
P. KUUSBERG
SÜDASUVEL

Paul Kuusbergi uus romaan «Südasuvel» on lugu hävituspataljoni võitlejatest, kes 1941. aasta raskel suvel kaitsesid Nõukogude Eestit pealetungivate fašistlike vägede eest ja pidasid lahinguid metsades varjuvate bandiitidega.

Raamatut iseloomustab julge probleemiasetus, suur tõetruudus ja kirjaniku sügav analüüsivõime.

PAUL KUUSBERG

SUDASUVEL

PAUL KUUSBERG

SÜDASUVEL

„EESTI RAAMAT" * TALLINN 1966

E
K 91

Raamatu kujundus *H. Lareteilt*

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

ESIMENE OSA

ESIMENE PEATÜKK

1

Me sõidame eriülesannet täitma.

Meie grupp pole suur: politruk Aksel Ruutholm, Endel Niidas, mina ja veel kaks meest. Kes ülejäänud kaks on, seda Ruutholm ei seleta, tähendab ainult, et välja sõidame viiekesi. Hea oleks, kui ta ka Taavet Tumme kaasa kutsuks, siis jääksime kõik jällegi ühte.

Ruutholm, Niidas, Tumme ja mina oleme ühe käitise mehed. Me astusime ühel ja samal päeval hävituspataljoni ja palusime end ühte rühma määrata. Varsti sai Ruutholmist meie roodu politruk. Minu meelest on see täiesti loomulik. Aksel Ruutholm võttis juba kodanlikul ajal osa töölisliikumisest. Kahekümne esimesel juunil viis ta meid Vabaduse platsile ja poolesajast Schultzi torujürist said riigikukutajad. Aktsiaseltsis «G. Schultz ja Pojad» oli rohkem palgalisi, töölised paiknesid aga mööda ehitusi linnas laiali ja osa lõi araks. Et kurat teab, mis juhtub, järsku antakse veel tina. Natsionaliseerimise ajal pandi keskküttemontöör Aksel Ruutholm meie ettevõtte komissariks ja pärast direktoriks. Direktorikohale kinnitamisel ajanud Ruutholm kaua aega sõrgu vastu. Öelnud rahvakomissariaadis, et keskkütte ja veevarustuse ettevõte on suur ning lai värk, mida peab juhtima insener, mitte vähese kooliharidusega torulukksepp, ja andnud alles pärast seda järele, kui teda parteis tükk aega oli masseeritud. Ruutholm on tõepoolest inimene, kes karjäärist suurt ei hooli. Ma kohe imestan seda. Muidu olen märganud, et olgu inimene kes tahes, kas tööline või haritlane, ikka kipub ta kangesti ülespoole. Mina oleksin vähimagi kõhkluseta direktori laua taha istunud. Inseneridele ja

meistritele vesi peale, montöörid teavad ise, kuidas torusid vedada ja kraanikausse paika panna, küllap asi oleks edenenud. Jumala eest, minus on paras ports karjeristi. Ma mõlgutan keskkooli lõpetamise ja instituuti astumise mõtteid just seepärast, et kõrgemale lennata. Olgu minuga kuidas on, aga Ruutholmi autoriteet kasvas meeste silmis tugevasti.

Minust tegi Ruutholm kommunistliku noore. Tuli lihtsalt mu juurde ja küsis, kas ma ei tahaks komsomoli astuda. Vastasin, et ei ole sellele mõelnud ja imelik on nii äkki seda asja otsustada. Ta ütles, et kui ma ei kahetse kahekümne esimesel juunil Vabaduse platsil, Kadriorus, Keskvangla juures ja Toompeal käimist, siis pole sugugi äkki, vastupidisel juhul muidugi on. Ruutholm oskas mulle selgeks teha, et minu komsomolist eemalejäämine on üldse suur viga, ja kahe nädala pärast antigi mulle komsomolipilet kätte. Pärast seda hakkasin hoolega poliitilist kirjandust lugema, sest kui sa oled kord juba noorsoo organiseeritud avangardi liige, siis pead midagi teadma kah. Just enne sõda küpsetas Ruutholm minust meie ettevõtte komsorgi. Punnisin algul moodupärast vastu, võtsin endale isegi mõtlemisaega, muidugi mõista jäin lõpuks nõusse.

Töökoja juhataja Endel Niidas on meie käitise ametiühingukomitee liige, väga hea kõnemees, palju sõnakam kui politruk. Poliitjuhiks teda määrata ei saadud, sest ta pole partei liige. Kuid parteitu bolševik on ta kahtlematult. Enamik insenere, tehnikuid ja vanu meistreid armastab ühiskondlikust tegevusest kõrvale hoida, mõni torkab, kus aga saab, paraja piste uute asjade pihta. Niidas on teist laadi mees. Võtab koosolekuil tihti sõna ja astub raginal vastu virisejaile, kes alalõpmata kurdavad materjalinappuse, halbade tööriistade ja keerulise töötasusüsteemi üle. Ma annan talle õiguse, sest kuigi tsingitud torudest on viimasel ajal tihti nappus ja uued tööriistad on ausalt öeldes vanadest kehvemad, ei maksa kogu aeg ainult sellest jorutada.

Kui sõda algas ja meie käitises miiting peeti, kõneles Niidas väga tuliselt. Ta ütles otse välja, et iga teadliku nõukogude inimese kohus on kaitsta oma sotsialistlikku isamaad. Et Niidas tühja ei lobisenud, seda tõendab tema astumine hävituspataljoni.

Ruutholm ja Niidas on mitmeti vastandid. Juba välimuseltki. Ruutholm on jändrik, laiade õlgade, pikkade käsivarte ja suurte kämmaldega mees, kellest oleks saanud nii tõstja kui ka poksija. Pikk ja sale, väikeste lapsekätega Niidas mõjub ta kõrval kleenukesena, isegi haprana. Ruutholm armastab oma pead habemenoaga paljaks pügada, Niidas kannab kohevat kunstnikuparukat. Ruutholmi hääl käriseb nagu roostetanud uksehing, Niidasel on esimese armastaja pehme tenor. Kui üks neist, nimelt Ruutholm, näib mulle kinnisena, siis Niidas on ehtne rahvamees, kes ka võhivõõraga otsekohe jutu peale saab. Ainult ealt on nad ühesugused, mõlemad kolmekümneaastased.

Raamatupidaja Taavet Tumme üllatas mind tõesti. Ma päris imestasin, kui ta koos meiega sammus Kandle tänava koolimaja poole, kus hävituspataljoni formeeriti. Tumme on vaikne, endassetõmbunud inimene, kes kunagi koosolekutel sõna ei võta. Siiani pidasin seda lühikest ja kõhna meest, kes pikemana paistmiseks kannab paksude taldadega ja kõrgete kontsadega kingi, erapooletuks intelligendiks, kes on valmis usinalt teenima iga peremeest. Tahaksin kangesti teada, mis kaalutlustel ta meiega kaasa tuli. Vahel tekib kiusatus, et kui küsiksin otse. Et seltsimees Tumme, palun öelge, mispärast teie hävituspataljoni astusite? Hoian end tagasi, sest niisugune küsimus solvaks teda. Mind igatahes vihastaks hirmsasti. Ma saadaksin endataolise uudishimuliku tola kuu peale. Astusin, ja kõik. Kas sellest ei piisa!

Üldse on inimestest üpris raske aru saada.

Meil oli insener, kellest paljud lugu pidasid. Isegi Ruutholm, kes naljalt kedagi ei kiida. Endel Elias — ka inseneri eesnimi oli Endel nagu Niidaselgi — osutus aga vaenlaseks. Teda taheti Siberisse sundasumisele saata, kuid neljateistkümnenda juuni ööl ei leitud teda kodunt.

2

Ma tean seda täpselt. Käisin Ruutholmiga ise tol ööl tema ukse taga.

Kolmeteistkümnenda juuni hilisõhtul kutsuti mind

kui komsomoliaktivisti ootamatult endise kino «Grand-Marina» ruumidesse. Praegu kasutab seda hoonet Punaarmee. Ma ei oleks iialgi osanud arvata, mis mind seal ootab. Suur saal kogunes inimesi täis. Meile tehti teatavaks otsus klassivaenulike elementide väljasaatmise kohta, kokkukutsutud rahvas jaotati kolme-neljamehelisteks gruppideks ja iga niisugune grupp sai ülesandeks kaks-kolm väljasaatmisele määratut Kopli kaubajaama toimetada.

Sattusime Ruutholmiga ühte gruppi. Õieti öeldes ma märkasin teiste hulgas direktorit ja läksin ise ta juurde. Pagana hea, et ma teda nägin, võõrastega oleks palju raskem olnud.

Niigi oli mu enesetunne üsna sant.

Ma ei haletse eilseid ekspluataatoreid. Kui ma olin üheksa-aastane, otsiti meie korter läbi. Midagi kahtlast ei leitud, võmmid ja erariides salad läksid pika ninaga minema. Sestsaadik ma tean, et kodanlus pole töörahva eluaset ega tööinimese elu kunagi pühaks pidanud. Üks asi on aga kodanluse klassiolemust mõista ja teine inimesi, olgu need pealegi endised võimumehed, une pealt kinni võtta ning Siberisse kupatada. Oleksime me seda teinud päeval, avalikult, siis poleks see mind nõnda palju häirinud. Nüüd aga tundsin ennast halvasti. Eriti siis, kui selgus, et üks väljasaadetavaist on meie peainsener Endel Elias.

Saime sellest teada alles sel momendil, kui kloppisime juba tema ukse taga. Nimekiri oli julgeolekuleitnandi käes, ja ei mina ega Ruutholm uurinud enne, mis linde meil tuleb püüda. Kui leitnant kõrvalkorteri elanikud üles äratas ja neilt päris, kas korter viiendas elab ikka kodanik Endel Elias, siis oleks meile nagu puuga pähe põrutatud. Vähemalt mina vahtisin leitnanti totra näoga, aga ka direktor oli hämmastunud.

Mul oli hea meel, et me Eliast kodunt ei leidnud.

Ülejäänud kaks saime kätte. Üks oli Assuk, Ruutholmi jutu järgi vana kogumeeste tegelinski, ja teine eestistatud nimega valgekaartlane, omaaegne politseituus, kelle nimi mulle meelde ei jäänud. Ma ei kahtle, et need olid tigedad vastased. Ka too isand, kes elas Eliase kõrval, võis väga hästi olla üks neid, kes igast

meie veast ja hädast rõõmu tunneb. Panna Elias nendega ühte patta?

Pärast ülesande täitmist ütles Ruutholm, et me peame «Grand Marinasse» tagasi minema. Mere puiesteele jõudes ei näinud ma kino ees enam veoautosid. Ka sees valitses juba vaikus. Kohalejäänud julgeolekutöötajad näisid väsinutena ja närvilistena. Võib-olla eksisin, kuid niisugune mulje mul tekkis. Ruutholm käis mööda kõrvalruume, otsides kedagi Eesküla, mina lonkisin talle järele. Lõpuks leidsimegi otsitava üles.

Seltsimees Eesküla, kes kandis erariideid, osutus samasuguseks maadlejaõlgadega meheks nagu Ruutholmgi. Otsekohe äratasid mu tähelepanu ta aukuvajunud silmad, mille ümber sinetasid tumedad rõngad, nagu oleks tegemist haige või siis kauemat aega väljamagamata inimesega.

«Tere, Mart,» ütles Ruutholm ja tutvustas mind: «Meie komsorg Sookask.»

Ilma igasuguse sissejuhatuseta hakkas Ruutholm rääkima peainsenerist ja lõpetas sõnadega, et tegemist saab olla ainult rumala eksitusega, sest Elias on inimene, kelle eest ta täiel määral vastutab.

Eesküla jälgis tähelepanelikult Ruutholmi ja heitis aeg-ajalt ka minule pilke. Pärast Ruutholmi juttu tähendas ta tülpinult:

«Praegu on kõik süütud talled. Areteerisime hiljuti veskiomaniku, kelle aidast leidsime nõnda palju relvi, et nendest oleks jätkunud tervele rühmale. Temalgi leidus kaitsjaid, kes väitsid, et tegemist on eksitusega.»

Ruutholm ei taganenud:

«Ma hakkasin Eliast juba parteisse astumiseks ette valmistama.»

Eesküla küsis nüüd järsult:

«Kus sinu aus spetsialist praegu on?»

Mõistsin, et see mees surub direktori nurka.

«Ma ei tea,» tunnistas Ruutholm.

«Teie teate?» pöördus Eesküla minu poole.

Raputasin pead.

«Mina tean,» lausus Eesküla. «Teie inglike sai haisu ninna ja puges põranda alla. Meie ei oska oma asju nii korraldada, et midagi klassivaenlaste kõrvu ei satuks.»

Ruutholm küsis omakorda:

«Kas sa oled Endel Eliase materjalidega tuttav?»

Nüüd oli Eesküla kord pead raputada.

«Sina ei tunne meie inseneri kohta käivaid materjale, aga mõistad teda juba ette hukka. Meie tunneme inimest ega saa seepärast sinuga nõusse jääda.»

Ma ei oleks uskunud, et kidakeelsel Ruutholmil on niisugused advokaadivõimed.

Eesküla naeratas.

Taipasin, et Ruutholm ja Eesküla tunnevad teineteist läbi ja lõhki, nad võivad koguni head sõbrad olla.

«Hüva,» ütles Eesküla viimaks, «ma uurin teie inseneri asja, ja kui lugu tõesti nii on, nagu sina seda kinnitad, siis jäetakse ta rahule.» Vaikis ja lisas: «Ma olen kuradima väsinud, Aksel, kuradima väsinud.»

«Ole meheks,» tõusis Ruutholm toolilt, pidas endaga nagu aru ja sõnas: «Mul oli närusest närusem tunne ausa mehe uksele koputades. Miks me üldse öösi varga kombel tegutseme? Peaksime praegu rahvale täie häälega rääkima, mispärast on tarvis õhk klassivaenlaste haisust puhtaks tuulutada. Salatsemine toob palju kahju, usu mind.»

Mulle tundus, et Ruutholm rääkis õigesti, väga õigesti.

Eesküla aga ägestus, ma panin seda tähele, kuid ta hoidis end vaos.

«Klassivõitlus ja selle taktika on keerulisemad, kui me mõnikord arvata oskame.»

Enne lahkumist palus Ruutholm, et Eesküla talle helistaks, kui Eliase asi on lahendatud. Millegipärast aga ärritus viimane uuesti.

«Ole valmis ka halba teadet vastu võtma,» ütles ta ootamata järsult. «Sa ei ole esimene, kes suudmööda jutu ja libeda käitumisega on pimedaks tehtud.»

«Suudmööda jutt... Me oleme Eliasega raksu läinud mis ragiseb. See mees ei kavalda, põrutab välja, mis mõtleb.»

Eesküla lausus kuivalt:

«Asi on tõsisem, kui sa mõtled. Soovitan sulle hea mehe poolest kahte asja: oma silmi rohkem lahti ja suud natuke koomal hoida.»

Ruutholm küsis vaikselt:

«Kas sina, Mart, ähvardad mind?»

«Ma ei ähvarda. See on ainult seltsimehelik nõuanne.»

«Aitäh.»

Ruutholmi kael värvus punaseks. Tähendab, ka tema ägestus. Ärritudes valgub talle veri ikka kaela ja pähe.

«Oma peainseneri asja ma ei jäta pooleli ka siis, kui ta teie andmete järgi on rahvavaenlane number üks.»

Nad lahkusid siiski üsna sõbralikult. Mõlemad tõmbusid tagasi. Ja kui ma ei eksi, siis oli neil pisut piinlik ka minu ees, kelle olemasolu nad vahepeal üldse vist unustasid.

Laiast trepist alla tänavale minnes tähendas Ruutholm nagu muuseas, et nad on Eeskülaga, tõsise ja piiritult otsekohese mehega, vanad semud. Lähemalt ta oma sõprusest julgeolekutöötajaga ei rääkinud ja ka mina ei pärinud. Siis ütles ta aga minu meelest väga imeliku lause:

«Ükski amet ei tohi meid muuta sedavõrd, et me hakkame enda ümber aina vaenlasi nägema.»

Inimene on väga kummaline olend. Alles kihasid mu peas kümned vastamata küsimused, nüüd aga muutusin sõjakaks.

«Kodanlus kui klass tuleb likvideerida.»

Need sõnad polnud mu enda omad, umbes niisugust mõtet lugesin hiljuti partei ajaloo lühikursusest.

Ruutholm lausus:

«Klassivaenlasega tuleks lõpparve teha avalikult. Siis jääksid ära ka kahjulikud eksitused.»

Meie direktor oli veendunud, et Eliase asi laheneb siiski hästi. Seda aga ei juhtunud. Esiteks ei ilmunud insener Elias üldse enam tööle. Ruutholmi käest kuulsin, et ta käinud küll peakontoris, kuid pärast seda kadunud nagu vits vette. Kõigest hoolimata kinnitas Ruutholm, et tegemist on suure arusaamatusega. Ka Eeskülalt saadud teade, et Eliase puhul pole tegemist mitte mingisuguse eksituse või kergekäelise otsusega, ei veennud Ruutholmi. Lubas pöörduda tõe jalulseadmiseks Keskkomitee poole. Ta näib olevat uskumatult jonnakas.

Tehnik Niidasega läks Ruutholm Eliase pärast tülli. Niidas tähendas nimelt, et kogu meie ettevõtte kollektiiv kannab Eliase pärast vastutust.

«Mis vastutust?» küsis Ruutholm.

«Me oleksime pidanud ta varem paljastama,» ütles Niidas. «Nüüd pani lendu.»

«Kas te teate, mispärast Eliast taheti välja saata?»

«Seda võib kergesti oletada. Elias oli omal ajal paras purikas Teede Ministeeriumis, kellel võisid olla jumal teab missugused sidemed ja ülesanded.»

Ruutholm silmitses Niidast uuriva pilguga ja sõnas: «Elias ei olnud mitte mingisugune paras purikas, vaid tavaline insener Teede Ministeeriumis.»

Niidas muutus päris ägedaks:

«Ta lõi meil siin kogu aeg Nõukogude-vastast meeleolu. Kes tituleeris stahhaanovlikku liikumist töösangarite fabritseerimiseks paberil! Vaikselt ja pisitasa tegutses ta igas asjas meie vastu.»

«Te vassite,» jäi direktor rahulikuks. «Ma mäletan hästi, mida Elias stahhaanovliku liikumise kohta ütles. Ta hoiatas, et me sotsialistlikku võistlust oma bürokraatlike blankettide ja kohustuste ettekirjutamisega ei muudaks töökangelaste fabritseerimiseks paberil. Tal oli õigus. Meil võistlevad kantseleid, mitte töölised.»

«Mina sain hoopis teisiti aru,» taganes Niidas pisut. Tõstis aga otsekohe uuesti häält: «Valimisi nimetas ta võidujooksuks — kes jõuab varem.»

Ma kuulasin ja mõtlesin veel, et Niidasel on pagana hea mälu.

«Insener Elias oli tubli agitaator. Tema valijad käisid esimeste hulgas hääletamas. Ma olin juures, kui ta tõesti nõnda ütles. Kuid ka siin pole te täpne. Tema sõnad olid, et me ei tohi valimisi muuta võidujooksuks — kes jõuab varem.»

Ma ei saanudki sotti, kummal on õigus. Niidas kinnitas üht, Ruutholm väitis teist. Lõpuks lõi Niidas trumbiga:

«Puhta südamega inimene poleks põranda alla pugenud. Kas teile, seltsimees direktor, ei paista tähendusrikkana, et Elias teadis, millal just jooksu panna? Kas see ei räägi headest sidemetest? Muidugi mõista mitte NKVD-ga.»

Niidas jäi vaidluses küll peale, kuid ma ei usu, et ta Ruutholmi veenis. Mina kaldusin nüüd aga tema poole. Tõepoolest, pakkupõgenemisega mõistis Elias end ise

süüdi. Ja niisuguses asjas nagu inimeste areteerimine vigu siiski naljalt ei tehta. Küllap julgeolekus enne kümme korda kaalutakse, kui kedagi vangistama või välja saatma hakatakse. Kui keegi eksib, siis vist küll Ruutholm.

Hoolimata sellest, et minu arvamus Eliasest muutus, oli mul temast siiski terake kahju. Ta ei olnud küll keskkütteala-insener — neid oli Eestis ainult üks, ja seegi sõitis koos vana Schultziga Saksamaale —, kuid ta kohanes kiiresti meie tööga ja töölised hakkasid teda hindama. Mehed näevad justkui läbi suuremaid ning väiksemaid ülemusi. Hea suuvärk ja osavalt seatud aruandlus petavad ülemusi kergemini kui töölisi.

Kuni viimaste sündmusteni olin veendunud, et peainsener Elias ei põrnitse töörahva võimu. Et talle isegi meeldib pööre, mis mullu suvel Eestimaal toimus. Ta ei kuulutanud küll seda igal sobival või sobimatul puhul nagu mõni teine. Kuid egas ainuüksi inimeste keeleväleduse järgi tohi otsustada. Teod loevad rohkem. Paraku osutuvad aga needki vahel petlikuks. Igatahes Eliase puhul kukkus nõnda välja.

Veel rohkem oli mul kahju Irja Liivest.

3

Irja Liive on rahvakomissariaadi plaaniosakonna ökonomist.

Varem ma Liivet ei tundnud.

Irja Liive otsis mu ise üles. Kõlistas ehitusele, kus me parajasti lõpetasime radiaatorite paigaldamist, ja palus mind telefoni juurde tulla. Küllap ütles, et kõneleb rahvakomissariaadist; meil pole kombeks töölisi telefonile kutsuda. Ta hääl oli nii õnnetu, et ma otsekohe nõustusin temaga «Kultases» kohtama. Mis puutub tema häälde, siis ma fantaseerin. Hiljem taipasin, et ta on kurb ja õnnetu, telefonitorust kostis ainult tavaline noore naise hääl.

Kohvikusse minnes närveerisin kõvasti. Ma peaaegu ei käigi kohvikus. Restoranis käitun palju vabamalt, kuigi ka seal olen väga juhuslik külaline. Kõige mõnusamalt tunnen ma end võimlas ja spordiväljakul, mere-

rannas ja järve- või jõekaldal. Tõtt tunnistades oleksin ma pabistanud ka siis, kui Irja Liive oleks meie kohtamispaigaks määranud basseini, kus ma treenin igal nädalal kolm korda. Ma pole harjunud seltskonnadaamidega vestlema, sellepärast. Töölisvõimla peoõhtul või kuskil mujal tantsusaalis ei häbene ma tüdrukuid, kuid kohvikupubliku hulgas ei tunne end koduselt. Pealegi oletasin millegipärast, et ökonomist Irja Liive on peen daam, ja kartsin, et ma ei käitu nõnda nagu tarvis.

Õnneks läks kõik lihtsalt ja loomulikult. Ta on nägus, väga hoolitsetud välimusega naine. Soeng, näonahk, huulte värv, maniküür, riietus ja lõhn, mis temast hoovas, kõik mõjus mulle tugevasti. Ta ei olnud eriti ehitud ega ka kallilt riietatud, ent kõik tema juures oli maitsekas, just niisugune, mis mind kohmetuks teeb, ja algul ei söandanud ma talle õieti otsagi vaadata. Kui ta aga küsis, mida ma tean peainsener Eliasest, ja seejuures punastas, tekkis mul tema vastu kaastunne ja ma sain oma segadusest jagu.

«Kas ta on... areteeritud?»

«Ma arvan, et ei.»

«Tänan teid, kartsin juba kõige hullemat. Nüüd räägitakse nõnda palju areteerimistest ja väljasaatmistest, et ei tea, mida uskuda, mida mitte.»

«Teda taheti kinni võtta, kuid ei leitud kodunt.»

Ma olin liiga julm, sain sellest alles siis aru, kui Irja Liive kohkus.

Ta sosistas:

«See on siis tõsi?»

«Tõsi.»

Ma ei saanud ju oma sõnu otsekohe tagasi võtta, kuigi oleksin tahtnud.

«Mispärast teda areteerida kavatseti?»

«Seda ma ei tea.»

«Ärge varjake minu eest midagi,» palus ta nukralt. «Me pidime abielluma.»

Irja Liive hakkas uuesti näost õhetama ja ta silmad vaatasid mind varjamatu ärevusega.

«Ma ei tea seda tõepoolest.»

Minu vastas istuv noor naine vaikis.

Jätkasin:

«Me keegi ei tea seda. Paljud arvavad, et tegemist on eksitusega. Seltsimees Eliast me pidasime heaks ja ausaks inimeseks.»

Ma ei saanud teisiti, need lohutussõnad tulid nagu iseenesest keelele. Ja ega ma ei valetanud ega liialdanud. Enamik mehi on praegugi selles veendunud.

«Insener Elias ongi hea ja aus inimene, seltsimees Sookask,» ütles naine. «Ta ei ole muidugi revolutsionäär, kuid hoopiski mitte ka nõukogude võimu vastane. Milles küll teda võidakse süüdistada?»

Paraku ei osanud ma selle kohta midagi tarka lausuda. Nimetada Niidase kombel Eliast Teede Ministeeriumi parajaks purikaks, kes pisitasa töötas nõukogude võimu vastu, ma ei saanud. Ega tahtnudki seda teha. Milleks veel rohkem kurvastada niigi õnnetut naist? Soovisin praegu, et õigus poleks Niidasel, vaid Ruutholmil.

«Kõnelge meie direktoriga. Seltsimees Ruutholm on veendunud, et tegemist on arusaamatusega, ja ta võttis insener Eliase küsimuse lahendamise oma mureks.»

Minu puised ja ametlikud sõnad justkui rahustasid Irja Liivet.

«Olen teile väga tänulik, seltsimees Sookask,» ütles ta pärast lühikest vaikust. «Kas me ei jooks veel ühe tassi kohvi?»

Muidugi ei olnud mul midagi selle vastu. Me vestlesime tund aega või kauemgi. Mitte enam Eliasest, vaid muust. Isegi spordist. Eelseisvaist ujumisvõistlustest kõneldes läksin isegi hasarti. Igal juhul me sobisime päris hästi. Äärepealt oleksin isegi küsinud, millega ökonomistid rahvakomissariaadis tegelevad, kuid sain sõnasabast kinni.

Irja Liive on tore naine. Poleks ta minust viis aastat vanem... Jumala eest, kas või armu... Kaks viimast lauset on lausa lollus! Irja armastab meie pakkupõgenenud peainseneri, ta on väga õnnetu ja temast minu moodi jahmerdada on häbematus. Ega ma ise tõsiselt nii ei mõtlegi, kuid aidata ma teda tahaksin.

Alles hiljem tärkas minus imelik küsimus. Mispärast Irja Liive just minu poole pöördus? Miks ta kohe ei kõnelnud direktoriga? Kust ta üldse võttis, et mina Eliasest midagi tean? Nähtavasti on juba tekkinud min-

gisugused kuulujutud. Keegi kas oletab või aimab, et Ruutholm ja mina käisime sel ööl Eliast püüdmas, ja pasundab seda nüüd kõigile. Irja Liive otsustas algul rääkida minuga seepärast, et ta vanemat ja autoriteetsemat meest lihtsalt pelgas. Või oli vestlus minuga üksnes külmalt kaalutletud maakuulamine?

Olgu kuidas on, kuid Irja Liivest ma ei taha halvasti mõelda. Mul on temast tõsiselt kahju.

Kas Irja (nimetada seda naist kogu aeg ees- ja perekonnanimega on pentsik) kõneles Ruutholmiga ja mida nad rääkisid, seda ma ei tea. Vaevalt suutis aga Ruutholm Eliase heaks midagi olulist korda saata, enne algas sõda.

4

Kuradi hea, et Ruutholm mind endaga kaasa kutsus. Meil pole praegu pataljonis veel midagi teha. Pataljon kui võitlusüksus on alles formeerimisel. Mehi tuleb ühtelugu juurde, moodustatakse rühmi ja rõodusid. Komandörid askeldavad, koostavad nimekirju, tutvuvad võitlejatega, valivad ja sõeluvad neid, peavad plaane, kuhu kedagi määrata. Mõnikord saadetakse paar-kolm meest mingisuguse pisiülesandega välja, vahel läheb terve grupp. Enamasti patrullivad meie mehed tänavail või käivad kuskil valvekorras. Niidas oli kaks päeva kadunud; pärast selgus, et nad olid mineerinud elevaatori.

Vahetevahel korraldatakse midagi õppusetaolist. Ma ei ole sõjaväes teeninud, minutaolistele kuluks hädasti ära pisut utsinat. Püssi lasta ma oskan, sellest on aga vähe. Ega õppus kellelegi liiga teeks. Meie hulgas pole vist ühtegi kutselist sõjaväelast peale staabiülema, vanemleitnandi, kes kannab vana sõjaväe mundrit, millele on Punaarmee tunnused peale õmmeldud. Enamik on muidugi omal ajal sundaega teeninud ja lahingus nad arvatavasti pead ei kaotaks, kuid kas me vanast rasvast elades oma ülesannetega toime tuleme?

Meie ülesanded? Ma ei teagi, mis ülesanded hävituspataljonil lasuvad. Niidas väidab, et hävituspataljonid organiseeritakse diversantide ja parašütistide püüdmiseks. Võib-olla on tal õigus. Elame — näeme.

Muide, mulle ei istu meie üksuse nimetus. Sõna «hävituspataljon» kõlab minu kõrvus halvasti. Liiga kurjalt ja ähvardavalt, see isegi hirmutab inimesi, nagu olen tähele pannud. Pealegi me ei hävita, vaid kaitseme maad fašistlike hävitajate eest. «Meie peaülesandeks on vaenlase agentide, diversioonigruppide ja parašütistide salkade hävitamine, seepärast meie väeosa nimetataksegi hävituspataljoniks,» seletas Niidas mulle õpetlikult. «Lõppude lõpuks — egas nimi meest ei riku.» Loogikat tema sõnades ju on, kuid minu meelest pole meie üksuse nimetus siiski päris õnnestunud.

Eile õhtul, kui ma kodus käisin, nägi mind õuel meie maja peremees ja ütles, et ma olevat liiga kärsitu. Sain aru, et ta pidas hävituspataljoni astumist ennatlikuks sammuks.

«Targad inimesed ei pista pead tulle,» lisas ta paljutähendavalt.

Ma naeratasin niisuguse elutarkuse peale. Mis mul muud üle jäi, sest majaperemeest ei kõiguta tema arusaamistes miski.

Ta püüab mulle iga kord aru pähe panna, teda vihastab, et ma tema sõnade peale ainult muigan. Nüüdki läks ta ägedaks:

«Venelased taganevad, ega teiesugused väljaõpetamata poolpaljaste kätega poisikesed jaksa saksa tankiväge seisma panna.»

Ma ütlesin talle:

«Meie hulgas on ka ... vanemaid mehi.»

Sain aru küll, et oleksin pidanud hoopis tugevamini põrutama, kuid mulle tulevad head ja tabavad sõnad ikka pärast pähe. Pealegi polnud mõtet talle seletada, miks ma hävituspataljoni astusin ja püssi kätte võtsin. Oleks meie maja omanik mingi hitlerlaste ootaja, vaevalt ma oleksin ainult naeratustega end õigustanud, kuid majaperemeest sõda ei rõõmusta. Sellest hoolimata, et ta kogu viimase aasta kartis, et ka tema majauberik natsionaliseeritakse. Tema minuealine poeg on hoopis suurem tagurlane kui taat ise. Peremees oli kahest eelmisest heitlusest, suurest maailmasõjast ja sellele järgnenud väikesest valgete sõjast kõrvale hoidnud ja pidas oma teguviisi kõige arukamaks. Ta ei

kõnelnud minuga halva, vaid hea pärast, seetõttu ma nõnda kidakeelseks jäingi.

Lõpuks küsis ta mitte parastavalt, vaid päris murelikult:

«Ütle, mispärast vene vägi ühe linna teise järel maha jätab?»

Nüüd ma oleksin tahtnud küll talle hästi vägevasti vastata, kuid pobisesin ainult umbes nii, et ega meie vastupealetung enam mägede taga ole.

«Räägitakse, et sakslased olevat Minski ära võtnud ja seisvat juba Düüna ääres. Riia alt pole Tallinna rohkem kui kolmsada — kolmsada viiskümmend kilomeetrit.»

Ta ajas mu päris segadusse. Nõukogude Informbüroo teated on nii udused, et mul pole mingit üksikasjalikumat ettekujutust rindejoone tegelikust liikumisest. Minski suunast kirjutatakse Informbüroo sõnumites küll, aga kui kaugel on rinne Minskist, seda ei öelda. Üldse ei teata Informbüroo ei linnade mahajätmisest ega tagasivõtmisest. Öeldakse lakooniliselt, et lahingud toimuvad neis ja neis suundades; ole ise tark ja aima ära, kui kaugele on vaenlane neis suundades juba jõudnud. Viimastel päevadel kirjutatakse Minski, Lutski, Lvovi, Šiauliai, Vilniuse ja Baranovitši suunast. Kaunas on vist langenud, sest Kaunase suunast enam ei räägita. Mul on jäänud niisugune mulje, et ühe või teise linna suunast räägitakse senikaua, kui antud linn pole veel langenud. Selle mulje põhjal ma kinnitasingi, et Minsk pole veel langenud ja Riiat sakslased nii pea ei näe. Ühes olin ma absoluutselt veendunud — selles sõjas sakslased Eestimaale ei jõua. Punaarmee peatab enne hitlerlaste edasitungi ja peksab fašistlikud jõugud Nõukogude Liidu territooriumilt välja. Väitsin seda niisuguse sisemise kindluse ja õhinaga, et majaperemees vist pooleldi uskuma jäi.

Ema ja õed — mul on kaks õde, mõlemad minust nooremad — uskusid sedasama mis minagi. Ema võib-olla pisut-pisut kahtleb, kuid õdedele on minu sõna nagu aamen kirikus. Viimase instantsi tõde. Muide, mõiste «viimase instantsi tõde» leidsin ma Marxi ja Engelsi valitud teoste kolmandast köitest, sellest sädelevast, vahetevahel pagana keerukast loost, kus Engels teeb härra Karl Eugen Dühringi üpris naeruväärseks. Meie

pere otsustas, et nad ei rutta evakueerumisega. Evakueerumisest räägitakse küll juba võrdlemisi laialt, kuid minu meelest on niisugused jutud alusetud.

Algul, kui ma kodus oma hävituspataljoni astumise teatavaks tegin, ehmatas ema tõsiselt. Nüüd on memm juba harjunud. Tal on isegi hea meel, sest kui ma ei kuuluks hävituspataljoni koosseisu, siis peaksin minema kutsealusena mobilisatsioonipunkti. Minuealiste ja aasta nooremate mobilisatsioon on juba välja kuulutatud. Kõik emad tahavad, et lapsed nende läheduses on, kutsealused aga saadetakse vist Venemaale, seepärast ema praegu rõõmustabki. Usutles mind nagu väikest last, et mida me hävituspataljonis teeme ja kas meid ka sakslastele vastu läkitatakse ja muud niisugust. Mul on suurepärane memm, ainult kannatab kõikide emade puuduse all: ta ei saa kuidagi aru, et ma olen juba mees. Täismees. Tema jaoks jään ma igavesti põlvpükstes poisipõngerjaks. Ema rahustamiseks tähendasin, et ma pole hoopiski mitte kõige noorem ega nõrgukesem. Selle peale puhkes ta naerma. «Jõudu on sul nagu karul, rammust sul puudust ei tule. Aga rumal oled veel nagu varss. Püsimatu ja tormakas.» Ta manitseb mind iga kord ettevaatlikkusele, ma kuulan ta ilusasti ära ja tõotan igati mõistlik olla. Emad on juba kord niisugused, midagi pole teha.

Muide, ma ei valetanudki. Pataljonis on tõesti paarkümmend minuvanust poissi. Kaks või kolm on päris poisikesed alles. Kõige noorem võitleja on aga tüdruk. Meie sanitar Helgi. Helgi Uibopere. Kui ma teda esimest korda nägin, pidasin teda mõne mehe tütreks, kes on isale külla tulnud. Tuli aga välja, et ta oli samasugune võitleja nagu meie kõik. Naerma ajas.

Raamatupidaja Tumme tunneb meie noorukest sanitari. Juba sellest ajast peale, kui tüdruk alles nende maja õuel kekskasti mängis. Nad elavad ühes majas. Tumme polevat oma silmi uskunud, kui ta kohtas ühel päeval meie koolimajast kasarmu õuel Helgit. Tema teadmist mööda pidanud Helgi koos vanematega evakueeruma, sellest kõnelnud kogu maja. Helgi isa töötanud nimelt masinatehases ja sõitnud vabriku tööpinkidega Uraalidesse. Kui Tumme seda Helgi enda käest küsinud, vastanud tüdruk lihtsalt, et ta jooksnud ron-

gist isa ja ema juurest ära. Püüdnud seejuures naeratada, naeratanudki, kuid Tumme mõistnud, et see oli naer läbi pisarate. Tüdruk võis olla rõõmus nende ootamatu kohtumise üle, sest Taavet Tumme on pataljonis ainuke inimene, keda ta varem tundis.

Helgi Uibopere on komnoor nagu minagi. Ma ei tea, kas seepärast, aga me sobime temaga hästi. Peaaegu iga päev ajame omavahel juttu. Kui me esimest korda kõnelesime, küsis ta minult, kui vana ma olen. Vastasin oma tavalise naljaga, et neliteist. Lõpuks tunnistasin, et kakskümmend täis. Ta ei uskunud ka seda, pidas nooremaks. Paljud peavad mind nooremaks, olen sellega juba harjunud. Kasvult annan ammu mehe mõõdu välja, pole hoopiski mitte kidur ega kiitsakas.

Veel oleme rääkinud koolist, keskküttesüsteemist, poksist ja ujumisest. Isegi sellest lobisesin talle, et kunagi kavatsesin Koplisse tehnikainstituuti astuda. Gümnaasiumi eelviimasest klassist ma aga kaugemale ei jõudnud. Stiimri, millel isa kütjana sõitis, torpedeerisid fašistid kolmekümne seitsmendal aastal Hispaania ranniku lähedal põhja, ja kuigi ema tegi kõik, mis suutis, et mind edasi koolitada, käis see tal lõpuks üle jõu. Mõtlesin tänavu sügisel uuesti koolipinki istuda ja pärast õhtukeskkooli lõpetamist ka tehnikaülikoolis õnne proovida. Kui tiivad kannavad, siis viin ehk kunagi veel oma poisipõlveplaanid täide. Muidugi, sõda võib minu roosilistele tulevikukavadele kriipsu peale tõmmata, kuid mul pole kombeks enneaegse ohkamise ja halisemisega oma tuju rikkuda. Pealegi, kes teab, järsku on sõda sügiseks juba lõppenud?

Kõige sagedamini viibib Helgi aga Tumme ja Niidase seltsis. Eile õhtul käisid nad Niidasega koguni koos linnas. Kummaline, kuid ma ei tahaks, et nad Niidasega sõpradeks saaksid.

5

Eriülesanne tõotab kujuneda huvitavaks. Peale Ruutholmi, Niidase ja minu sõidavad kaasa veel mereväeleitnant, kelle nime ma ei tea, ja üks minuvanune mees meie pataljonist. Tumme jääb sedakorda maha. Oma poisilt pärisin pikemata, mis ta nimi on, ja ta

vastas, et Ilmar Koplimäe. Veel selgus, et tal mingit elukutset pole, lõpetanud kevadel keskkooli ja kavatsenud sügisel ülikoolis õppimist jätkata. Pataljoni tuleb kogu aeg noori mehi juurde ja ta on alles üleeile nimekirja pandud. Koplimäe oli pahane, et hävituspataljoni ei võetavat vastu igaüht, kes sinna tahab astuda. Temagi käest nõutud soovitusi, et kes ikka vastutab ja nii edasi. Mispärast karta inimesi, kes tahavad sakslastele püssiga vastu minna? Kehitasin õlgu. Minu käest ei küsinud keegi soovitusi, nähtavasti õiendas Ruutholm kõik formaalsused juba enne ära. Või luges see, et mina olen komnoor, Koplimäe aga mitte. Ka mina ei teeks mingit vahet inimeste vahel. Kes tahab fašistidega võidelda, seda ei maksaks võõrastada, veel vähem igasuguste paberite nõudmisega ärritada. Egas need, kes Hitlerit ootavad, hävituspataljonidesse tiku.

Koplimäelt kui oma üksuse sellilt oli kerge küsida, kes ta on. Leitnandilt nime pärimisega ei saanud ma hakkama. Ma ei oska vene keelt. Saksat tönkan pisut, ka kergemat ingliskeelset raamatut loen, kuid vene keelega olen püstihädas.

Meie käsutusse anti auto ja mootorratas. Niidas ja Koplimäe tõid need ära Hipodroomilt, kus seisavad eraisikute käest kokkukogutud mootorsõidukid. Mulle oli suureks uudiseks, et sõja ajal mobiliseeritakse peale meeste ka veel autosid ja mootorrattaid. Maal mobiliseeritavat ka hobuseid, mõni räägib, et vankreidki. Niidas väidab, et mobiliseerimise asemel peaks siin tarvitama sõna rekvireerimine, ja tal on kahtlemata õigus.

Tsiklit hakkab juhtima Koplimäe ja autot Niidas. Tuleb välja, et meie töökojajuhatajal on ka autojuhtimisluba, mis tema väärtust minu silmis veelgi tõstab. Koplimäe, kes näib olevat lobisemishimuline poiss, jõudis mulle rääkida, et ta on juba neljateistkümneaastaselt mootorratta sadulasse istunud. Isa, elukutselt automehaanik, soetanud endale mootorratta, ja ta armunud otsekohe sellesse.

Suur- ja Väike-Roosikrantsi tänava nurgal asuvast majast, mis oma terava esinurga tõttu on mulle ikka meenutanud mitme tekiga reisilaeva, saame vintpüssid ja padrunid. Meid varustatakse ka sidrunikujuliste gra-

naatidega ja üks piirivalvevägede vormis komandör õpetab mulle, kuidas nendega ümber käia. Asi on lihtne — enne äraviskamist eemaldada kaitsesplint, ja muud kunsti polegi. Pisut kõhe on siiski lahingugranaate peos hoida, kuigi tean, et need jahedad metallmunad iseenesest ei lõhke. Topin mulle määratud limoonid — piirivalvekomandör ütles «limonõ» — võimalikult ükskõikse näoga tasku ja poen autosse.

«Opel» on meie ja meie relvade jaoks väike. Vindid ei taha kuidagi sinna mahtuda, kuhu me neid panna sooviksime. Seame neid küll piki ja põiki, ikka segavad istumist ja on tüliks nii sisse kui ka välja minnes. Kallaletungi puhul võime püstihätta jääda. Enne kui ise välja pääseme ja püssid masinast kätte saame, möödub terve igavik. Piirivalvurid hoiatavad meid aga ootamatuste eest. Metsades tulistatavat vahetevahel, juhtuvat isegi autode röövimisi. Maanteedel polevat enam sugugi ohutu sõita, eriti Lõuna-Eestis. Siuname «Opeli» kitsust ja vintpüsside pikkust, lõpuks mahutame end kuidagi ära. Oma granaadid kisun taskust välja ja asetan auto tagaakna esisele.

Öösi sõitma hakates pole mulle veel täiesti selge meie täpne ülesanne. Nõndapalju kui ma aru saan, on meie sõidu sihiks Lätimaa ning teekond läheb läbi Tartu ja Valga. Peame kontakti võtma Punaarmee rindeväeosadega. Kujutame endast vist mingit sidepidamise või informatsioonihankimise erigruppi. Mind paneb see mõtlema. Kas sakslased tõepoolest lähenevad juba Eestimaa piiridele? Milleks niisugust erigruppi üldse vaja on?

Ka Niidasele näib vist asi imelikuna, sest ta ütleb:

«Suvorovi päevil kihutasid kullerid ringi, telefoni ja raadio ajastul poleks neid nagu enam vaja.»

«Diversandid lõhuvad telefoniliine,» tähendab Ruutholm.

«Naljaviluks meid välja ei saadeta,» arvan mina.

Varsti võtab Niidas uuesti jutujärje üles:

«Kõrgemates staapides ei usuta nähtavasti taganevate väeosade ettekandeid.»

Ma ei taipa lõpuni, mida Niidas nende sõnadega mõtleb.

«Ma ei oleks kunagi arvanud, et sakslased tungivad

nii sügavale meie territooriumile,» jätkab Niidas. «Ei oska endale seda seletada.»

«Ka mina ei oska,» tunnistab Ruutholm ausalt.

Mina kinnitan:

«Fašistide edasitung ei kesta igavesti.»

Niidas nõustub minuga:

«Seda muidugi. Meie vastupanu oleks aga pidanud algusest peale hoopis tugevam olema. Otse kardan ajalehte kätte võtta.»

«Taganeda on raskem kui peale tungida.»

Mulle tunduvad politruki viimased sõnad tühise targutamisena.

Tartuni sõidame koos suurema kolonniga. Ühe teise Tallinna hävituspataljoni salk veab Taaralinna relvi, mida sealsel hävituspataljonil ja kohalikul aktiivil hädasti tarvis minevat. Kõige ees põristavad Koplimäe ja teine mootorrattur oma võrridega, siis on meie «Opel», edasi tulevad kaks veomasinat püsside, kuulipildujate ning laskemoonaga ja lõpuks veel üks sõiduauto. Liigume võrdlemisi aeglaselt — varjatud tuledega pole kurvilisel Piibe maanteel pimedas hea kihutada, liiatigi ei arenda veoautod suurt kiirust.

Mitte midagi ei juhtu. Piirivalvurid ilmselt liialdasid.

Politruk pursib mereväelasega venet. Õiget juttu nende vahel ei teki, ka Ruutholm valdab selleks liiga vähe keelt. Pealegi ei paista leitnant olevat jutumaias. Muidu on ta sümpaatne poiss. Tunneb piinlikkust, et me temaga rääkimisel ennast pingutama peame.

Paar korda peatume, esimese veoauto mootori rikke tõttu seisame üle tunni. Koplimäe käib siis sohvritega juttu ajamas, Niidas eelistab oma auto ümber keerelda. Tema sõnade järgi olevat ka meie masinal tõsised vead. Klapid klõbisevat, süüde vajavat reguleerimist ja karburaator läbipuhumist. Norin Niidase kallal, mispärast ta Hipodroomilt just selle kõige viletsama logu välja valis. Ta vabandab, et kes siis otsekohe mootori sisse näeb. «Suurema oleksid siiski võinud võtta,» haugun edasi. Niidas selgitab kannatlikult, et häid ja võimsaid marke seal polnudki. Lõpuks jätan aasimise järele. Muide, enne hävituspataljoni astumist me Niidasega nii head tuttavad polnud, et mul oleks sobinud teda

omapoisilikult tõgada. Viimastel päevadel oleme aga sõpradeks saanud. Tema hakkas esimesena minuga sina rääkima ja ega minulgi kõlvanud siis enam teietada. Peagi ajasime juttu nagu vanad semud.

Tallinnast välja sõites olin algul elevil. Hiljem harjusin sellega, et mul on püss ja granaadid ning et me täidame erakorralist ülesannet. Tukastan koguni, ja kui Ruutholm tähendab, et mul on head närvid, siis võtan tema tunnustust juba endastmõistetavana. Ning lõpuks — mis mu närvidel peakski viga olema?

Tartusse jõuame alles hommikul kella üheksaks või koguni kümneks. Tähendab, me oleme otse teo kombel veninud. Sööme ja hangime kohalikult Punaarmee väeosalt bensiini. Kütust andev punaväelane soovitab meil olla saksa lennukite suhtes ettevaatlikud. Jajah, fašistlikud õhupiraadid pidavat ka üksikutele autodele jahti. Poleks sõnu «fašistlikud õhupiraadid» öelnud mitte õlist läbiimbunud tunkedes seersant, oleksin ma tahtmatult muianud. Nüüd mõtlesin ainult, et ta räägib pagana peenelt ja on nähtavasti haritud poiss. Ning veel seda, et küllap temagi liialdab õhust varitseva hädaohuga, nii nagu oma tulistamisjuttudega paisutasid üle Tallinna piirivalvurid.

Hoiatus häirib mind siiski veidi. Mitte sellepärast, et meiegi masin võiks pihta saada. Muidugi, ega minagi rõõmu pärast ei hõiskaks, kui mõni «Junkers» pea kohal pikeeriks, kuid arvatavasti asi just nii hull ei ole, et sakslastel iga auto jaoks lennukeid jätkuks. Ent kui vaenlase lennukid Eestimaa territooriumi kohal tõesti aktiivseks on muutunud, siis peab rinne palju lähemal olema, kui ma oletasin.

Siiamaani on sõda jäänud mulle võrdlemisi kaugeks, kuigi sellest päevast, mil Saksa väed üle piiri tungisid, on möödunud juba peaaegu kaks nädalat. Ma ei usu ega taha kuidagi uskuda, et Hitleri sõjavägi Eestimaale tungib. Lahingud käivad Leedus, Valgevenemaal ja Ukrainas, riivamisi ka Lätis, ja ma loodan endiselt, et Punaarmee peatab kas täna või homme vaenlase ning asub ise vastupealetungile. Nüüd aga hoiatatakse, et me saksa lennukite suhtes valvel oleksime.

Kus asub praegu rindejoon? Nõukogude Informbüroo teadetesse on ilmunud Daugavpilsi suund. Daugavpils

asub Läti lõunasopis Väina jõe ääres, sealt on Eesti piirini umbes paarsada kilomeetrit. Meie maja peremees kõneles midagi Riiast, kuid Riia suunast ei räägita sõjasõnumites ühtki silpi. Igal juhul asub vaenlane alles kaugel Väina taga. Või pole see nii? Järsku on sakslased juba Valga all? Mispärast meid muidu Valka läkitati? Kui «Junkersid» juba meie maanteedel autosid kütivad, siis...

Pole isu edasi mõelda.

Niidas sõnab korraga:

«Sakslased olevat üle Väina jõe tunginud.»

Ta ütleb seda mõtlikult, vaikse, rahuliku häälega.

«Ma ei usu kuulujutte.»

Seda tähendan mina.

Ruutholm lausub:

«Paraku võib see õige olla.»

Kas tõesti liiguvad Saksa väed nõnda kiiresti edasi? Tartust jätkame teekonda umbes kell viis õhtul. Lõuna pool linna kaevatakse tankitõrjekraavi, mille must sakiline vööt kaob küngaste taha. Maantee veerele on valmis seatud raudteeröövbaste juppidest kokkujoodetud harkjalad, et vajaduse korral nendega maantee sulgeda. Arutlen endamisi, kas muldvall ja raudsiilid suudavad tankide teed tõkestada või ei. Kuna minu teadmised sõjaasjandusest on nigelad, siis jään kahevahele.

Ka nüüd sõidame aeglaselt, liiga ettevaatlikult. Niidas ohkab, et ta ei saagi kiiremini kihutada, ja räägib nüüd ebanormaalselt madalast õlisurvest ning sellest, et üks silinder jätvat nagu vahele. Norin jällegi ta kallal, ta õigustab end endiste väidetega, kuid lisab siiski kiirust.

Elva järvest möödudes tekib mul hirmus tahtmine vette hüpata. Mõnus oleks praegu kas või ainult korraks sukelduda. Paarkümmend tõmmet, ja tagasi kaldale. Aga just nüüd, kus paremat kätt sillerdab järvesilm, lisab Niidas gaasi. Võib-olla paistab see üksnes mulle nii. Igatahes ei jõua ma suudki avada, kui kogu ahvatlus on juba seljataha jäänud. Arvatavasti ei ole süüdi siiski Niidas, vaid ma ise. Mingi rumal kartus näida kaaslaste silmis poisikesena hoidis mind tagasi.

Rõngus kontrollib sõjaväepost dokumente. Meil on igaühel taskus hävituspataljoni võitleja tõend. Peale selle on mereväeleitnandi käes veel üks vägeva mõjujõuga paber. Punaväelased silmitsevad umbusklikult meie püsse ja granaate, kuid pärast tähendatud dokumendi läbilugemist tõstavad käe kõrva äärde ja me jätkame teekonda.

Ma ei mõista, mispärast punaarmeelased meid nõnda kahtlustavalt uurisid. Sõjaväelased on üldse ülemäära ettevaatlikud. Piirivalvurid kõnelesid võsas varitsevaist bandiitidest, aga siiani pole meid keegi kimbutada püüdnud.

Läbi autoakna paistab kõik täiesti harilikuna. Maanteeäärseil niitudel koristatakse heina, kaupluste seinte ääres seisavad jalgrattad, lasipuude juures konutavad hobused. Asulate vahel seerivad inimesed, lapsed vaatavad meile järele. Kõik on nii nagu ikka. Mitte millestki pole näha, et sõda läheneb. Samas meenub, et ajalehed veenavad elanikke rahulikult oma igapäevast tööd jätkama, ja ma manitsen ennast. Mis erakordsust ma otsin: kui juba paljas vaenlase lennukite ülelendamine kõik segamini paiskaks, siis langeks meie maa ühe-kahe päevaga kokku.

Selgub, et Ruutholm on Valgas käinud. Räägime linna poolitavast Konnaojast ning Eesti ja Läti vahelistest jalgpalli-maavõistlustest, mis olid alati tulised, sest head naabrid ei taha ju mitte milleski teineteisele alla vanduda. Meeleolu muutub uuesti lõbusaks ja kergeks. Valka sisse sõites on mul naer silmades.

6

Valgas ei ole enam kõik harilik.

Linn näib tühjana, koguni nagu mahajäetuna. Mu pilgud tabavad pommilehtri. Või eksisin? Ei eksinud — me sõidame mööda hoonest, mille otsasein on maha varisenud. Veidi hiljem silman põlenud maja. Mida see kõik tähendab?

Kella kahe ja kolme vahel olevat saksa lennukid linna pommitanud. Seda ütleb meile lonkur vanamees, kelle käest teed küsime. Taipan, et linn ei ole veel toi-

buiud sellest, mis ta mõni tund tagasi üle elas. Varsti saame teada, et kohalik parteikomitee ja täitevkomitee lahkunud juba hommikupoolikul Valgast. Kuuldu häirib mind. Mispärast juhtivad organid linna maha jätsid? Kas siis sakslased on nõnda lähedal, et võivad iga hetk linna marssida?

Niidas konstateerib:

«Mul oli õigus.»

Vaatan talle küsivalt otsa.

«Sakslased murdsid meie kaitse Väina jõel läbi,» seletab ta. «Mitme päeva eest. Informbüroo eelistab millegipärast vaikida. Minsk on ammu langenud, aga me räägime veel Minski suunast.»

Imestan, et Niidas on nõnda hästi informeeritud. Kust ta küll niisuguseid andmeid hangib? Tahaksin Niidasele vastu vaielda, kuid Valgas nähtu ja kogetu hoiab mu keelt justkui kammitsas.

Ka Ruutholm vaikib.

Otsime mingit staapi. Leitnant käib ühes hoones, kus sõelub sisse ja välja punaarmeelasi, siis suundume jaama.

Raudteejaamas satume askeldavate, kiirustavate, ärritatult edasi-tagasi tõttavate inimeste keerisesse. Enamik neist on sõjaväelased. Rööbasteedel laaditakse ešelone. Platvormvagunitel näen autosid, ka kahte suurtükki, avatud ustega kaubavaguneist paistab viljakotte, sõdureid, hobuseid, välikööki katel. Jaamast lahkuma valmistub ka reisirong, mille ustel tunglevad kompsude, pampude ja kohvritega inimesed. «Evakueerujad,» välgatab läbi pea.

Vedurid vilistavad ja pahistavad enda ümber aurupilvi. Kostab hõikeid, kärkimist, hobuste hirnumist ja automootorite turtsatusi.

Leitnant ja politruk pöörduvad meist mööduvate komandöride poole ja saavad vastuseks pearaputuse. Üks närviline polkovnik nõuab neilt dokumente, leitnant esitab oma paberi, ja ärritatud ülemus hakkab neile midagi seletama.

Koplimäe tuleb minu juurde.

«Rinne pole siit enam vist väga kaugel.»

Ma ei jõua midagi öelda, sest Niidas lausub kiiresti: «Kõige rohkem paarkümmend kilomeetrit.»

«Sul on kuradi täpsed andmed,» imestan.

«Kuulake!»

Me pingutame kõrvu.

Algul kuulen ainult seda mis ennegi. Manööverdavate vedurite ähkimist, veoautode urinat, kogu seda mitmesuguste mürade ja helide segu, mis autoukse avamisel otsekohe mu kõrvu tungis. Siis tabavad kuulmenahad tumedat kõminat.

«Suurtükid!»

Koplimäe hääl on ärev.

Kohman:

«Müristab.»

Heidame pilgu üles — taevas on selge.

Meid jälgiv Niidas naeratab pehmelt:

«Uskmatu Toomas!»

Kõik, mis toimub siin mu silmade ees, omandab äkki uue värvi.

Taganemine.

Ma näen taganemist. Punaarmee taandub. Taganeb, nagu on taganenud kõik need pikad päevad. Imet ei ole siiamaani sündinud. Kuid ime peab sündima. Mitte ime, vaid seaduspärane murrang sõja käigus. Jäetagu Valga maha, tungigu fašistid Eestimaale, igavesti nende pealetung ei kesta.

Hetkeks kaotan tasakaalu ja nähvan Niidasele:

«Sa tunned vara rõõmu.»

Koplimäe vahib mind arusaamatult.

Niidas ütleb naeratades:

«Hoia oma närve, Olev. Ma ei tunne sinust rohkem head meelt selle üle, mis toimub. Jälgin ainult sündmusi lahtiste silmadega.»

Muidugi ütlesin talle rumalasti. Ma ei mõista isegi, mispärast. Vist ärritas mind Niidase kõiketeadja tarkus. Ei, mind lõi rivist välja see, et sõja käik läheb hoopis teisiti, kui mina tahaksin.

Koplimäe sõnab:

«Valga on suur sõlmjaam.»

Niisuguse kooliõpiku-tõena kõlava totra lause ütleb ta ilmselt minu rahustamiseks. Täiendan teda:

«Valgast suunduvad laiarööpmelised raudteed Pihkvasse, Riiga, Tartusse, kitsarööpmeline raudtee läbi Mõisaküla Pärnusse.»

Niidas ei saa kohe aru, mispärast ma niisuguseid sõnu vuristan, ja heidab mulle uurivaid kõrvalpilke.

Koplimäe jätkab:

«Valga ja Tapa on meie kõige suuremad sõlmjaamad.»

Niidas lisab nüüd ruttu:

«Tartus, Petseris ja Türil ristuvad ka kolm raudteeharu.»

Kõik kolm muigame. Niidas on siiski tore sell, et nõnda kiiresti taipas ja meie kõnelusse haakus.

Loomulikult ei tunne ükski meist praegu ei sooja ega külma raudteevõrgu geograafiast. Meil on lihtsalt tarvis üle saada ootamatult tekkinud pingest.

Niidast, Koplimäge ja mind, meid kõiki ju häirib see, mille tunnistajaks me oleme. Et jaam kihab ärritatud sipelgapesana, et sõjaväe-ešelonid mitte ei saabu Valka, vaid lahkuvad siit, et kahurimürin on kandunud juba Eestimaale ja linn on otsustatud maha jätta. Mida muud sõjaväe linnast lahkumine tähendab? Juhtivad tsiviilasutused ongi juba ära sõitnud.

Ruutholm ja mereväeleitnant ilmuvad uuesti nähtavale. Meid käsutatakse autosse, Koplimäele antakse korraldus sõita mitte enam meie auto ees, vaid selle taga.

Nüüd siirdume läbi linna Lätimaale.

«Nire mis nire,» imestan Konnaoja ületades.

Varsti jääb Valka seljataha.

Mootorimürina tõttu pole kahurite kõminat enam kuulda, aga ma oletan, et me suundume rindele.

«Meie väed tõmbuvad tagasi Pihkva ja Ostrovi suunas,» seletab politruk. «Sakslased on tõepoolest Väina jõest üle tunginud.»

Ma olin koolis üks tugevamaid geograafias ja kujutlen selgesti seda mitme nimega laia jõge, mis algab kuskil Venemaal, läbib kaares Valgevenemaa, ja poolitades diagonaalselt Läti, suubub Riia lahte. Tähendab, pool või üle poole Lätimaast on juba hitlerlaste võimuses.

«Kui Punaarmee taganeb Pihkva ja Ostrovi suunas, siis jääb ju Eestimaa tiib lahtiseks?»

Nõnda küsin mina.

«Meie vabariiki kaitsevad teised väeosad.»

Ruutholmi sõnad ei kõla eriti veendunult.

«Saksa kiilu teravik näib suunduvat Eestimaast mööda,» ütleb Niidas. «Nad püüavad kogu meie fronti mitmeks osaks lõhestada.»

Leitnant, kes näib aimavat, millest me kõneleme, lausub midagi erutatult. Ma ei saa tuhkagi aru.

Umbes kümme või viisteist kilomeetrit Valgast lõuna pool meid peatatakse. Seekord ei aita ka leitnandi paber, erariides ja miilitsavormis mehed ei lase meid edasi. Meile tehakse korraldus sõita maanteelt kõrvale puude varju.

Ronime autost välja. Mereväeleitnant nõuab, et teda juhatataks hävituspataljoni komandöri juurde. Oletan seda tuttavatest sõnadest «istrebitelnõi bataljon» ja «komandir». Ma ei eksi — meie kinnipidajad on tõepoolest läti hävituspataljoni võitlejad ja leitnant ning Ruutholm viiaksegi nende komandöri juurde.

Silmitsen huviga lätlasi. Nad on niisamasugused kui meie poisid. Erariideis, enamasti kahe-kolmekümneaastased, aga ka vanemad. Ainult naisi näib nende üksuses rohkem olevat. Peale Helgi ja arsti on meil veel ainult viis-kuus naist.

Kümmekond noormeest ja neidu on ringi kogunenud ja taovad vilunud mängijate osavusega võrkpalli. Mulle paistab see algul veidrana. Eemalt kostab suurtükimürinat ja siin pekstakse muretult palli! Paar korda veereb pall mu jalge juurde, ma tõstan selle iga kord üles ja löön tagasi. Kuidagi iseenesest satun nende hulka ja hakkan kaasa mängima. Võrkpall pole mulle võõras, olen päris korralik platsimängija. Ka Koplimäe hüppab kampa ja oma rõõmuks märkan, et ta käsitseb palli vabalt. Me peamegi palli hästi vastu võtma ja täpselt edasi söötma, sest eesti võrkpalli tase on Euroopas üldtunnustatult kõrge.

Läbi pea välgatab veel kord, et kas pole praegu, kus sõja hingust on juba nõnda tugevasti tunda, totter palli taga ajada. Mõttevirvendus tuleb ja kaob, meeleolu muutub kergeks, koguni lõbusaks. Lätlased lobisevad omavahel elavalt, isegi vaidlevad vist; mille üle, see jääb mulle arusaamatuks. Võib-olla meie üle?

Aegapidi lahkub üks ja teine ringist, lõpuks jääme viiekesi. Kolm läti tüdrukut ja meie Koplimäega. Nad

on saledad ja painduvad neiud, ergutavad üksteist hüüetega ja pillavad harva palli maha. Ka mina hüppan, viskun ja löön niisuguse innu ning hooga, nagu mängiksin mõisale.

Pimeneb. Pall lendleb hämaruses musta kerana. Tüdrukud väsivad. Paratamatult tuleb mäng lõpetada. Olen higine, hingeldan pisut, aga tunnen end lahedalt. Nagu polekski sõda, nagu ei olekski me eriülesande täitmisel, vaid lõbusõidul. Tahaksin öelda mängukaaslastele midagi head, aga ma ei oska läti keelt. Naeratan neile, nemad naeratavad vastu. Võib-olla valdavad nad saksa keelt?

«Danke schön!»

Ma ei oleks pidanud seda ütlema.

Üks neist poetab küll poolvargsi «bitte sehr», teised aga muutuvad tõsiseks.

Niidas jälgib meid eemalt. Mulle näib, et ta naerab sisemiselt minu üle.

Kaugemalt silmitsevad läti hävituspataljoni mehed meid hoopis kurjalt.

Süütan paberossi. Hea tuju hajub. Ihu tõmbub jahedaks.

Ruutholmi ja leitnanti ei ole veel.

Kahurikõmin pole vaibunud.

Äsjane pallimäng paistab nüüd tühise õhinana. Mulle vist ei tule kunagi mehe mõistust.

Tüdineme ootamisest ning otsustame Ruutholmile ja mereväelasele järele sõita. Kui Koplimäe oma mootorrattale hääled sisse lööb, karjuvad lätlased midagi ja jooksevad meie juurde. Varsti taipame, et meid ei lubata paigast liikuda. Tagantjärele mõistan sedagi, et varem nad vaidlesid tõesti meie üle. Ilmselt nad kahtlustavad meid. Pisut nad siiski kõhklevad veel, muidu käituksid kindlasti hoopis järsemalt. Vaevalt nad oleksid diversantidega palli mänginud.

Metsa taga kõmisevad aga kahurid.

«Suurtükiväe duell,» lausub Koplimäe.

«Kahurite kanonaad,» varieerin mina.

Nähtavasti tekib vahel olukordi, kus lihtsalt tuleb lollusi rääkida.

Sõitma hakata saame alles siis, kui on juba päris pime, igal juhul mitte enne kella kahtteist öösel.

Ruutholmi sõnade järgi olnud neil tükk tegemist, enne kui uskuma jäädi, et me pole bandiidid või diversandid. Hävituspataljoni juhtide jutust selgunud, et Lätimaal tegutsevat neid rohkesti. Riias tulistatud taganevaid punaarmeelasi selja tagant. Meid pidanud nad eesti valgeteks. Mu pähe kerkib igasuguseid küsimusi, kuid praegu pole mahti pikemaks arutlemiseks.

Edasisõitmise luba siiski ei anta. Hävituspataljoni komandör kinnitanud, et meil polevatki enam kuhugi minna. Siit lõuna poole algavat eikellegimaa. Mingit kindlat rindejoont ei olevat üldse. Sakslaste peajõud tungivat itta, kavatsusega nähtavasti Leningradi ja Moskva vahele kiiluda, või kurat neid teab. Smiltene poole sõites võime kergesti otse fašistide sülle kihutada. Mingeid lahinguid pidavaid Punaarmee üksusi Smiltenest siin- või sealpool ei asuvat. Riia—Pihkva kiviteed kaudu taganevate Punaarmee üksustega me ei saavat enam ühendusse astuda. Valmiera teed pidi tagasitõmbuvate väeosadega kontakti loomiseks tulevat meil aga Valka tagasi pöörduda ja teist maanteed kaudu Valmiera poole sõita. Kas sakslased on Valmiera vallutanud või mitte, seda hävituspataljoni ülem polevat täpselt teadnud. Ka Smiltene suhtes ei olevat selgust. Kui kaugele on sakslased Riiast põhja poole jõudnud ja kas nad piki rannaäärset maanteed üldse pealetungi arendavad, selle kohta polevat hävituspataljoni komandör osanud midagi öelda. Riia olevat aga langenud, seda kinnitanud kõik.

Meil ei jäänud muud üle kui Valka tagasi pöörduda.

Valgas käime uuesti jaamas, kus nüüd on märksa vaiksem. Mingi taganeva väeosa ülemus (või oli see jaama komandant?) ei soovita meil öösi enam kuhugi kiirustada. Ta isegi keelab Riia suunas välja sõita. Naeratab nukralt ja ütleb, nagu Ruutholm mulle tõlgib, et kes teab, vahest polevatki meil homme enam tarvis kuhugi sõita, sakslaste eelüksused võivad iga minut Valka jõuda. Mulle jääb mulje, et kurva naeratusega major on pisut paanikas. Niidas aga väidab, et tegemist

on lihtsalt ausa, olukorrale julgelt näkkuvaatava inimesega.

Ööbime linna külje all metsatukas. Kuigi eelmisel ööl polnud keegi end välja puhanud, ainult mina suigatasin veidi, ei vaju ükski meist rampraskesse unne. Tukume autos, kordamööda valvab üks mees väljas.

Oma valvekorra ajal lõngin maanteele, kust avaneb avar vaade lõunasse ja kagusse. Silmapiiril punetab paaris-kolmes kohas taevas. Külad põlevad. Suurtükimürinat ei kosta enam. Aeg-ajalt lööb eespool, meist väga kaugel, midagi helendama. Vist valgustusraketid. On uskumatult vaikne.

Kuskil Eestimaa pool haugatab paar korda laisalt koer. Kuulen veel vankrirataste lõginat, mis ei kosta maanteelt, vaid võsa tagant. Arvatavasti läheb sealt mõni metsarada.

Just enne valvekorra lõppu möödub kümmekonnast sõjaväeautost koosnev kolonn. Hüppan maanteelt puude varju. Mine tea, järsku peetakse jälle diversandiks.

Pugenud uuesti autosse, jään päris sügavasti magama.

Hommikul on kõigil nälg. Pärast Tartut pole me iva hamba alla saanud.

Auto käivitamisega raiskab Niidas terve tunni. Mootor tõrgub, turtsatab küll, aga sureb iga kord otsekohe välja. Kas on aku nõrk või starter korrast ära või ujutab karburaator üle või ei saa hoopis bensiini peale. Nõnda arutavad Koplimäe ja Niidas kordamööda vänta andes ja rooli taga istudes. Mõtlen endamisi, et Niidas on Hipodroomil päris pime olnud, aga hoian keele hammaste taga.

Valga mõjub täna hoopis väljasurnud linnana. Peaaegu mitte kedagi ei liigu tänavail, pole ei inimesi ega veokeid. Kell on juba üheksa, kuid me ei näe ühtki lahtiolevat sööklat või äri. Lõpuks leiame ühe väikese kaupluse, minu meelest natsionaliseerimata vürtspoe, kust ostame kivikõva suitsuvorsti ja tahke leivapätsi. Kaupa kaaludes põrnitseb müüja meid umbusklikult. Ta tahaks nagu midagi küsida, aga ei söanda siiski.

Jaam on nagu tardunud. Rööbasteedel seisab üksikuid vaguneid, sõjaväe-ešelonid on lahkunud. Kolmneli sõdurit tammub nõutult perroonil, kaptenikraadis

komandör vaidleb ühe väljakutsuva olekuga raudteelasega. Kuskil ragiseb neli-viis pauku, siis jääb uuesti vaikseks. Meie mereväeleitnant kõnetab sõdureid ja kaptenit, kõik kehitavad õlgu. Ruutholm räägib raudteelasega, kes lööb hoolimatult käega. Raudteelase käitumine ärritab mind, ma poleks temaga nõnda viisakalt rääkinud nagu politruk.

Suundume südalinna.

Parteikomiteest leiame väikese habemessekasvanud vanamehenässi, kes laiutab käsi ja ütleb, et seltsimehed kadusid eile nagu tina tuhka. Ta hääl on pilkav, või näib see mulle üksnes nõnda.

Ristleme inimtühjadel tänavatel ringi. Linna põhjaservalt kuuldub jällegi püssipauke ja me suundume sinnapoole, kust kostavad lasud.

Keeranud tänavale, mida mööda me eile raudteejaama sõitsime, näeme keset teed seisvat kõrge koormaga veoautot. Lähemale jõudes märkame, et koorma otsas, risti üle viljakottide lamab, käed laiali, punaväelane. Auto tuuleklaas on kuulidest läbi puuritud. Peatume veoauto kõrval ja selle porilauale hüpanud Ruutholm avab juhikabiini ukse. Surnud sohver on vajunud istmele kägarasse.

Kõik see on ootamatu.

Vaikselt, mitte veel täiesti aru saades, mida nähtu tähendab, istume autosse ja liigume edasi.

Linnaserval, seal, kust Tartu poolt tulev maantee keerab linna, seisab suur meestesalk. Tegemist on läti miilitsaüksusega. Mitu maanteekraavi rinnatisel lamavat miilitsat tulistab harvade laskudega teispool välja asuvate väikeste majade suunas.

Meile öeldakse, et nende majade taha jooksnud bandiite varjule. Seletatakse ka midagi raudteejaamas toimunud tulevahetusest, millest ma kõike aru ei saa.

Toon autost ka oma püssi ja võtan lätlaste kõrval laskeasendi.

Olen alles täiesti selle mõju all, mida nägin mõni minut tagasi. Ka siit teekõrgendikult näen kõrge viljakottide koormaga veoautot. Kes tapsid vilja vedavad punaväelased? Need peavad olema kohalikud elanikud, sakslased pole ju veel Valka jõudnud. Kas mitte need-

samad mõrtsukad ei varjagi end pisikeste majakarpide taga?

Pingutan silmi, kuid ei avasta hoonete juures ühtki hingelist.

Üsna minu lähedalt lajatab lask ja ka mina vajutan päästikule.

Kõrval lamav miilits küsib minult midagi. Algul läti, siis vene keeles. Kehitan õlgu. Hakkab piinlik. Järsku päriti, keda ma nägin. Mina aga kärtsutasin niisama, erutuse ja sootuks isevärki tunde mõjul.

Ma ei salli neid, kes inimesi nurga tagant tapavad. Bandiite, kelle kuulidest langesid vilja vedavad punaväelased. Nad äratavad minus samasugust vaenu kui sakslasedki, kelle kohta ma ei tea, kui kaugele nad on juba jõudnud. Tajun, et ma ei saa piirduda vaenlaste palja hukkamõistmisega, tunnen vajadust ka midagi teha. Küllap see sisemuses pakitsev tahe tõukaski mind tulistama.

Samas ütlen endale, et poiss, sa pole päris aus. Muidugi, vaenlase vihkamise jutul on ju ehk pisike alus, aga kas ei kihutanud sind tagant ka niisugune asi nagu sinu harilik läbematus? Mul on rumal iseloom, ma tuhnin oma käitumise tõukemotiivide hulgast välja just need kõige tühisemad ja närusemad. Nähtavasti vaevab mind mingi kompleks, sest kriitiliseks enesehindamiseks ei saa seda ometi nimetada. Enesekriitika on hoopis tõsisem asi kui enda sisemuses urgitsemine. Hakkasin vist liiga vara lugema psühhoanalüütilisi teoseid, nüüd muudkui piinan ennast.

Ruutholm kutsub mind maanteekraavist ära. On otsustatud Pärnu kaudu Tallinna tagasi sõita.

Küsin temalt, kas meie ülesanne on siis täidetud. Ruutholm vastab, et me oleksime juba eile öösi võinud tagasiteele asuda. Kõige olulisema saanud nad kohe õhtul jaamas teada. Lätis kuuldu ja miilitsate käest teadasaadu ainult täiendanud varasemat informatsiooni.

Kui ta lõpetab, pahvatan:

«Valgas nagu polekski enam nõukogude võimu.»

Ruutholm taipab, et ma mõtlen nende sõnadega inimtühje tänavaid, suletud kauplusi, segadust raudteejaamas, mahajäetud parteikomitee ruume, tapetud puna-

väelasi, äkki väljasiginenud bandiite ja muud. Ta ütleb:

«Klassivaenlased kasutasid kohalike organite jalgalaskmise ära.»

Mul on ütlemata hea meel, et enne meie lahkumist jõuab Valka autode karavan, mis pärast peatumist suundub otse südalinna. Ruutholm, kes rääkis saabujatega, ütleb mulle pärast rahulolevalt, et nõukogude võim tuli tagasi. Kohalike asutuste juhtivad jõud, kes eile ära sõitsid, saadetud Tartust uuesti Valka.

«Rebenevaid õmblusi ei traagelda nõnda hõlpsasti kokku,» sõnab Niidas.

Kas tõesti õmblused rebenevad?

Tõrvas töötab söökla ja me lõunatame korralikult. Süües jälgime läbi akna, et keegi ei muutuks meie «Opeli» vastu ülemäära uudishimulikuks. Püssid jätsime autosse, mina pistsin ainult salamahti granaadi taskusse. Politruki ja leitnandi püstolist piisaks liiga agarate eemalepeletamiseks, aga mis kindlam, see kindlam.

Siin näib kõik olevat normaalne. Või on see ainult pealtnäha nõnda? Pärast Valgat ei vaata ma maailma enam endise muretusega.

Lõuna-Eesti käärulised maanteed looklevad küngastest üles ja alla. Autoaknast avanevad toredad vaated. Eestimaa on ikka paganama kaunis. Otsustan endamisi, et pärast sõda tulen siia kindlasti tagasi. Sõidan jalgrattaga kõik mäeseljandikud ja orud läbi. Ja ka Otepääl ning Haanjas teen tuuri ära. Muidu kukub rumalasti välja — oled eestlane, ent ei tunne tuhkagi oma kodumaad. Põhja-Eesti kaunimad paigad on kõik oma silmaga ära nähtud, aga Taevaskotta ega Karksi mägedesse pole ma veel jalaga saanud. See asi annab aga aasta pärast parandada. Vaevalt sõda kauem kestab.

Nõnda imelik kui see ka näib, kuid me eksime Lõuna-Pärnumaal ära. Keerasime kuskil teeristil valele poole ja tuuritame nüüd metsade vahel ringi. Siuname, et meile kaarti kaasa ei antud, veel rohkem kirume seda, et paljudes kohtades on teeviidad maha murtud ja kilomeetripostid uppi lükatud. Vaidleme isegi selle üle, kes teemärkidega nõnda on talitanud. Niidas väidab, et

seda oleme me ise teinud; mina arvan, et tegemist on diversantide kätetööga. Õiget otsa ei saagi kätte.

Kavatseme esimeses asulas peatuda, et edasisõitmise marsruuti täpselt kindlaks määrata. Sihitu ümberkihutamine röövib ainult aega.

Kümmekonna kilomeetri pärast jõuame väikese majaderühma juurde. Teiste seast paistab välja kõrge mansardkorraga hoone.

«Valla täitevkomitee või koolimaja.»

Nõndaviisi arvan mina.

Samal hetkel avastan, et teistest esinduslikuma hoone lipuvardas lehvib sini-must-valge lipp.

8

Sini-must-valget lippu märkavad ka teised. Kõik, kes me autos istume. Kas Koplimäe seda tähele pani, ma ei tea. Arvatavasti mitte, sest ta kihutas peatumatult edasi.

Aksel Ruutholm käsutab kiiresti:

«Sõitke otse täitevkomitee ette!»

Niidas soovitab peatumatult edasi põrutada.

«Ei,» on Ruutholm resoluutne. «Pidage kinni.»

Mina sihin üksisilmi lippu.

Ausalt tunnistades ei ole mul mitte midagi trikoloori vastu. Sini-must-valge värvide kombinatsioon on pealegi ilus ja mulle üsna omaseks saanud. Olen mõelnud, et igal liiduvabariigil võiks olla oma lipp. Näiteks kui sini-must-valgest lai punane vööt põiki läbi tõmmata, saaks päris soliidse lipu. Me isegi vaidlesime komsomolis selle üle. Minult küsiti, kas ma ei taipavat, kuidas vana korra taganutjad igal võimalikul juhul töölisklassi internatsionaalsele punasele lipule püüavad oma sini-must-valget vastu seada. See on muidugi õige. Meie majaomaniku poeg kannab kuuerevääri all vanu lipuvärve. Kord ägedushoos uhkeldas koguni sellega. Tookord rebisin ma märgi tema rinnast maha, aga ma ei kahtle, et ta on uue hankinud. Peremehe võsu, kelle ma omal ajal korralikult läbi kolkisin, pelgab mind pisut. Isegi meheeas. Seekord aga läksid rusikad jällegi mängu, sest ta ei tahtnud kuidagi alla anda.

Mul on kahju, et nõukogude võimu vastased nõnda kangesti sini-must-valge küljes ripuvad. Kuid nõnda see kord juba on.

Veel tuhiseb mu peast läbi, et kui teeveerel seisev maja on tõesti valla täitevkomitee hoone, siis peaks vardas ometigi punane kangas lehvima.

Meie auto peatub. Kiiresti hüppame masinast välja. Haaran ka püssi kaasa. Ruutholm oma vinti ühes ei võta, aga tal on revolver. Niidas jääb autosse.

Maja ümbruses ei liigu ühtki hinge. Vaatan ringi ning teen selle kindlaks. Ka läbi akende ei paista kedagi.

Ruutholm avab ukse. Hinged kääksatavad, millegipärast lõikab see kõrvadesse. Olen vist väga valvel. Läbi eeskoja satume barjääritaolise letiga poolitatud avarasse ruumi.

Siin on kõik kas maha jäetud või siis segamini pekstud. Põrandal vedeleb pabereid ja blankette. Lauasahtlid on välja tõmmatud, nende sisu maha puistatud. Avatud kapiuste vahelt paistavad pahupidi tuhnitud riiulid.

Jalge all krigisevad klaasikillud. Olen astunud mingile purukssõtkutud pildile, mille lahtipekstud raam paistab pooleldi kapi serva alt. Nagu iseenesest kerkib pilk kõrgemale. Seinal mustendab tume nelinurkne laik. Suure konksu küljes ripneb takune nöörijupp. Kellegi käed on pildi seinalt maha kiskunud ja põrandale paisanud. Küllap on sellel trambitudki, sest klaasikillud on väikesed ja pildist endast ainult närud järele jäänud.

Kummardun ja korjan riismed põrandalt üles. Silun narmendavaid paberitükke sirgemaks, sean neid kokku ja tunnen, kuidas kuskil sisemuses tekib ning üle kogu keha laiali valgub halb ärevus. Mulle vaatab vastu Stalini nägu, mille kellegi naelutatud kontsad ja rasked pooltallad on peaaegu tundmatuks tampinud.

«Bandiitide kätetöö,» ütleb Ruutholm.

Ka leitnant sõnab midagi erutatult, aga ma ei saa jällegi temast aru.

Silmade ette tekib hommikul nähtud pilt läbilastud tuuleklaasiga veoautost, viljakottidel lamavast tapetud punaväelasest ja autojuhist, kelle laip oli roolisamba ja istme vahele kägarasse vajunud. Miski saab

mulle selgemaks ja miski muutub hoopis arusaamatuks.

Käime läbi kogu hoone, leidmata ühtki inimest. Kõik ruumid on segi paisatud ja läbi tuhnitud. Ka need, milles on elatud.

Mereväeleitnant räägib jälle midagi ärevalt, aga ka nüüd jääb tema sõnade mõte mulle tabamatuks.

«Hüva,» otsustab politruk. «Meil pole siin enam midagi teha. Sõidame edasi. Pärnu on tarvis kiiresti sõna viia.»

Väljume majast.

Ma hüppan lipu juurde ja tõmban selle järsu raksatusega alla. Oleksin võinud varda hoidjast välja tõsta, aga nagu iseenesest panin püssi seina äärde, kahmasin kahe käega vardast kinni ja murdsin selle pooleks. Pihku jäänud vardapoole koos sini-must-valge kangaga paiskan trepi kõrvale.

Samal hetkel röögatab vali hääl:

«Käed üles, punased kaabakad!»

Keeran end kiiresti ringi.

Minu ja mu seltsimeeste poole on suunatud viis-kuus püssirauda.

Midagi pole enam parata. Alles pärast süüdistasin ennast, et ma poleks pidanud ümber keerama, vaid välkkiirelt nurga taha hüppama. Võib-olla oleksin tekkinud segaduses põgeneda suutnud ja seltsimehedki midagi ette võtta saanud. Nüüd aga tõstsin käed taeva poole ja põrnitsesin neid, kes meid olid haneks püüdnud.

Ähvardavate püssitorude ees on raske seista. Mõtted lendavad laiali. Kogu olemine muutub nagu üheksainsaks ärevaks küsimuseks: mis edasi juhtub. Kuuled iga naksatust, silmad on justkui naelutatud tapariista hoidvatele kätele.

Minu poole tulevad kaks meest. Üks neist on suur, laiaõlgne, karmi ilmega, teine väiksem, ümmargusem, vanem, teravate silmadega.

Vanema mehe käes ei ole püssi, pikem hoiab mitte vinti, vaid mulle tundmatut suure püstoli kujulist relva, mis on läbini metallist ja pika padrunipidemega.

Väiksem mees käratab:

«Võta üles!»

Alles siis, kui ta kordab: «Võta üles! Tõsta lipp üles!», saan aru, et ta nõndaviisi käsutab mind.

Vaatan röökijale näkku.

Ta vihased silmad püüavad mind hirmutada.

Mu pilk libiseb temalt üle Ruutholmile ja leitnandile. Mõlemad seisavad nagu minagi, käed taeva poole sirutatud. Ruutholmi silmad on väga tõsised, ja see, et ma neis ärakohutatud inimese hirmu ei näe, julgustab ka mind. Leitnant jälgib ärevalt vanameest.

«Kuuled, kutsikas, pane lipp sinna tagasi, kust sa ta maha rebisid!»

Nii kärgib vanamees. Kogu ta olekust hõõgub nõnda palju tigedust, et ma tunnen — veel pisut, ja ta virutab mulle.

Siiani pole varemnägematut relva käes hoidev koljat sõnagi lausunud. Nüüd urahtab ka tema:

«Tee, mida kästakse.»

Tal on mahlakas bariton.

Veidral kombel äratab just tema häälevärv minu tähelepanu.

Ma ei liiguta ikka veel ennast.

«Järsku polegi eestlane?»

Niiviisi ütleb üks eemalseisjaist.

Ta naaber irvitab:

«On. Mehike on lihtsalt ära kohkunud. Äiga talle, Aadu!»

Aadu äigab. Õnneks osutub Aaduks vanem, keda ma olen kogu aeg jälginud. Löön ta käe kõrvale.

Kõik hakkavad minu peale ähvardavalt karjuma. Näen enda silme ees vihaseid lõustu ja üles-alla kõikuvaid püssiraudu. Kuulen ässitavaid hüüdeid ja tajun ainult üht: lippu ma üles ei tõsta ja peksta ma ennast ei lase.

Üle kõige kostab kellegi jäme bass:

«Andke talle tina!»

Minust taganetakse eemale ja mu kõrvad püüavad kinni püssiluku lõgina. Võib-olla ei lükanudki keegi kuuli rauda, minu ülierutatud meeled lihtsalt kujutasid seda ette, sest püssid pidid olema ju laskevalmis. Äkki jääb kõik vaikseks, nõnda kurjakuulutavalt vaikseks, et ma saadan Ruutholmile abitu pilgu. Politruki

näol on pinev ilme, ta püüab mulle naeratada, aga suu hakkab tõmblema.

Samal silmapilgul sööstab leitnant ette ja tormab suurekasvulise mehe kallale.

Ka Ruutholm hüppab paigast ja minagi viskun meeste hulka. Mu käed klammerduvad kellegi püssi külge. Relvaomanik osutub tugevaks ja ma pingutan kogu oma jõudu, et sõjariista tema käest ära kiskuda.

9

Aksel Ruutholm, Endel Niidas ja mina konutame mingi suure aida või laoruumi raudkivist seina ääres. Ruutholmi haav veritseb ikka veel. Üks naine sidus ta pea lapsemähkmete küljest käristatud ribaga kinni, kuid verd imbub läbi. Pool mu nägu on vist sisse taotud. Peeglit mul pole ja ma ei ole siiani näinud, mis mu kulmust ja põsest on järele jäänud. Mulle rahmati püssikabaga pähe. Õnneks tabas hoop mind kuidagi poolpõigiti, muidu lamaksin lömastatud kolbaga praegu risuhunniku kõrval. Sealsamas, kuhu lohistati leitnant, kes oma elu hinnaga mu päästis.

Ma ei suuda ikka veel rahulikult mõelda sellele, mis vallamaja ees toimus. Kogu aeg on mu silme ees mereväeleitnandi laip, mida kaks meest üle kruusatatud vallamajaesise jalgupidi veavad. Ta käed on väändunud tahapoole, keha ei ole veel kangunud, kukal peksab vastu kive.

Mind tõugati edasi, kukkusin käpuli, aga ikka püüdsin end pöörata sinnapoole.

Ma ei mäleta, kuidas ma jõudsin siia, magasiaida kivimüüride vahele. Vahepeal kaotasin teadvuse; kas löödi mind uuesti või mõjusid varem saadud hoobid. Nüüd istun poollamaskil seina ääres. Vahetevahel vajutan oma kuumava pea vastu jahedaid kive, siis on nagu pisut kergem.

Ruutholm toetab mind oma õlaga, muidu vajuksin kogu pikkuses muldpõrandale. Ta ei räägi, kord ainult küsis, kas mu mõlemad silmad näevad. Mu parem kulm ja põsk on täiesti kokku paistetanud ja seepärast ma ei või öelda, kas silm näeb või mitte.

Tahaksin juua, aga vett ei ole siin kellelgi.

Meie ei ole ainukesed, kes magasiaita on kinni pandud. Siin on veel mitukümmend inimest, enamasti mehed, aga ka viis-kuus naist. Isegi lapsi on, üks alles ema rinna otsas. Tema mähkmeribaga seotigi Ruutholmi pea kinni. Nad olid juba enne meid siin, ainult kolm on hiljem toodud.

Olen nõnda armetuks pekstud, et ma ei tunne vähimatki huvi selle vastu, mis meid ootab. Hinges miilab ainult tume, jõuetu viha, mis paneb huuli purema.

Niidas räägib tasakesi:

«Kui teie vallamajja sisse läksite, siis oli algul kõik vaikne. Minuti või kahe pärast ilmusid kolm meest auto juurde. Üks kandis püssi õlal, kuid ma ei osanud midagi karta. Arvasin, et need on hävituspataljoni võitlejad nagu meiegi. Kas kohalikud või Pärnust siia sõitnud. Nad olid erariides ja tööinimeste nägu. Üks küsis, kes me oleme. Kas Kilingi-Nõmme omad? Vastasin, et Tallinnast. Kui öelnud olin, siis mõistsin, et tegin vea. Mind tiriti masinast välja ja veeti siia. Kogu aeg jooksis uusi mehi kokku ja nad jäid teid varitsema.»

Vaikin. Hõõrun põske ja kulmu, mis on kakuna üles paistetanud.

Ruutholm küsib:

«Koplimäe ei sõitnud meid otsima?»

«Ma ei näinud teda ega kuulnud ka mootorratta põrinat.»

Veidi aja pärast vannub Niidas:

«Kuradi kontrad.»

Tema sõnad ei ärata minu teadvuses mitte mingit vastukaja. Jälle meenub, kuidas nad lohistasid mereväeleitnanti. Tunnen huultel soolast, ma vist nutan. Ei, ma ei nuta. Ainult pisarad veerevad üle näo, aga neid ma ei suuda peatada.

Kuulen, kuidas suurrätti mähitud vanamutt muretseb:

«Poisil võib hirmus valus olla.»

Võõrad peavad mind ikka poisikeseks, isegi siis, kui mu pehme lapsenägu on löökidest üles pundunud. Eideke mõtleb, et mul on valus, kuid mitte valu ei toc silmanurkadesse pisaraid. Mind võidaks oimetuks mal-

gutada, hoopide pärast ma töinama ei hakkaks. Oigaksin ehk ainult läbi hammaste, kui muidu piina välja ei kannataks. Leitnandile mõeldes nöörib kramp kurku ja põsed muutuvad märjaks.

Ma ei tea isegi ta nime. Kas kutsuti teda Pjotriks, Ivaniks, Fjodoriks või hüüti hellitlevalt Volodjaks? Mulle jääb ta lihtsalt leitnandiks. Ka temal oli pehmete joontega nägu, ka tema näis vist nooremana. Kui ta poleks suurekasvulise mehe kallale tormanud, siis lamaks mitte tema, vaid minu surnukeha risuhunniku kõrval. Ta ei oleks pruukinud ennast liigutada ja ta elaks praegu minu asemel. Ma ei suuda kujutleda, kuidas mina oleksin talitanud, kui meie osad oleksid olnud ümber vahetatud, kui teda oleks tahetud maha lasta ja mina oleksin pidanud seda ülestõstetud kätega pealt vaatama. Vaevalt oleksin suutnud olla nõnda suur nagu tema. Ta ei hüpanud edasi mitte enda, vaid minu pärast. Ja minu elu ta päästiski. Teda, inimest, kes ei hoolinud endast, kellele minusugune võõras poisiohtu mees oli tähtsam kui ta ise, lohistati aga nagu koeraraibet aia äärde.

Isegi selle heaks, et ta surnukeha ei teotataks, ei suutnud ma midagi ära teha. Vaarusin küll sinnapoole, keegi lõi mulle kuklasse ja ma langesin silmili maanteetolmu.

Ka politruk tõttas mulle appi. Ime või juhus, et teda maha ei lastud. Selja tagant nad teda tulistada ei julgenud, oleksid võinud tabada ähvardava relvaga hiiglast või tigedat vanameest. Ruutholm paisati püssipärahoobiga jalust maha samal hetkel, kui automaat tärises. Poleks kaks meest talle selga viskunud, siis oleks temagi valangu kuklasse saanud.

Tahan Ruutholmi oma pilguga tänada, aga ta põrnitseb enda ette. Tal on niisugused silmad nagu ikka inimesel, kes on oma mõtetega kuskil kaugel, kes näeb hoopis midagi muud kui seda, mis on otse tema ees.

«Need, kes teid siia tõid, vahutasid vihast. Räuskasid, et mis teid vedada, parem ühekorraga kõigile ots peale teha. Sedakorda läks karikas veel mööda.»

Niidas ei saa nähtavasti vait olla. Ta jutt hakkab mind ärritama.

«Sa kaotasid meelemärkuse, kui nad sind ukse vahelt sisse tõukasid. Taarusid kahele poole nagu joobnu ja prantsatasid maha. Mina ja see mees,» Niidas nähtavasti osutab kellelegi, aga ma ei jälgi teda, «kandsime su siia. Kartsin, et sa ei avagi enam silmi, lamasid nagu surnu... Me oleksime pidanud peatumata edasi sõitma.»

Ma ei ole kunagi sallinud tagantjärele tarku. Kaotan enesevalitsuse ja karjatan:

«Jää ometi kord vait!»

Niidas vahib mulle imestunult otsa, tahab midagi öelda, kuid ei lausu siiski sõnakestki.

Tunnen käel Ruutholmi rahustavat survet. Muidugi, milleks üksteisele ninna karata. Kui Niidasel on kõneldes kergem, siis lobisegu jumala pärast.

Pead pureb tuim valu.

Vahel sähvatab oimukohast kõrva otse luusse lõikav vahk. Litsun otsaesise jällegi vastu müüri. Kividest hoovab elustavat jahedust.

Hämardub. Kas tõepoolest on juba õhtu?

10

Hommikuks toibun päris hästi. Ruutholmil on vist halvem, kuid ta ei näita seda välja. Niidas magab, suu pooleldi avatud, ja norskab. Nurgast kostab lapsenuttu.

Mul on jahe hakanud, ajan end püsti, et liikumisega sooja teha. Jalad kannavad, ja see parandab veelgi mu enesetunnet. Peas tuikab küll endiselt, aga mitte enam nii lõikavalt kui õhtul.

Ait on avar. Ühtepidi kaheksateist, teistpidi kaheksa meetrit. Lugesin oma sammud ära. Ma oskan täpselt meetripikkusi samme võtta. Õppisin seda juba koolipoisina jalgpalli togides. Karistuslööke sooritasime kas üheksa või üheteistkümne meetri kauguselt ja seepärast pidid sammud täpselt mõõdetud olema. Vastasmeeskond kontrollis omakorda ja nii harjusime meetrisi samme astuma.

Üsna katuse all on raudkiviseintes trellitatud aknad. Nagu oleksid ehitajad ette näinud, et kunagi kasuta-

takse hoonet türmina. Külgseina jagab pooleks massiivne uks, milles pole ühtki pragu. Uurin ukse tähelepanelikult läbi, leidmata väiksematki pilu. Väljas tammub keegi jalalt jalale, omaette nohisedes ja puhkides. Valvurit vaevab ilmselt tüdimus.

Mõõdan veel kord silmadega aknaid. Nende alumine äär on umbes korvirõngaste kõrgusel. Minult ei nõua erilist pingutust, et hüppel korvirõngast puudutada. Hoogu võttes ulatuksin vist ka trellideni. On käed juba ümber raudvarbade, siis on käkitegu keha üles vinnata. Muidugi, trellide vahelt inimene läbi ei mahu, aga ümbrust näeksin ikkagi.

Nõnda aknaid uurides ütlen endale, et sa oled poisikene ja jäädki selleks. Mis aitab trellide küljes rippudes õue piilumine, vabadusse see sind ei vii. Ei sind ega su seltsimehi, ei ühtki neist kolmekümne kahest inimesest, kes siia luku taha on pandud.

Jah, meid on kolmkümmend kaks. Nüüd lugesin kõik üle.

Külamehed istuvad kannatlikult ja räägivad vähe. Ainult üks mees kirub vahetevahel, et kes käskis tal lollist peast maad võtta, ja põhjab nõukogude võimu, kes teda olevat ära petnud. «Oleksin ma hingepõhjast aimanud, et punaste värk nõnda kiiresti kokku variseb, ei ma poleks maad himustanud. Loll saab kirikus kah peksa.» Enamasti kõneldakse aga igapäevastest asjadest. Kellel jäänud lehm lüpsmata, kes pidanud just heinale minema, kes hakanud piima meiereisse viima. Ma päris imestan, et kedagi ei huvita, mis neist saab. Ei, ei, küllap kõik muretsevad selle pärast, nad lihtsalt ei kuuluta oma kartusi teistele.

Miks on nad siia toodud? Nad näivad minu meelest kõige harilikumate maainimestena. Veel rohkem aga mõjub mulle see, et bandiite on nõnda palju. Üks-kaks meest poleks suutnud kõiki neid inimesi kinni püüda. Ja et nad söandavad nõnda avalikult tegutseda! Või on sakslased juba piki mereranda Pärnu jõudnud?

Minu juurde astub noorepoolne, hästi reipa, isegi lõbusa olekuga mees.

«Ust me naljalt maha ei murra ja trellide vahelt läbi ei poe,» ütleb ta muiates.

Mulle meeldib ta esimesest pilgust. Sellepärast, et ta

mu mõtted on ära lugenud, et tal jätkub jõudu naeratada, et ta suhtub minusse nagu oma seltsimehesse. Tunnistan talle avameelselt:

«Oodata on loll.»

Loll ei ole sobiv ega õige sõna tunde väljendamiseks, mis kihutab mind aida ust ja aknaid uurima. Aga mulle ei tule midagi targemat pähe.

Mees nõustub minuga:

«Loll muidugi.»

«Vägev ait.»

«Ülemöödunud aastal panin oma kätega uue ukse ette,» ütleb ta. «Väravapooled on kahe ja poole tollistest männiplankudest, väljaspool veel voodrilauad. Tuline kurat küll, ise meisterdasin endale vangikongi.»

«Sa oled puusepp?»

Ma ei saa talle teie öelda. Lihtsalt keel ei paindu, ta näib mulle nii omasena.

Mees naeratab. Peab olema kas kohtlane või sisemiselt väga tugev inimene, kes niisuguses olukorras tuju langeda ei lase.

«Üheksa ametit, kümnes nälg. Laon müüri, potsin ahju kokku, löön sarikapaari püsti, rautan hobuse ära, lõikan turvast ja langetan metsa. Endisele vallavanemale, kes koos kapten Oidekopiga inimesed üles ässitas ja mu öösi voodist välja laskis tirida, hööveldasin ja liimisin kolme poolega riidekapi kokku. Kaugelt mehi sina oled?»

«Tallinnast, hävituspataljonist.»

«Ärge seda kellelegi iitsatage, et hävituspataljonist. Hävituspataljoni kardetakse ja vihatakse kõige rohkem. Harjas, seesama vallavanem, kellest ma rääkisin, ja Oidekopp on inimesi igasuguste juttudega hullutanud. Et hävituspataljonide ülesandeks olevat külad ja talud maha põletada, maainimesed kas ära ajada või maha tappa. Ühesõnaga — hävitada kõik, et sakslased leiaksid eest tühja, põletatud maa.»

Tähendan nõnda rahulikult ja ükskõikselt, kui jaksan:

«Nad teavad, et me oleme Tallinnast, ja küllap ka seda, et hävituspataljonist.»

Mehe ilme muutub.

«Sellepärast teid siis vaeseomaks vemmeldatigi.»

«Kas vallavanem on lühikese kasvuga kõhukas vanamees, vuntsipuhmad nina all?»

«Seesama. Kavalatest kavalam hallparun. Lõõritas meile nii, et oleksime ta karvapealt ka täitevkomitee esimeheks seadnud. Pärnust keelati ära. Kaheksakümmend hektarit maad — ja töörahva võimu esindaja!»

Osutan silmadega inimestele, kes kas alles tukastavad või siis on juba üles ärganud ja kohmitsevad midagi teha, ning küsin veel:

«Mispärast neid kõiki siia on tiritud?»

«Eks Harjase Aadu ja teised temasugused peavad neid punasteks. Umbes kolmandik on lihtsalt uusmaasaajad. Valla täitevkomitee esimehe lasksid nad maha. Mind tehti hiljaaegu miilitsaks. Ei jõudnud mundritki selga saada, enne võeti võim käest ära.»

Viimase lause puhul ta naeratab jälle. Samas tõmbub morniks ja ütleb:

«Enda süü. Oleksime pidanud valve sisse seadma. Nõudsin kohe sõja alguses Pärnust vintpüsse, neid meile aga ei saadetud. Õpetati, et korjake jahipüssid kokku ja relvastage end nendega. Me ootasime ikka vinte, jahipüssidega ei tahtnud jännata. Nüüd sitsime siin. Ega me oma kaheraudsetega poleks inglise vintide vastu seista jaksanud.»

Pomisen:

«Meil olid vindid ja granaadid . . .»

Ta silmitseb mind ja soovitab:

«Mine tagasi oma sõprade juurde ja istu maha. Sul on tarvis jõudu koguda.»

Ma vahin miilitsat üllatunult.

«Milleks?»

«Kas või selleks, et sirge seljaga mahalaskmisele minna.»

Nüüd tajun kogu selgusega seda, mis meid ähvardab. Seni olin lapsemeelselt lootnud, et kui meid kohe ei tapetud, siis ehk jäetaksegi ellu.

Ma ei suuda nähtavasti varjata, kui raskelt tema sõnad mind rabavad, sest ta pehmendab öeldut:

«Pole me kellegi olukord nõnda lootusetu, kui paistab. Vaevalt Pärnus rahuliku meelega pealt vaadatakse, kuidas siin vaenulikud elemendid märatsevad.»

Vaikin.

Miilits õpetab:

«Kui teil on kellelgi partei- või komsomolipilet, kaevake aidapõrandasse.»

Lasen selle soovituse kõrvust mööda, sest mind huvitab miski muu. Nüüd küsin seda, mis on mul kogu aeg keelel kipitanud:

«Kes need täitevkomitee ülevõtjad on, kelle eest me peame oma... pileteid peitma?»

«Igasugune rahvas. Kohalikud ja võõrad, keda siinkandis varem pole nähtud.»

Pärin edasi:

«Nii et bandiidid on siis harilikud talumehed?»

«Enamasti jõukamad kohaomanikud, aga ka teised,» kinnitab miilits. «Nendest meestest, kes minule järele tulid, oli üks postiametnik, teine kahekümne viie hektarise talukoha omanik, mõlemad omaaegsed kaitseliitlased. Kolmas oli endine Vali konstaabel.»

Küsin veel:

«Palju bandiite on?»

«Kes neid lugeda jõudis. Paari-kolmekümnel on vahest vintpüssid. Need on peavaenlased. Teist sama palju võib olla sabassõrkijaid. Või kurat seda teab. Sõda ajab inimesi hulluks.»

Rohkem ma enam ei uuri. Kuuldugi paneb mõtlema. Ei, ma pärin veel midagi. Tahan teada miilitsa nime.

Sedakorda mu jutukaaslane vist imestab päris.

«Vahtramäe. Juulius Vahtramäe.»

«Sookask. Olev Sookask.»

Saan küll aru, et jäljendan teda, aga see tuli iseenesest. Veel taipan, et miilitsale võib nimeküsimine ütlemata veider näida, ja täitsamees poleks seda ehk teinud. Ma ei saanud aga teisiti. Leitnandi käest ma ei pärinud nime ning nüüd ei teagi, kes oma elu hinnaga mu päästis. Ka see üheksa ametiga maamees on väärt inimene, keda ma ei taha ega saagi unustada. Seltsimeeste juurde tagasi minnes mõtlen veel, et Vahtramäe ja Sookask on ühte tüüpi nimed. Vaher on puu ja kask on puu, mägi on maapinna eriliike ja ka soo on seda.

Ma jään vist surmatunnini poisikeseks.

Kuulen, väga selgesti kuulen, kuidas naine, kes Ruutholmi pea oma lapse mähkmelina ribaga kinni sidus, kaebab:

«Mul ei ole enam piima.»

Vanaeidelik hääl ohkab:

«Kust sulle piim rinda peaks tulema, söömata ja joomata inimene.»

Jäme, kärisev bass põriseb:

«Süüa ja juua peaksid nad meile ikka tooma. Niisugust vangimaja ei olegi, kus vett ja leiba ei antaks.»

Vanaeit sähvab:

«Kui suu mulda täis, küll siis sööd ja jood.»

«Anna, kas sa tõesti usud, et sinu ihu nõnda himustatakse?»

Põrisev bass paistab olevat naljamees.

Samas tõuseb ta üles ja hakkab oma suurte rusikatega vastu ust põrutama.

Ta ei lase ennast segada valvurist, kes teda sõimab ja läbi ukse lubab maha lasta, ei löö kohkuma kolme püssikandja ees, kes viimaks uurima tulevad, mis lahti on, ja saavutab lõpuks, et magasiaita visatakse mõned leivapätsid ja tuuakse paari-kolmekümneliitrise piimanõu täis vett.

Esimesena joob ta ise ja sülitab:

«Küll on raiped! Alt ojast toodud, kaevuvett ei raatsinud anda.»

Ma olen alles kuradima rumal ega tea, kas vesi aitab piima rinda tuua või ei. Kui ei, siis tuleb nõuda piima. Või veel õigem — lastagu naine vabaks. Ma mõistan isegi, et nii on naiivne arutada, aga mõtlen ikkagi.

Ruutholmi suus käib leib ringi. Mina olen oma osa ammu alla kugistanud, tema alles hakkab sööma. Kõigest paistab, et tal on halb. Meid peksti, millega juhtus — rusikatega, kividega, püssipäradega. Ruutholmi taoti jalaga makku. Ta oli pikali langenud ja raskes säärikus jalg võttis muudkui hoogu ja virutas. Iga kord, kui mind maha paisati, kaitsesin ma ühe käega kõhtu ja teisega nägu ning püüdsin otsekohe jalule tõusta. Vastu ma enam lüüa ei jaksanud. Vaarusin bandiitide vahel

ja mind klopiti nagu poksikotti. Ega politrukil tulnud vähem hoope vastu võtta.

Ruutholm jätab leiva järele. Hea, kui ta suutäie või kaks alla neelas.

«Söö ära,» ulatab ta oma kääru mulle.

«Midagi ei lähe enam kurgust alla. Viimane suutäis tahtis vägisi tagasi tulla,» valetan ilma südametunnistuse piinata. Kuidas sa õgid teise ees, kelle segaminipekstud sisikond toitu vastu ei võta.

Niidas sööb Ruutholmi osa viimaks ära.

Tükk aega istume vaikselt. Lõpuks lausub Niidas:

«Ma pidasin nõukogude korda siiski palju monoliitsemaks ja ... võimsamaks.»

Politruk heidab talle terava pilgu.

«Kas te arvasite, et hallparunid ja muud kaukamehed hõiskavad nõukogude võimule aina hurraa?»

«Meie riik ragiseb Saksamaa sõjamasina ees igast tapist,» ütleb Niidas. «Propaganda ja tegelikkuse vahel haigutab kuristik.»

Ma ei kannata välja ja torkan:

«Goebbelsi jutt.»

Ausõna, Niidas hakkab mind ärritama. Kui nii edasi läheb, siis võime temaga veel tülli minna.

Väljast kostab lärmi, kuuldub võtme kriuksatamist lukuaugus ja ere päikesevalgus tungib aita.

Ukse vahele ilmub meestetropp ja üks hõikab:

«Vahtramäe, Juulius, välja tulla!»

Miilits tõuseb püsti.

Hele naisehääl hüüab ahastavalt:

«Nad tapavad Juuliuse!»

Hüppan üles ja tõttan miilitsa juurde. Ta lõbusad silmad on nüüd tõsised. Ühmab mulle:

«Tea, kas julgevad.»

Läheme koos ukse juurde.

«Ära rutta,» ütleb mulle üks ukselseisjaist. «Teid me jätame viimaseks. Nii-öelda maiuspalaks. Mis ...»

Vahtramäe ei lase tal lõpetada.

«Kas sa, Robert, mõtled ka sellele, et maiuspalade ja muude roogade eest tuleb kunagi maksta? Egas Harjas ja Oidekopp sinu eest tasuma hakka.»

Ukseesine lööb kurjalt kihama.

«Ähvardab veel!»

«Sina maksad oma arve praegu!»

«Niisugune ei jää enne vait, kui künnab persega mulda!»

«Suureline nagu kalkun!»

«Mis me miitingut peame, seina äärde, ja asi sirge!»

«Miilits tuleks üles puua!»

Ta külvatakse üle sõimurahega. Mulle tundub aga, et vängete sõnadega püütakse nagu üksteist julgustada ja õhutada. Nähtavasti tabas mu uus sõber mässajate õrna kohta.

Korraga kuuldub kaugemalt kuulipildujavalanguid ja püssipaukude lajatusi. Üks hetk on väljasseisjad nõutud ja me oleksime võinud nende vahelt jooksu pista. Siis prantsatatakse aidauksed kokku, raudlatt kolksatab obadusse ja tabalukk raksatab kinni.

Miilits ja mina vahime teineteisele otsa.

Paugud kestavad. Inimesed on püsti tõusnud, jooksevad ukse juurde, sagivad edasi-tagasi, räägivad läbisegi. Keegi nutab valju häälega.

Ma võtan hoogu, hüppan, toetun hüppel jalaga vastu müüri ja ripungi trellide küljes.

«Mis seal on?» karjutakse mulle.

Näen kolme-nelja meest, kes mööda maanteed kuhugi jooksevad. Nende järel tuleb veel üks, kes näib mulle tuttavana. See ei kiirusta eriti, peab nagu endamisi aru. Jääb koguni seisma ja vaatab tagasi. Tunnen ta ära. See on meie peainsener Elias. Käes kannab ta püssi.

TEINE PEATÜKK

1

Olev Sookask ei eksinud. See oli tõesti insener Endel Elias.

Elias jäi magasiaida ees seisma. Ta teadis, et suures kiviaidas hoitakse kinni inimesi, kuid mitte see ei sundinud teda peatuma. Ta lihtsalt kaalutles, mida edasi teha.

Temast jooksis mööda mitu meest ja ta hakkas neile järele minema. Ta ei saanud ju siia jääda. Pidi tegema sedasama mis teisedki, tal ei olnud enam valikut.

Kus on konstaabel Aorand, kes teda poole tunni eest üles ajas? Aoranna kannul traavis ta siia, aga nüüd oli viimane nagu maa alla vajunud.

Kostis kuulipildujavalang.

Elias kiirendas sammu. Maantee tegi käänaku vasakule ja keeras siis künkast alla. Küngas oli kaetud metsaga ja küllap sinna Aorand läkski. Elias mäletas, et kapten Oidekopi korraldusel pandi künkale välja valvepost. Sealt vist tulistataksegi.

Siis meenus Eliasele, et neil ju kuulipildujat ei ole. Vähemalt eile ei näinud ta ühegi käes niisugust sõjariista.

Jõudnud oma mõtetes niikaugele, tajus Endel Elias esimest korda selgesti, mis on tulemas. Siiani oli ta küll mõistnud mingi hädaohu lähenemist, kuid see kõik oli jäänud veel ebamääraseks.

Öösi oli Elias enda mõistusekaotuseni täis joonud. Ta ei mäletanud enam, kes teda magama talutas, hommikul silmi avades leidis end aga voodist. Keegi oli ta riidest lahti võtnud, ta lamas vaiba all peaaegu alasti. Voodi ees küürutas võõras naine, kes kiiruga tuhv-

leid jalga toppis. Eliase silme ees õõtsusid suured rinnad. Samas keeras naine selja ja kadus üleskeerdunud öösärki jämedatele põlvedele kiskudes kõrvaltuppa.

Elias ei teadnud nüüdki, kes see naine oli. Nagu läbi udu kerkis ta mälestusse üksikuid momente möödunud ööst. Kellegi pehme ja palav, higist niiske keha surub end tema vastu. Ta tahab magada, aga teda silitatakse, muljutakse, ergutatakse ja ahvatletakse.

Vaadates järele naisele, kes vähematki häbenemata end talle peale sundis ja nüüd tuharaid hööritades välja läks, oli Elias tundnud tülgastust naise ja veel rohkem enda vastu.

Edasi oli aga kõik kiiresti toimunud. Kõrvalkambris algas vali hädaldamine ja uks prantsatas lahti. Konstaabel Aorand seisis lävel ja käsutas pükstele rihma peale tõmmates:

«Kähku riidesse ja välja! Kuradid tulevad juba!»

Elias polnud midagi taibanud.

«Poompuu saatis sõna, et hävituspataljon on Pärnust välja sõitnud,» seletas Aorand ähkides. «Teda hoiatati telefoni teel.»

Elias oli sundinud end üles tõusma.

Peas vasardas, suus oli vastik maik. Ajas iiveldama.

Läbi ukse kostis:

«Nüüd siis on käes! Kus su sakslased on? Mehed lastakse maha ja hoonetele tuli räästasse! Säh sulle vabadusvõitlust! Enam ei oska kedagi uskuda. Ei punaseid ega pruune. Meie oleme muidugi esimesed ohvrid... Mina ei jookse kuhugi. Kes teab ja julgeb minu peale tunnistada! Nagunii on ühel päeval sakslased sees ja siis me alles näitame. Miks nad küll Vahtramäe Juuliust kohe vagaseks ei teinud...»

«Miilitsast pole enam tunnistajat.»

«Ära ütle, ma pole pauke kuulnud. Siis veel need Tallinna röövlid, ega needki kedagi karda.»

«Tallinna omad ei tunne meid.»

«Mu jumal, ikkagi on hirmus. Mõtelda, alles oli võim teie käes, ja nüüd värise jälle. Liine! Liine! Korista kärmesti laud ja kanna viinapudelid kähku sahvri. Muidu veel näevad, et...»

Sõnad olid lämbunud nuuksetesse.

Mehe hääl kuulus Aorannale, nutma puhkenud naise hääl oli Eliasele täiesti võõras.

Aorand ilmus uuesti uksele.

«Siin on su püss!»

Jälle oli talle relv pihku surutud. Nagu möödunud hommikul, nii oli teda ka täna kogu aeg tagant kiirustatud. Nõnda nagu eile, ei olnud Elias ka täna teadnud, kuhu teda viiakse ja mis tulemas on, kas kavatsetakse Pärnust saabuvale hävituspataljonile vastu hakata või peetakse targemaks rabasse varjule tõmbuda.

Kui nad õueväravast paremale keerasid, taipas Elias, et lähevad vallamaja juurde. Nõnda sündiski. Seal ootas neid kümmekond meest, kõigil vintpüssid ühes. Aorand saatis nad kuhugi ja ise tormas magasiaida juurde. Elias oli ka nüüd konstaabli sabas sörkinud. Tal nagu polnudki enam iseseisvat otsustusvõimet, tegi seda, mis teised ees. Nüüd oli ta ka Aoranna silmist kaotanud ega osanud midagi ette võtta.

Üks sai aga Eliasele praegu selgeks. Et ta on end lõplikult nõukogude võimust lahti öelnud. Ühtlasi tekkis tahtmine püss maha visata ja ka nendest inimestest lahku lüüa, kes talle kogu aeg relva pihku topivad. Kaduda kuhugi, kus teda keegi ei tunne ega tea! Pugeda niisugusesse kohta, kust teda üles ei leita. Nagu ta on juba kolm nädalat põgenenud ja end varjanud. Ent nii nagu eile, kerkis ka praegu Eliase ette küsimus: kuhu? Kuhu pageda, kus end varjata? Tal pole paika, kuhu end peita. Jälle tundis ta, et tal pole muud valikut.

Männikuserval, kus maantee alla lagendikule keeras, nägi Elias puude vahel mehi. Need olid heitnud pikali, hoidsid laskevalmis püsse käes ja nagu ootasid kedagi.

Elias sammus piki künkaharja edasi. Uuesti kuuldus kergekuulipilduja kiiret tikkimist, pea kohal plaksusid pedakatüvedesse kuulid. Eliasel hakkas äkki hirm, ta tõmbus küüru, astus veel mõned sammud ja heitis teiste kombel pikali. Vaatas siis enda ümber ja leidis, et oli sattunud Ülo kõrvale. Tundis sellest nagu mingit rahulolu ja noogutas Ülole peaga. Ülo nägu oli väga tõsine. Elias mõistis, et Mäekopli talu perepoeg on ülimalt erutatud. Ka ta ise erutus, nagu oleks teise meeleolu temale üle kandunud.

Ülo Pruul oli üks neid väheseid inimesi, kes viimase kolme nädala jooksul oli talle pisut lähedasemaks muutunud. Õieti öelda teist niisugust ei olnudki. Välja arvatud muidugi õde ja õemees, kes talle peavarju andsid. Konstaabel Aorannaga oli ta tutvunud alles üleeile. Kapten Oidekoppi tundis Elias kauem, nad olid mitmeid kordi juttu ajanud, nende saatuses oli palju ühist — nii tema, Elias, kui ka Oidekopp olid pidanud kinnivõtjate eest linnast maale põgenema —, kuid erilist sõprust polnud nende vahele siginenud. Ka Mäekopli talu noore peremehega polnud nad veel mingid südamesõbrad, aga midagi rohkemat kui tavaline teretutvus oli siiski nende vahele tekkinud.

Ülo Pruul, keda külas Mäekopli Üloks kutsuti, oli insener Eliasest mõni hea aasta noorem. Vahest kahekümne viiene, mitte rohkem. Ta oli lõpetanud Jäneda põllumajanduskooli ja rääkis nii innustunult põldudest ja külvikordadest, karjast ja tõuparandusest, väetamisest ja maakuivendamisest, et suutis isegi Eliast kaasa haarata. Mida tihedamini Elias naabertalu perepojaga kokku puutus, seda paremini sai aru, et tema uus tuttav ei tunne igasuguste agrotehniliste probleemide vastu huvi mitte üksnes seepärast, et talust suuremaid sissetulekuid hankida. Elias ei olnud inimene, kellele kroon või rubla oleks olnud elu ainsaks eesmärgiks, seepärast mõistis ta ka oma uut tuttavat, kes ei olnud hingelt niivõrd omanik, kuivõrd oma alasse kiindunud töömees.

Mäekopli talu polnud suur. Selle neljakümne kahest hektarist polnud maareform vakamaadki ära lõiganud. Maareformisse ei suhtunud Ülo just vaenulikult. «Ma ei ole siiani kindel, kas see toob kasu või kahju,» tunnistas ta Eliasele. «Sulased ja popsid rõõmustavad, põlised taluomanikud kiruvad. Kellelt maad ära võeti, see põhjab maareformi, nõnda nagu jaksab. Kui igast uuest maasaajast saab korralik põlluharija ja kui vähendatud talud kiratsema ei hakka, siis pole rahva kui terviku seisukohast häda midagi.»

Peremeheohjad oli Ülo saanud enda kätte alles möödunud talvel pärast isa areteerimist. «Jänedalt tagasi tulles mõtlesin kogu aeg, et kui taat annaks mulle täie

voli kätte, küll ma siis alles näitaksin, mida maaga ära võib teha,» rääkis ta avameelselt. «Taat sai vist minust aru ja ütles, et käid kroonus ära, eks siis vaata. Pärast ajateenistuse lõppu lükkas ta asja otsustamist kogu aeg edasi. Ega me sellest enam rääkinudki, jutt poleks minu taadile mõjunud. Ta pidi ise eneses selgusele jõudma, see aga võtab meie vanadel talumeestel aega. Kes kohta naljalt laste nimele kirjutada tahab? Mul aega oodata oli. Nüüd aga pole mul peremehepõlvest õiget mekki. Algul kartsime, et talu võetakse üldse meie perekonna käest ära. Siianigi pole asi selge. Harjas kinnitab, et meie loomad, niidumasin ning looreha konfiskeeritakse, täitevkomitees öeldi, et ma elagu ja töötagu edasi. Aga kuidas sa künnad või külvad rahuliku meelega, kui isa on ära viidud ja ka sulle enesele võidakse iga tund järele tulla? Pärast neljateistkümnenda juuni ööd ma enam kodus ei maga. Päeval tööd tehes piilun ühe silmaga teele, kas miilitsamehi tulemas pole, öösi poen heinakuhja. Kes teab, võib-olla näen tonti seinal, aga öeldakse, et ettevaatus on tarkuse ema.»

Õe käest kuulis Elias, et vana Mäekopli Priit, Ülo isa, kirunud igas võimalikus paigas, olgu see siis vallamaja, pood, seltsimaja, aleviku kõrts või kirik, laia suuga punaseid ja kogu nõukogude värki. «Ta areteeriti süstemaatilise Nõukogude-vastase agitatsiooni pärast,» täpsustas õemees Roland Poompuu. «Seda ütles mulle meie valla täitevkomitee esimees oma suuga.»

Eliasele paistis algul imelikuna, mispärast Ülo kinnivõtmist kardab. Egas lapsed vanemate pattude eest vastuta. Hiljem, kui ta kuulis, et Valis on mitu peremeest koos kogu perekonnaga Siberisse saadetud, mõtles ta, et Ülo ettevaatus polegi ehk ülearune.

Maalviibimise esimestest päevadest peale märkas Elias, et Ülo Pruul polnud ainuke, kes kartis. Ka ta õemees näis varasemast närvilisem. Õde Helene ütles otse välja, et ta tunneb Rolandi pärast hirmu. Roland saavat küll kohalike võimumeestega praegu hästi läbi, kuid inimeste hulgas olevat ka neid, kes Poompuule näpuga näitavat. Et klike ajal oli ärijuhataja ja ka nüüd on ärijuhataja. Et omal ajal puges hallparunitele külje alla ja nüüdki poetavat paremat kaupa neile. Roland

Poompuu lõi ise niisugustele juttudele käega, kuid Elias sai aru, et südamepõhjas ei tundnud õemees end sugugi kindlana.

Inimesed kartsid ja inimesed olid segaduses. Vähemalt need, kellega Elias õemehe pool kokku sai. Ainult ühel mehel näis kõik selge olevat. See mees oli Oidekopp.

Juba esimesel korral, kui nad kokku puutusid, küsis Oidekopp temalt pikemata:

«Kas teie ringkonnast paljud ära viidi?»

Elias silmitses pisut ehmunult endast vanemat pikakasvulist, teravate näojoontega meest, kelle pilgud teda justkui läbi kompasid, ja vastas ebamääraselt:

«Mõne kohta liikusid niisugused jutud ringi.»

Oidekopp naeratas:

«Arvan, et neid oli rohkem kui mõni. Egas inseneride ja teiste tehniliste jõudude suhtes erandit tehtud.»

Elias ei lausunud selle peale midagi.

Oidekopp jätkas:

«Tahavad Eestimaa parematest inimestest lagedaks teha.»

«Igavene inimestejaht paneb isegi süütu tallekese närveerima,» ütles Roland.

Elias vaikis endiselt. Ka Mäekopli Ülo ei lausunud sõnagi.

Oidekopp kõneles edasi:

«Algul areteeriti üksikult, nüüd tõmmati noodaga üle kogu maa. Veel paar-kolm niisugust üritust, ja mis meie rahvast siis järele jääb?»

Nüüd arvas Helene, et välja saadeti vist ikka neid, keda peetakse vastasteks.

Oidekopp naeris:

«Nõnda räägivad nemad. Pidage aga meeles, et neile on iga elujõulise talu peremees, iga iseseisva mõtlemisvõimega haritlane, iga rahvustundega tööline vaenlane. Siin Valis viidi ära kooliõpetaja, apteeker, teemeister, meiereitööline ja kuuehektarise saunakoha pidaja. Ma ei räägigi neljast või viiest suurema talu peremehest ja metsaülemast, kes oli kaitseliidupealik. Mis vaenlane on saunik, tööline või kooliõpetaja?»

Elias jälgis pinevalt Oidekoppi.

«Jaanvesti naine nuttis täna poes, et ei oska oma

eluga enam midagi peale hakata,» ütles Roland. «Ega tal kerge ole, kolm jõmpsikat kodus.»

Oidekopp tähendas Eliasele:

«Jaanvest on see meiereitööline, keda ma nimetasin.»

«Mispärast ta ära viidi?» pöördus Elias õemehe poole.

Roland kehitas õlgu.

«Seda küsivad kõik. Elas vaikselt ja omaette, mina ei oska tema kohta midagi öelda.»

«Mul on ta naisest kahju,» haletses Helene. «Ta oli ennegi õnnetu, mattis just oma ema. Nüüd jäi mehest ilma. Eks ta peab kuskile tööle minema.»

«Kes teda võtta julgeb,» sõnas Roland. «Kus meil seda tööd nõnda jalaga segada on. Mõisakülas, seal vahest küll. Ja Pärnus. Lastega pole nõnda kerge ühest kohast teise rännata.»

Oidekopp päris Rolandilt:

«Kuidas sa ise komiteemeestega läbi saad?»

Elias märkas, et Helene jälgis nüüd tähelepanelikult oma meest.

«Esialgu ikka veel hästi. Õnneks ei tea ma endal vaenlasi olevat.»

«Praegu ei või keegi kindel olla, mis teda ootab. Ei sina ega Ülo,» ütles Oidekopp. «Mitte keegi. Kes kaob vaikselt, nii et õieti ei märgatagi, kui inimest enam ei ole. Teised korjatakse kokku nii-öelda lööktöö korras. Muide, sõbrad, ma näen selles loogikatki. Oma elamislaadiga, oma vaimse kultuuri ja ainelise tsivilisatsiooniga, oma arusaamisega inimõigustest ja inimese väärikusest, seadusest ja korrast kuulub eestlane eurooplaste hulka. Mis neil siin muud üle jääb kui meid Siberi taigasse laiali pillutada.»

«Eesti rahvaga pole seda siiski kerge teha,» arvas nüüd Ülo, kes nagu Eliaski enamasti vaikis.

«Rolandil ei ole ühtki süüd, et ta peaks äraviimist kartma,» lausus Helene.

«Aitab sellest, et ta on eestlane,» jäi Oidekopp endale truuks. «Minu hea sõber Vainoste — sina, Roland, peaksid teda tundma — ei olnud ei isamaaliitlane, vaps ega kaitseliitlane, poliitika teda ei huvitanud ja varandust polnud tal kah. Ühel hommikul ta tööle enam ei ilmunud, ja oligi kõik. Isegi meie kommunistid vangutasid pead. Muide, nemad, need meie eesti kommunis-

tid, ei taipagi, et saevad oksa, millel istuvad. Kuid seda sa neile praegu selgeks ei tee. Aeg õpetab pärast seda valusamini.»

Elias kuulas rääkijat väga vastukäivate tunnetega. Nädal tagasi oleks ta hakanud vaidlema selle suure ja rahuliku mehega, kes näis oma arusaamistes olevat kõigutamatu. Praegu hoidis teda tagasi see, et teda ennast ähvardas kinnivõtmine. Siiani oli ta mõelnud, et vähemalt tema suhtes on tegemist eksitusega, sest ta ei teadnud ennast milleski süüdi olevat. Nüüd aga näis talle, et Oidekopp, kes rääkis oma tões täielikult veendunud inimese kõigutamatusega, tabas naela pea pihta. Mis süüd ta enda juures otsib? Arvatavasti peetakse ka teda lihtsalt liiga iseseisvalt mõtlevaks tüübiks. Vanglasse paigutamiseks on sellest vähe, Uraalide taha asumisele saatmiseks aga päris paras ports.

Jäädes õega isekeskis, küsis Elias, kes Oidekopp õieti on.

«Ta on meil esimest korda,» vastas Helene. «Roland kinnitab, et hea ja aus inimene. Väga otsekohese jutuga. Elab Tartus ja töötab pangas.» Õde pidas nagu endamisi aru ja jätkas: «Mis ma su eest salatsen — Oidekopp on siin paos. Nagu sinagi. Juba kolm nädalat.»

3

Õele ja õemehele oli insener Endel Elias kohe rääkinud, et teda taheti kinni võtta ja Eestimaalt välja saata. Ta ei pidanud õigeks sellest vaikida. Ta koguni hoiatas Roland Poompuud, et tagaotsitava isiku varjamine võib halbu tagajärgi kaasa tuua.

«Mis ma peaksin siis tegema?» küsis Roland ja vaatas Eliasele otse silma. Roland Poompuu oli Eliasest mõni aasta vanem, väga kärmete liigutustega mees, kelle elav pilk alatasa ühelt vestluskaaslaselt teisele liikus. Eliasel oli oma õemehest jäänud mulje kui väga toimekast ja kiire taibuga inimesest, kes olukordadega kohaneda oskab. «Kas ma peaksin sinu, oma naisevenna, minema kihutama? Ukse su nina ees kinni lööma? Mis inimene ma siis oleksin! Ei, Endel, minu ja mu pere pärast ära muretse.»

Eliase pilk kohtus veel kord Rolandi omaga. Õemehe silmad, ta hääl ja kogu olek kinnitasid Eliasele, et Roland ei räägi nii üksnes suusoojaks, vaid on otsustanud teda tõepoolest aidata. Elias tundis tänulikkust õe ja tema mehe, Vali kooperatiivkaupluse juhataja vastu.

«Ütlen sulle ausalt,» jätkas Poompuu, «ma ei taha minna pahuksisse kohalike organitega. Olen siiani nendega hästi läbi saanud ega kavatse ka tulevikus riidu ronida. Juhtuks tõesti nii, et sind siit leitakse, mida ma küll ei usu, aga mis täiesti võimatu kah pole, siis ei pruukinud ma mitte midagi teada. Minule oled sa lihtsalt naisevend, kes tuli siia puhkama.»

Elias mõtles, et ta nääl osutub palju tublimaks inimeseks, kui ta varem arvas. Nad sobisid ka enne, kuid Eliasele näis Roland Poompuu siiani viisaka, aga teiste suhtes siiski võrdlemisi ükskõikse inimesena. Lõppude lõpuks ei tundnud ta oma õemeest kuigi hästi. Kohanud olid nad ainult kolm-neli korda, nõnda ruttu ei suuda kedagi läbi näha. Mõnd lihtsameelset ja kohtlast hinge vahest, aga kiire kohanemisvõimega Roland ei kuulunud taoliste kilda.

Eliase õde Helene oli Roland Poompuuga abiellunud neli aastat tagasi. Pärast kommertsgümnaasiumi lõpetamist sattus Helene tööle Vali tarbijate ühisuse kauplusesse. Tallinnas ta kohta ei leidnud, aasta aega muudkui jooksis äride ja kontorite vahet, hea, et viimaks Valis praktikandiks võeti. Algul oli õpilane-praktikant, alles kuue kuu pärast hakkas müüjapalka saama. Valis abiellus ta sama kaupluse ärijuhi Roland Poompuuga, kes kaks aastat tagasi ostis endale talukoha. Ärijuhi ametit Roland maha ei pannud, põldudel külvasid ja koristasid palgalised. Helene hakkas taluperenaiseks, sest ainuüksi võõraste hooleks ei saanud ju kohta jätta. Nõnda kinnitas Roland.

«Ka mul on mure,» rääkis Poompuu Eliasele. «Talu on muutunud lausa ristiks. Koha ostmisel rõõmustasin nagu laps. Ma olen mõisamoonaka poeg ja kogu elu unistasin oma maast. Mitte popsikohast, vaid korralikust talust, kus on kaks-kolm hobust, kümme lehma ja vili rinnuni. Minu viis venda ja õde pudenesid mööda vabariiki laiali, kes linna, kes kaevandusse, kes alevisse, peaasi, et maalt ära pääseks. Ka mina oleksin

võinud kui mitte Tallinnas, siis vähemalt Pärnus või Mõisakülas kanda kinnitada. Kuid linnakivid ja vabrikukorstnate suits mind ei tõmba. Kümme aastat koonerdasin nagu viimane krööner, korjasin ja kogusin, lõpuks hakkas hammas kolmekümne kahe hektarise koha peale. Ostsin ära. Näed ise, hoonetel pole viga, põllud kividest puhtad ja kraavitatud, hein kasvab hea. Võiksin õnnelik olla, aga muret on rohkem kui enne. Sulaseid ja tüdrukuid enam palgata ei tohi, palju ma ise hommikutundidel jõuan. Helene kah loomade ja põllutööga harjumata. Egas ma su õega seepärast abiellunud, et temast endale teenijat teha. Eks minusugunegi metsakolka elanik ole midagi Krõõda kurvast saatusest kuulnud... Inimese elu on vist juba kord niisugune, et sa pead alati hädas rübelema.»

Elias ei osanud midagi lausuda. Teistele hea nõu andmiseks oli ta ise liiga endast väljas. Varem oleks ta õemehele näkku naernud, et anna kas maa ära või loobu kauplusejuhataja kohast, kahte isandat ei saa korraga teenida. Ka nüüd välgatas niisugune mõte läbi pea, aga välja ta seda ei öelnud.

«Sa võid mõelda, et mispärast ma ärist ära ei tule,» kõneles Roland edasi, nagu oleks ta Eliase mõtteid lugenud. «Algul ei saanud ma seda teha, siplesin kõrini võlgades. Nüüd... nüüd lihtsalt kiigun nagu viljapea tuule käes. Elu on nii muutunud, et see, mis eile oli hea, ei kõlba täna kuhugi. Oma maa, mis veel aasta tagasi oli meie elu põhialuseks, kõigub jalge all. Ma ei ole mingi kontra, kuid ma ei taha olla ka juurteta inimene. Nüüd aga natsionaliseeriti vabrikud ja majad ja ärid, maa kuulutati üldrahvalikuks omandiks. Minu talu küljest ei lõigatud küll ühtki hektarit põldu ära, aga see, kuidas talitati teistega, panigi maa mu jalge all kõikuma. Võib-olla tulevad edaspidi ka meile kolhoosid, nendest me vist ei pääse, kuid ühisjuur on niisama hea kui juuretus. Näed nüüd, mis mured mu südant rõhuvad. Selle suve katsun veel kuidagi läbi ajada, sügisel pärast viljakoristamist otsustame Helenega, mis edasi saab.»

«Me ei elaks halvemini, kui mina uuesti leti taga tööle hakkaksin,» arvas Helene.

«Sul on vist õigus,» nõustus Roland. «Oleksin ette

teadnud, et kogu elu pea peale pööratakse, kas ma siis oma raha maasse oleksin matnud!»

Endel Elias tundis, et ka tema jalge all oli maapind kõikuma löönud.

4

Kui Endel Elias Tallinnast ülepeakaela ära sõites esimest ööd õe juures mööda saatis, näis talle siiatulek ülima lollusena. Kaua ta mõtleb redutada? Nädal, kaks, kas või kuugi, aga mis edasi? Mis ta siis ette võtab? Muidugi, keegi ei garanteeri, et ta kuu aja pärast üldse enam vabaduses viibib. Tahetakse teda tõesti areteerida, siis võivad miilitsamehed juba homme-ülehomme siia jõuda. Kavalam mees ei varjaks end oma sugulase aidapealsel. Mujale polnud tal aga minna.

Kas poleks siiski olnud õigem jääda Tallinna ja edasi töötada? Järsku oli siiski tegemist eksitusega? Järgmisel päeval ei käidud teda enam taga otsimas. Kui teda oleks väga agarasti jälitatud, siis oleksid nuhid tema elukoha juures valvanud. Siis ei hellitaks ta oma luidliikmeid koheval heinasülemil, vaid konutaks praegu kuskil vaguninaril.

«Kulla mees,» võtsid Eliase mõtted teise suuna, «nad lihtsalt ei jõudnud veel. Egas sina olnud ainuke, keda une pealt kavatseti kinni nabida. Neid, keda ühe ropsuga kätte ei saadud, riisutakse nüüd aegapidi kokku.»

Siiski oli ütlemata lapsik töölt jalga lasta. Pole mingit tähtsust, kas ta nädal varem või hiljem tapiga teispoole Narvat saadetakse. Ja kui tegemist pole eksitusega, siis oleks kümme korda ausam püstipäi oma saatusele vastu minna. Ruutholmil oli õigus, kui soovitas tal rahulikult edasi töötada.

Insener Eliase arvates oli direktor Ruutholm otsekohene inimene. Vaevalt ta mingi kavala tagamõttega nõnda rääkis. Sest kui direktor oleks kavatsenud tema vangistamisele kaasa aidata, siis oleks piisanud ühest-ainsast telefonikõnest. Teatanud, kuhu tarvis, et tagaotsitav Endel Elias viibib praegu seal ja seal, tulge ja koristage ära. Mida mõtlevad aga Ruutholm ja teised nüüd?

Elias tundis end nii arutledes väga halvasti. «Mind

usaldati, aga kuidas talitasin mina! Neil on õigus mind reeturiks pidada. Põgenemisega mõistsin ma end ise süüdi.»

Elias katsus oma siia-sinna hüplevaid mõtteid vaos hoida. Pikapeale alluski aju paremini tema tahtele. Ta püüdis selgusele jõuda, mispärast teda on nõukogude korra vaenlaste hulka arvatud.

Elias hakkas sealtsamast peale, millest Ruutholmgi oli alustanud.

«Kes ma olin enne pööret? Insener. Ei, mitte lihtsalt insener, vaid insener, kes teenis Teede Ministeeriumis. Teiste sõnadega ametnik kodanlikus riigiaparaadis. See aga võib juba paljude silmis tunduda kahtlasena. Kõik ei pruugi asjadesse suhtuda nii nagu Ruutholm, kes ütles, et ministeeriumis insenerina töötamise pärast ei vaata mulle keegi viltu. Kodanluse teener, ka nii on mind seljataga sõimatud. Kas pole loogiline, et uus võim tahab vana korra teenritest, nii-öelda kodanluse käsikutest lahti saada?»

Kuigi Elias nõnda arutles, näis talle ta enda mõttekäik siiski naiivsena. Kui temasse oleks suhtutud nagu kodanluse teenrisse, siis poleks ju teda «Soojuse» peainseneriks määratud.

«Ruutholm, kes siis oli komissar, küsis, kas ma olin isamaaliidu liige või kuulusin kaitseliitu. Nende organisatsioonidega ma seotud ei olnud. Ministeeriumis anti küll nõu kaitseliitu astuda, kuid ma ei teinud seda. Selles punktis peaks kõik korras olema.

Sotsiaalne päritolu?

Igasse ankeeti olen märkinud, et mu isa oli käsitööline. Vahel pidas ta selli, ükskord, kas kolmekümne neljandal või kolmekümne viiendal aastal, koguni kaht selli, enamasti töötas üksinda. Kõige halvemal juhul võib minu sotsiaalset päritolu pidada väikekodanlikuks. Kas see on põhjus väljasaatmiseks?»

Jällegi ütles Elias endale ei.

Oma nõukogudeaegsest tegevusest ei leidnud Elias midagi niisugust, mis annaks põhjust teda kahtlustada. Kritiseeritud teda koosolekuil on, seda muidugi, kuid kelle aadressil siis praegu kriitikat ei tehtaks? Viimastel kuudel oli teda esile tõstetud, rahvakomissariaadi peavalitsuses oli teda seatud eeskujuks teistele pea-

inseneridele. Tal oli veel pärast seda kolleegide ees pisut piinlik.

Elias ei jõudnud oma arutlustes ja vaagimistes mitte kuhugi välja. Mispärast taheti temaga julmalt arveid õiendada, see jäi arusaamatuks.

Insener Elias ei olnud varem kunagi üksikasjalikult analüüsinud oma vahekorda uue võimuga. Ta ei võõrastanud aasta tagasi toimunud pööret. Oleks ta kas varanduse või mõjuka positsiooni kaotanud, siis vahest oleks kirunud ja vandunud. Kuid tal polnud ei üht ega teist. Tema teadmisi ja võimeid hindas aga uus võim hästi. Teede Ministeeriumis nokitses ta arvestuste, kalkulatsioonide ja muude paberite kallal, nüüd sai temast ehitaja selle sõna hoopis suuremas ning avaramas tähenduses. Ta pühendas end uuele tööle täie energiaga. Mõnelgi puhul sattus Elias vaidlustesse nendega, kes nägid praeguses tööstus- ja ehitussüsteemis aina vigu ning mahajäämust. Endine teede ministri asetäitja, kes nüüd kah areteeritud olevat, soovitas talle mitte liiga tihedasti siduda end kommunistidega. Elias tähendas selle peale väljakutsuva pateetikaga, et kõik insenerid peaksid toetama kommuniste, kellest suuremaid ehitajaid ajalugu ei tunne. Vana ülemus paiskas talle ärritunult näkku: «Kaasajooksik!» ja hakkas teda lausa vihkama.

Just seepärast, et Endel Elias oli nõnda eelarvamustevabalt nõukogude võimusse suhtunud, kaotaski ta igasuguse pinna jalge alt.

5

Öö, mil teda kinni võtta kavatseti, oli olnud üks õnnelikumaid Eliase elus. Õhtul sõitsid nad Irja Liivega Piritale. Käisid suplemas, Irja ei peljanud jahedat vett ning ujus paremini kui tema, Elias. Ta tundis seepärast koguni pisut häbi, aga Irja ainult naeris. Hiljem sõid nad rannarestoranis õhtust, jõid veini ja tantsisid südaööni välja. Lõpuks hakkasid jala linna tulema. Irja tahtis jalutada, seepärast nad taksot ei võtnud. Rummi kurvi kohal suudles Irja teda ootamatult ja kogu edasise tee käitusid nad suurte lastena. Hullasid ja lagistasid naerda, vahtisid merd ja suudlesid, vähimatki

hoolimata ümbrusest, nagu oleksid nad kaheksateistkümneaastased, kellel pole silmi teiste jaoks. Keda nad oleksid pidanud pelgama? Neile tulid vastu ainult üks vanamees ja kaks madrust. Pisut purjus papi naeratas ja lehvitas käega. See tegi neile nalja, nad viipasid vastu ja vaatasid teineteise ümbert kinni hoides tükk aega, kuidas vanamees vaprasti edasi vaarus. Madrused ei kinkinud neile pilkugi. Kiirustasid peaaegu jooksusammul mööda.

Paremal õõtsus vaikselt meri. Madalad, vaevalt märgatavad lained loksusid laisalt vastu kaldamüüri. Tuult peaaegu polnudki.

«Linnani on veel mitu kilomeetrit,» ütles Irja Suhkrumäe kohal.

«Ma tahaksin, et meie tänane tee ei lõpekski otsa,» vastas tema, Elias.

Irja jäi seisma, pöördus tema poole, asetas oma käed ta õlgadele ja kallutas pea taha. Elias suudles teda. Häbenemata oli Irja end tema vastu surunud. Ka tema oli tahtnud tunda naise lähedust, ise veel mõtlemata, mida see kõik tähendab.

Seekord oli neid ehmatanud veoauto, mille lähenemist nad polnud märganud. Alles siis, kui autolaternate valgusvihk neile langes, taipasid nad, et neid oli nähtud. Auto mürises Pirita poole ja nad pahvatasid naerma.

Irja ütles:

«Mida küll autojuht meist arvata võis!»

Tema lausus:

«Pidas meid armunuiks. Muud ei midagi.»

«Kas kõik armunud unustavad ümbruse?»

«Ma ei tea. Küllap need, kes on tõsiselt armunud.»

«Meie oleme siis tõsiselt armunud?»

«Jah.»

«Usud seda kindlasti?»

«Jah.»

Uuesti peatas teda Irja ja pakkus oma huuli. Mitte ainult oma huuli, vaid ennast terveni. Seda oli Elias mõistnud ja end ääretult õnnelikuna tundnud. Sest ta ei kahelnud enam, et Irja armastab teda tõepoolest.

Pärast seda kõndisid nad tükk aega vaikides.

Vaikuse katkestas Elias.

«Jõudsimegi Kadriorgu.»

Muud targemat polnud talle pähe tulnud. Kuid rääkima ta pidi. Miski, mis ta sisemuses hõiskas, oli teda kõnelema sundinud.

Irja sõnas:

«Juba hakkab valgeks minema.»

See, millest nad äsja olid teadlikuks saanud, muutis neid äkki häbelikuks. Nad tõmbusid teineteisest kaugemale, hoidsid veel ainult käest kinni. Irja ei söandanud enam oma huuli talle pakkuda ja ka tema ei tihanud naist emmata, nõnda imelikult oli äratundmisele jõudmine neile mõjunud.

Irja ei elanud Kadriorust kaugel. Irja ees, Elias järel, läksid nad trepist üles. Irja avas võtmega ukse ja laskis ta tuppa. Siis vaatasid nad jällegi teineteisele otsa ja Elias hakkas naist suudlema. Kumbki ei hoidnud end enam tagasi. Tema käte vahel lamades õhetas küll Irja häbelikkusest, kuid surus end tema vastu. Irjale olid millegipärast pisarad silma tulnud. Elias ei märganud neid kohe, ta ainult tahtis tunda ja tundis naist, selle hõõguvat keha, Irja jäägitut, tingimusteta andumist. Pisaraid märkas Elias alles hiljem Irja silmi suudeldes ja oma huultel soolast maitset tundes.

«Sa nutad?» küsis ta hella kohkumisega.

«Ei, ei,» põimis naine oma käed ta ümber. «Ei, ei.»

Kell kuus hommikul ütles Irja:

«Sa pead nüüd minema.»

Kell seitse ta lahkuski Irja juurest. Hommikune linn oli olnud tõtlik nagu ikka, kuid Elias polnud midagi tähele pannud. Ta oleks peaaegu alla jäänud veoautole, milles istusid inimesed kompsude ja kohvritega. Läbi pea vilksatas veel mõte, et tegemist on vist uude korterisse kolijatega, ja ta oli otsekohe auto unustanud. Ta oli alles äsjaste elamuste mõju all, tundis endal veel naise keha puudutusi, Irja lähedalolekut, armastust, mis teda terveni oli haaranud.

Nüüd tajus Elias üha selgemini, kuivõrd tugevasti ta seda naist armastab. Elias oli kolmekümne ühe aastane. Enne tutvumist Irjaga oli tal olnud mitmeid vahekordi. Sõna «armastus» näis talle aga siiani vaid meelelise erutuse poeetilise ilustusena, mille inimesed on välja mõelnud, et oma tungides mitte liialt alasti paista. Ka

Irjasse oli ta algul suhtunud nõnda nagu ikka, püüdes hoolimatult oma sihti saavutada. Korraga avastas Elias aga, et ta ei saa selle naisega käituda harjunud kombel. Ta kiindus Irjasse ikka rohkem ja rohkem. See ei olnud niisugune kiindumus, milliseid tal oli varemgi tekkinud. Mitte ainult iha omada meeldivat naist, mis võib ka meeletuseni viia, vaid midagi sootuks senitundmatut. Ta tundis end äkki justkui uue inimesena. See tunne kasvas ja muutus kõikemääravaks. Elias sai aru, et ta on armastama hakanud. Nüüd, kus ta oli end ise Irjast lahutanud, adus ta veelgi sügavamini, mida see naine talle tähendab.

Mõte kaotada Irja oli kõige valulisem sellest kahtlustuste, oletuste ja mõistatamiste pöörisest, mis Eliase peas praegu keerles.

6

Hommikul Irja juurest lahkudes oli Elias otsustanud enne tööleminekut kodunt läbi minna. Ta elas linna teises servas, pisut vanamoelises, aga avarate korteritega majas. Vaevalt oli ta jõudnud tuppa astuda, kui uksele koputati.

Lävel seisis naaberkorteris elav arst, kes kiiresti sisse astus, ukse enda järel hoolikalt sulges ja pooleldi sosistades ütles:

«Te peate otsekohe ära sõitma.»

Elias ei olnud midagi taibanud. Naabri sõnad ja käitumine tundusid talle veidrana. Doktor Hormand oli väga viisakas inimene, kes tavaliselt tuhat korda enne ja pärast vabandas, praegu aga unustas isegi tervitamise. Elias, kellel rõõm üle ääre ajas, kummardas pidulikult ja lausus:

«Tere hommikust, doktor.»

Arsti hääl muutus veelgi vaiksemaks ja tungivamaks.

«Jah, te peate viibimatult kuhugi varju minema.»

Elias naeratas lõbusalt.

«Ärge itsitage,» hammustas Hormand peaaegu tigedalt. «Ma soovin teile ainult head. T e i l k ä i d i t ä n a ö ö s i j ä r e l.»

Elias ei taibanud ikka veel.

Doktor seletas nüüd:

«Enkavedeest käidi. Veoautoga sõideti meie maja ette. Kolm meest tulid üles, neljas jäi alla valvama. Üks kandis miilitsavormi, teised olid erariides. Kolistasid ja põmmutasid tükk aega, me mõtlesime juba, et lõhuvad teie ukse maha. Siis tungisid meile sisse. Küsisid, kas korter viiendas elab Endel Jüri poeg Elias, elukutselt insener. Me ei saanud teisiti, me pidime tunnistama, et te tõepoolest siin elate. Ma ei teadnud siis, kas te olete kodus või mitte, aga ma ütlesin igaks juhuks, et nägin teid õhtul väljuvat. Nad pidasid omavahel nõu, raksatasid veel paar korda rusikaga uksele ja ma kartsin jälle, et nad sisse murravad. Lõpuks kadusid siiski. Nad võivad aga iga minut tagasi tulla.»

Arst rääkis seda ühe hooga ja Elias ei katkestanud teda. Ta ei taibanud ikka veel midagi, sai ainult aru, et doktor on ülimalt ärritatud.

«Täna öösi vangistati tuhandeid inimesi.»

Need sõnad ütles doktor Hormand jällegi sosinal.

Sedakorda küsis Elias:

«Teie arvate siis, et ka mind taheti... areteerida?»

«Just, just. Te peate jalamaid kaduma. Pakkige kõige hädavajalikumad asjad kokku ja sõitke minema.»

Doktor Hormand polnud kunagi Eliasele meeldinud. Vana ja üliviisakas saksik arst näis talle suure teesklejana. Elias oli kuulnud teda uut võimu niihästi ohtrasõnaliselt kiitvat kui ka mürgiselt nõelavat. Mida Hormand oma sisimas tegelikult mõtles, seda poleks Elias osanud öelda. Arvatavasti kirus kommuniste, kes vaatavad kõõrdi erapraksisele. Neljateistkümnenda juuni hommikul aga arst ilmselt ei teeselnud ega vigurdanud. Eliasele polnud jäänud märkamatuks, et Hormand oli ise tigedusest nõretanud. Mitte tema, vaid n e n d e vastu. Arsti varjamatult kobrutav sapp äratas Eliases trotsi. Sellest hoolimata, et teine teda hoiatama tuli.

H o i a t a m a.

T e d a h o i a t a m a.

Alles hiljem sai Elias täielikult aru, mida Hormandi sõnad tähendasid. Oleks arsti asemel keegi teine talle seda teatama tulnud, võib-olla oleks ta hoopis teisiti käitunud. Nüüd ütles ta kuivalt ja külmalt:

«Tänan teid. Tegemist on eksitusega.»

Hormand vahtis talle uskumatult otsa.

«Eksitusega?»

Ütles nõnda ja siis vihastas. Elias taipas, et ta sõnad olid külalise sisemuse keema ajanud. Arst puuris teda pilkudega, kuid Elias ei pööranud oma silmi kõrvale. Järsku vajus Hormand nagu kokku ja pobises:

«Eksitus? Ma ei ole... siin käinud.»

Elias ei öelnud ka selle peale midagi.

Arst lahkus, ukselt talle veel kord pilku heites.

Elias sammus toas sihitult edasi-tagasi. Piilus ka kardinate vahelt välja ja pilkas ennast seepärast. «Ma ei ole põrmugi parem Hormandist,» ütles ta endale. «Mida ma kardan?»

Tõepoolest, mida või keda pidi ta pelgama? Et teda vangistama tullakse? Mispärast peaks teda areteeritama? Ta ei ole millegagi selleks põhjust andnud. Mitte millegagi.

Nõndaviisi oli ta endamisi arutlenud.

Elias püüdis endale tõepoolest sisendada, et tegemist on eksitusega. Suutiski ennast rahustada, ajas kiiruga habet ja otsustas tööle minna.

Peakontoris kohtas ta esimesena Aksel Ruutholmi. Direktor näis väsinuna, magamata, habemessekasvanuna. Ruutholm vaatas teda kummalise pilguga ja sõnas:

«Ma ei lootnud, et te täna siia tulete.»

Ruutholmi sõnad tabasid Eliast raskelt. Aimas otsekohe mingit sidet Ruutholmi lause ja doktor Hormandi hoiatuse vahel. Püüdis naeratada ja ütles, mispärast ta siis tulemata oleks pidanud jääma.

Direktori küsimus üllatas teda veelgi rohkem:

«Kus te öösi olite?»

Eliase hämmeldus oli nii suur, et ta punastas ja tunnistas:

«Oma... tulevase naise juures.»

Kogunud end pisut, lisas:

«Te päris kuulate mind üle.»

Ruutholm jätkas:

«Kas te teate, et teid täna öösi kinni võtta kavatseti?»

Elias tunnistas ausalt:

«Tean.»

«Hoolimata sellest tulite siia?»

Elias märkas, et Ruutholmi häälest kostis imestust ja ka poolehoidu. Ta vastas:

«Tegemist peab olema eksitusega.»

Ruutholm silmitses teda tähelepanelikult ja sõnas siis:

«Täna öösi saadeti välja inimesi, keda peetakse nõukogude võimu vaenlasteks.» Kaalutles pisut ja lõpetas avameelselt: «Teid ei leitud kodunt.»

Ruutholmi sõnad paiskasid Eliase lõplikult rööpaist välja. Ta ei lausunud tükk aega sõnagi, viimaks küsis:

«Mida ma pean... tegema?»

Direktor soovitas:

«Töötage rahulikult edasi.»

Elias tajus, et Ruutholm usub teda. Niisuguse tundega ta direktori juurest lahkuski.

7

Tööle Endel Elias siiski ei jäänud.

Peakontorist oli ta lahkunud küll kindla kavatsusega Lasnamäe ehitusele minna, kus tööd jäid graafikust maha. Kuid teel sinna kohtas ta oma head tuttavat, arhitekt Külmetit, kes ilma igasuguse sissejuhatuseta küsis:

«Kas sa tänaöösisest aadrilaskmisest oled midagi juba kuulnud?»

Elias taipas kohe, et Külmet kõneleb inimeste väljasaatmisest, ja noogutas peaga.

Külmet oli pikalt ja laialt öistest vangistamistest rääkinud.

«Keegi ei tea, kui paljud täna öösi kinni võeti,» oli arhitekt lõpetanud. «Arhitekt Villemson ja insener Kumming on ära viidud. Sinu vana šeff, ministri abi Rüttman, on niisamuti areteeritud. Järgmisel ööl võidakse mulle järele tulla.»

Eliasel jätkus meelekindlust, et küsida:

«Mispärast sa kardad?»

Nüüd prahvatas Külmet:

«Ükski inimene ei või enam rahulikult magada. Minu õemees, läbi ja lõhki punane, mitte mõni redis, vaid ehtsalt uuemeelne kooliõpetaja, kadus täna öösi. Selle-

pärast, et oli kaitseliitu kuulunud. Sa tead, et maakooliõpetajail oli väga raske kaitseliitu astumisest kõrvale põigelda. Õde helistas mulle ja palus, et ma midagi ette võtaksin, aga kuidas ma saan teda aidata? Mind ennastki võib sama saatus oodata. Igaühe minevikus on midagi, mis meid kahtlaseks teeb. Mina võtsin koolipoisina osa vabadussõjast, sina teenisid Teede Ministeeriumis... Meie pakkisime juba kohvrid valmis, et siis, kui järele tullakse, oleksid hädavajalikud asjad koos. Soovitan sullegi ennast nii-öelda ideeliselt ja materiaalselt ette valmistada. Keegi ei tea, millal temale kell lööb.»

Sõbra jutt mõjus Eliasele tugevasti. Lasnamäele sõitmise asemel hulkus ta sihitult linnas ringi ja astus lõpuks kohvikusse, kus kuulis uusi õuduselugusid. Mida tund edasi, seda vähem uskus ta, et tegemist on halva arusaamatusega. Mitte mingi eksituse tõttu ei käidud möödunud ööl teda otsimas. Teda lihtsalt ei usaldata. Veel rohkem — teda peetakse potentsiaalseks vaenlaseks. Ja kas ongi lõpuks nii oluline, mispärast temasse suhtutakse nagu vastasesse...

Õhtul külastas ta Irjat.

Irja juures taganes kõik ähvardav kuhugi kaugele. Elias mõistis varsti, et jutud tema vangistamise kavatsusest polnud veel Irja kõrvu ulatunud. Ta ise ei hakanud sellest rääkima. Milleks Irjat hirmutada ja õnnelikke minuteid rikkuda. Elias oli oma kiindumuses nii hingestatud ja hell, et naine oma häbeliku tagasihoidlikkuse kaotas. Tädi, kelle juures Irja elas, läks kodunt ära ja nad ei pruukinud millegagi oma tundeid pidurdada.

Hommikul oli aga hirm Eliase üle võimu saanud. Ta kõrval magas muretult Irja, pooleldi vaiba alt väljas. Avatud aknast voolas tuppa varasuvise koidu imelist valgust ning pilguga naise paljaid õlgu riivates tekkis Eliasel valus aimus, et Tallinnast ära sõites ei näe ta enam kunagi Irjat. Et ta kaotab selle ainukordse ja suure, mille alles nüüdsama oli leidnud. See ebamäärane tunne kasvas ja paisus, kuni varjutas kõik muu.

Irja virgus väga vara. Kell polnud veel kuus löönud. «Sa ei maganudki,» imestas Irja.

«Magasin,» valetas Elias. «Ärkasin nüüdsama.»

Ta hakkas naist suudlema.

Alateadlik kartus, et nad võib-olla mitte kunagi enam ei kohtu, soov pikendada minuteid, millal nad veel koos on, tahe unustada kõik oli vist väljendunud ka tema süleluses. Sest ka Irja oli kallistanud teda nõnda nagu ei kunagi varem.

Kõige rohkem kahetses Elias praegu seda, et ta varjas Irja eest teda ähvardavat hädaohtu. Ning ta ei näinud ühtegi teed, kuidas võita tagasi Irja usaldust. Kindlasti teab Irja juba kõik ja püüab teda oma hingest välja tõrjuda.

Hiljem heitis Elias endale ette, et polnud Irjale tõtt rääkinud. Et ta oli Irja otsesest küsimusest kõrvale põigelnud, lobisenud midagi ajutistest ebameeldivustest ja jalga lasknud. Nõnda talitavad argpüksid. Ta oli Irjat säästa tahtnud, aga mis säästmine see on, kui Irja kuuleb, et ta on teadmata kuhu kadunud. Tööl ei käi, miilits otsib taga... Kui Irja juba praegu temast kõige halvemini arvab, siis on süüdi ainult tema ise. Sest mis jääb Irjale muud üle kui pidada teda kaabakaks. Lihtsalt kaabakaks.

Elias tundis piinavat igatsust Irja järele. Talle näis, et Irja juuresolekul oleks tal kergem taluda teadmatust, seda, mis temaga võib juhtuda. Elias ei kahelnud praegu, et Irja oleks öelnud sedasama mis Ruutholmgi: «Tööta rahulikult edasi.» Ei, Irja oleks vist soovitanud veelgi mehisemalt käituda. Minna otsekohe kas Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaati, prokuratuuri või mujale ja selgitada, milles asi seisab. Kas polekski see olnud sada korda ausam ja sirgjoonelisem kui lihtsalt miilitsa silmist ära kaduda?

8

Õemehe talus veedetud päevad polnud Endel Eliasele kerged. Väliselt näis ta rahulikuna, vahel isegi üsna lõbusana, tegelikult oli aga enesest täiesti väljas.

Oidekopp hakkas temaga juttu ajamas käima. Ta tuli enamasti õhtu eel videvikus ja Elias taipas, et Oidekopp on ettevaatlik inimene, kes väldib võõraid silmi. Oidekopp teadis, et ta on Tallinnast siia põgenenud,

ega teinud sellest saladust, et ka ta ise peidab end jälitajate eest.

Elias rääkis Oidekopiga täiesti avameelselt. Ta ei varjanud ka seda, et ei oota tulevikult midagi head.

«Me ei saa ju lõpmatuseni mingeid võsavendi mängida. Varem või hiljem peame miilitsasse minema ja ütlema: siin me seisame, talitage nõnda, nagu heaks arvate.»

Elias ootas huviga, mis Oidekopp selle peale kostab.

«Metsadesse koguneb praegu järjest rohkem inimesi,» arutles Oidekopp mõtlikult. «Luusige siinses ümbruses ringi — meie pole ainukesed suvitajad. Nagu Ülo ütles, on taluperemeestel praegu üks silm töö juures, teine piilub teele, kas kahtlasi inimesi näha pole. Öösiti magatakse küünides ja kõrvalhoonetes, mõned on päris padrikusse laagri üles löönud. Jah, me pole kaugeltki ainukesed, saatusekaaslasi on meil praegu rohkesti. See teeb asja ühelt poolt kergemaks, teiselt poolt raskemaks. Varjutõmbunuid on palju, enkavedeel ei jätku igaühe jaoks miilitsaid, mis on iseenesest hea. Inimeste kogunemine metsadesse äratab aga varem või hiljem võimude tähelepanu, varsti võib oodata suuremaid haaranguid, ja see on juba halb.»

Oidekopi jutt oli loogiline, kuid see ärritas Eliast.

«Ma ei näe mingit perspektiivi. Kuu, kaks, oletame, et aastagi võime hea õnnega end julgeolekumeeste eest kõrvale hoida. Mis elu niisugune on . . . Lõppude lõpuks ootab meid ikka see, mille eest me põgeneme.»

«Mul on niisugune tunne, et kui me kuu või kaks vastu peame, siis oleme võitnud,» arvas Oidekopp.

Elias küsis:

«Sõda?»

Oidekopp ei vastanud kohe. Viimaks sõnas:

«Sõda Venemaa ja Saksamaa vahel on möödapääsmatu. On neid, kes väidavad, et sõda algab juba tänahomme.»

«Sõda on kaart, millele ma mängida ei tahaks,» ütles Elias. «Pealegi ma ei usu, et eesti rahval sakslaste käest midagi head oleks oodata.»

Oidekopp lausus rahulikult:

«Kahest halvast tuleb valida see, mis on vähem halb.»

«Kui minu kinnivõtmine hoiaks sõja ära, siis lähek-

sin ma juba homme Tallinna ja paluksin end Siberisse saata.»

Oidekopp naeris:

«Te olete romantik!»

Elias ei kostnud selle peale midagi.

«Head soovid ei maksa siin maailmas krossigi. Kas te arvate, et minul ei jätku jõudu vajaduse korral end ohverdada?» hakkas Oidekopp uuesti rääkima. «Ma olen pisut vanamoeline inimene, kellele sõna «rahvas» siiski midagi veel tähendab... Aga jätame endale rusikatega vastu rinda kõmistamise. Meie subjektiivne tahe ei päästa sõda valla ega hoia seda ära. Bolševistlik Venemaa ja hitlerlik Saksamaa on tuli ja vesi. Stalin ja Hitler püüavad teineteist üle kavaldada. Stalin tahab võita aega, Hitler kiirustab. Molotov ja Ribbentrop peavad mesimagusate nägudega kõnesid, mille varjus valmistutakse mõlemalt poolt sõjaks. Ja et sõda meie rahvast riivamata mööda ei lähe, see on enam kui selge.»

Oidekopp mõtles nagu millegi üle ja jätkas:

«Me oleme juba selle sõja ohvrid, s e l t s i m e e s Elias. Tõesõna, ohvrid. Anastades Baltimaad, kindlustas Nõukogude Venemaa ju sisuliselt oma positsiooni ja nihutas rindejoone oma elulistest keskustest tugevasti lääne poole. Küüditamine oli, kui asju sõjalisest aspektist vaadelda, tulevase rinde lähema tagala esimene puhastamine elementidest, kes võiksid suurriikidevahelises kokkupõrkes oma rahvuslikke nõudmisi esitama hakata. Mida kaugemale sõja algus lükkub, seda halvem meile. Mitte sõda ei hävita meie rahvast, vaid sõjaks ettevalmistumine. Nõnda imelik ja kohutav kui see ka on: eesti rahva tuleviku pant seisab sõjas.»

Miski Eliase sisemuses ei saanud Oidekopi arutlustega nõustuda.

«Ma ei suuda Saksamaas näha meie rahvuse päästjat,» ütles ta erutudes. «Ei usu, et meie rahvas, kui me kord juba rahvast räägime, oleks unustanud oma ajaloo ja saksa parunite osa selles.»

Oidekopp muigas:

«Vabandage, ma ei taha teid solvata, kuid teie käitumise loogika meenutab mulle lammast, kes kiidab kirvest, mis ta pea kohal ripub.»

Elias tundis end lööduna. Ta mõistis, et Oidekopp ei

kahtle ega kõhkle, et ta on oma tões veendunud ja teab, mida tahab. Elias ise aga tajus, et ta satub üha suuremasse ummikusse. Mõtte sellest, et teda on eksikombel väljasaadetavate nimekirja võetud, oli ta küll juba maha matnud, kuid Tallinna tagasisõitmise kavadest polnud veel täiesti loobunud. Öösiti jõudis ta otsusele, et kõige targem on ikkagi oma saatusele sülitsi vastu minna — vähemalt tuttavatel jääb temast parem mulje —, päeval aga, jälgides Oidekopi mõttekäike, tulid kahtlused tagasi.

Kõige rohkem sidus teda Tallinnaga Irja. Ta janunes Irja läheduse, tema armastuse järele. Kuidagi alateadlikult tajus Elias, et sõda, mida Oidekopp nõnda ootas, lahutab teda Irjast hoopis ja lõplikult. Ta kirjutas Irjale kirja, mille palus õemehel posti panna. Kirjutas veel teisegi kirja, kutsudes Irjat Pärnu. Helene pärimisele, kellele ta üksteise järel kirju läkitab, vastas Elias, et naisele, kellega kavatses abielluda. «Sul on siis praegu väga raske,» mõistis teda Helene ja õe kaasatundmine tegi Eliase otse härdaks.

Ühel hommikul otsis Oidekopp Eliase üles ja lausus üheainsa sõna:

«Sõda.»

Kui Elias talle mitte midagi mõistes otsa vaatama jäi, teatas Oidekopp:

«Täna kell neli või viis hommikul tungisid Saksa väed üle Nõukogude piiri.»

Elias ei tundnud mitte mingisugust rõõmu.

9

Sellest hommikust alates, mil Oidekopp tuli teatega, et sõda on alanud, ei näinud Elias teda mitu päeva. Ta ei tundnud erilist huvi Oidekopi vastu ega pärinud õemehelt, kuhu see kadus. Tehku, mida heaks arvab, tema, Elias, pole arupärija ega nõuandja. Ta ise aitas pererahval heina teha. Varavalges tõmbas Roland hobuniidumasinaga kaared maha, õe ja tema hooleks jäi kuivanud hein kokku riisuda ja saadu panna.

Poompuu kinnitas, et ta on nagu jumala poolt neile appi saadetud.

«Mida me oleksime ilma sinuta teinud,» kiitis ta Eliast ja arutles edasi: «Tõesõna, möödunud aastal puhuma hakanud tuuled ajasid mu elu sassi mis sassi. Ilma taluta oleks mul praegu kuningapoja põli: maga kaheksani naisukese kaisus, üheksast kooperatiivi, viiest-kuuest uuesti prii. Nüüd vea ennast päikesetõusul heinamaale, ja mis viljalõikamise ajal saab, see ajab karvad püsti.»

Helene ohkas:

«Nõnda sa ei jõua kaua rassida. Parem oleks koht siiski käest ära anda. Ma läheksin ka kas kauplusesse või mujale. Halvemini me ei elaks.»

«Kes ette oskab arvata, mis on halvem, mis parem,» lausus Roland. «Kolmekümne kaheksanda aasta sügisel mõtlesin, et nüüd hakkan ometi kord mäele jõudma, sumatasin aga hoopis sohu. Keegi ei tea, kui kauaks idatuuled meil veel püsivad. Alanud läänetorm võib ilmastikku sootuks muuta. Pealegi poleks sõja ajal tark poeleiva peale jääda. Varustamine muutub iga päevaga viletsamaks, riiulitele juba praegu häbi vaadata, ladu kõmiseb nagu kell. Vähemalt leiba, liha ja võid saame siit ikkagi.»

Alanud sõjast rääkis õemees kord nii, kord teisiti. Ta ei hõisanud Oidekopi kombel, kuid ei valutanud seepärast ka südant. Tavalisest tusasemana käis sel päeval ringi, kui hobuseid vallamaja juurde nõuti ja raadioaparaate kokku korjati. «Imelikud tegelased on täitevkomitees. Mobiliseerivad loomi, selle asemel et mehi püssi alla võtta.» Elias taipas, et ka viimane asi valmistas Poompuule muret. Õemees hakkas kurtma, et on ennast kas ära tõstnud või endale muudmoodi liiga teinud. «Vist on vana viga välja löönud,» kaebas ta tuttavatele ja võõrastele. Selgus, et ta oli poisieas reumat põdenud, mis kahjustanud südameklappe. Hankis endale arstide käest tõendeid ja õiendeid. Rolandi äkkipuhkenud hool oma tervise eest näitas teda Eliasele jällegi uuest küljest.

Helene kartis sõda. Tundis hirmu, mis siis saab, kui lahingud üle Eestimaa veerevad. Roland võidakse Punaarmeesse mobiliseerida, see lööb kogu nende elu segamini. Mees lohutas Helenet, et teab, kas teda, pooleldi invaliidi, väeteenistusse võetakse.

Õemehe soovituse kohaselt magas Elias nüüd küünis. Roland arvas, et ettevaatus pole praegu ülearune. Vallas toimunud aktiivi koosolek, kus kõigil kästud silmad lahti hoida. Uus miilits lubanud Pärnust endale abiväge kutsuda ja ümbruskonna kahtlastest elementidest puhtaks rookida.

Ka Mäekopli Ülo hoiatas Eliast.

«Te võiksite üldse Kuresoo rabasse minna,» andis ta nõu. «Ma viin teid oma onu juurde, seal elate nagu vanajumala selja taga!»

«Miks te ise oma onu juurde ei lähe?»

«Kes siin talutöö ära teeb? Teil pole riskeerimiseks põhjust.»

«Ka Poompuul on hädasti abi tarvis.»

«Seda muidugi, aga ega te talle pärast sakslaste saabumist sulaseks jää.»

«Kas te loodate, et sakslaste ajal on kergem?»

«Ma ei tea,» tunnistas Ülo otsekoheselt. «Niipalju vahest, et siis ei pea enam enkavedee ees hirmu tundma.»

«Neil on ess-ess ja ess-dee.»

«Suurriikide huvialal elav eesti rahva taoline väikerahvas asub alati nagu alasi ja haamri vahel, tema iseseisvus on ikka ohus. Ma ei oota sakslasi seepärast, et ihkaksin Suur-Saksamaa provintsi alamaks saada. Kuid ka praegusel kombel ei taha ma edasi elada.»

«Sakslastele oli ja jääb eesti rahvas matsirahvaks.»

Ülo naeratas kurvalt.

«Kõige hullem on veel see, et meie rahval puudub sisemine ühtsus. Teie ja minu olukord on enam-vähem ühesugune, kuid isegi meie mõistame asju erinevalt.»

Elias lõpetas vaidluse, mis õieti alata ei saanud. Vaielda võib inimene, kellel on kindlad tõekspidamised, kuid neid Eliasel enam ei olnud. Ainult siis, kui keegi sakslastele liiga suuri lootusi asetas, tulid talle nagu iseenesest skeptilised märkused huultele.

Ühel õhtul viis Ülo ta enda poole. Ütles, et Oidekopp ootab teda. Elias läks pooleldi vastu tahtmist. Ta ei otsinud inimeste seltsi, koguni justkui pelgas neid. Oidekopp võttis teda vastu kui vana sõpra ja ütles nagu muuseas, et täna tuleb tema juurde veel teisigi. Varsti hakkasidki uued külalised saabuma, ja mida rohkem

mehi tuppa astus, seda ebamugavamalt Elias end tundis. Peale Oidekopi ja Ülo olid talle kõik võõrad või niisama hästi kui võõrad. Mõnda ta oli küll kohanud õemehe juures, aga isiklikku tutvust polnud tal kellegagi tekkinud. Riietuselt ja jutult näisid mehed olevat ümberkaudsed elanikud. Teistest erinesid kolm habemessekasvanud, pisut kasimata välimusega meest, kes istusid Eliase läheduses ja ajasid isekeskis juttu.

«Sakslased on juba Riia all,» kinnitas üks habemikest, suure, justkui kandilise peaga mees. Tema juures näis kõik nurgelisena: nägu, õlad, tohutud käed ja jalad.

«Riiast Pärnu on sada seitsekümmend — sada kaheksakümmend kilomeetrit.»

Nõnda lausus teine.

«Meie juurde tuleb vähem,» ütles kolmas, kes oli neist kõige vanem, arvatavasti viiekümne lähedal. Pikk, kõhn, tugevasti kühmus, habemes rohkesti halli. Seljas kandis ta linnariidest kuube, jalas kodukootud kalifeesid ja paksude taldadega raskeid juhtnahast säärikuid.

Ülo segas end nende jutusse:

«Nad on Väina jõest juba üle tulnud. Ise kuulsin oma kõrvaga. Soome raadio rääkis.»

Kogu meestest täidetud avar talutuba lõi kihama.

«Või juba üle!»

«Üle, üle. Muist Saksa vägesid tungib itta, osa suundub põhja, meie poole.»

«Tead kindlasti?»

«Soome raadiot võib usaldada.»

«Ühegi maa raadiot ei või usaldada. Valetavad kõik. Ühesugune propaganda puha.»

Nii väitis hästi mureliku näoga taluperemees. Elias ei teadnud täpselt, kas ta on kohaomanik või mitte, aga oletas seda.

Ülo naeratas nukralt. Nõnda naeratas ta alati, kui arvas, et vestluskaaslane eksib.

«Saksa teadete suhtes peab ettevaatlikum olema, soomlased on kainemad.»

Mureliku näoga mees jäi endale kindlaks:

«Kust soomlased oma andmed võtavad? Goebbelsi käest.»

«Nõnda et Düünast on nad siis juba üle?»

Sedakorda usutles Ülot priske, punetava näoga mees, ilmselt niisamuti talukohapidaja.

«Kõik Lääne allikad väidavad seda,» kinnitas Ülo.

Nurgeline hiiglane viskas punase näoga mehele:

«Kui koju lähed, istub saksa ohvitser juba su tütre juures kambris.»

Ta naeris kõmisevalt. Muist irvitasid kaasa.

«Mis Soome raadio veel räägib?»

«Soovitab meie meestel mobilisatsioonist kõrvale hoida, nõukogude võimu korraldusi mitte täita ja oma talusid kaitsta.»

Elias märkas, et Ülo erutus kõneldes.

«See on õige,» lausus nüüd Oidekopp. «Eesti rahva tulevik peitub meie taludes. Seni kui püsivad eesti talud, püsib ka eesti rahvas. Bolševikud taipavad seda, egas nad muidu meie rahvusliku iseseisvuse aluseid tükeldama ja lõhkuma rutanud.»

Oidekoppi kuulati tähelepanelikult. Ta jätkas:

«See, mida nõndanimetatud maareformiga tehti, oli alles asja algus. Kuulasime täna Üloga raadiost Stalini kõnet. Stalin ütles sõna-sõnalt — te võite homme ajalehtedest lugeda —, et sakslastele ei tohi jätta ühtki kilo leiba ega muud, kogu vili ja kari tuleb ära ajada ja Venemaale vedada. Kõik väärtuslik aga, mida ei suudeta kaasa viia, on ilmtingimata tarvis hävitada. Kas ma räägin õigust, Ülo?»

Ülo Pruul tõendas:

«Kõik on tõsi.»

Oidekopp kõneles edasi:

«Pärnus on juba moodustatud hävituspataljon, kes suure juhi käsku täites hakkab maad laastama. Võtab vilja, röövib kariloomad, rüüstab talud. Mida kaasa võtta ei saa, pistab põlema.»

Mehed hakkasid läbisegi rääkima.

«Mootorratas ja kimmel läksid juba punaste nahka.»

«Ega sul üksi. Mina pidin oma māra ära viima.»

«Minu käest nõuti eile siga. Topiti rublasid pihku, kuid varsti need enam ei maksa.»

«Kõige rohkem kardan ma poisi pärast. Kui kätte leiavad, lasevad maha.»

«Minu Kaarli ei kuulanud, läks Pärnu. Ja hobune võeti mult kah.»

«Täna hobune ja siga. Homme viimane viljakott aidast ja veised. Ülehomme tuli räästasse.»

«Mina nende mobilisatsioonidest välja ei tee: poja kupatasin metsa, hobused peitsin ära, vilja kaevasin maa sisse.»

«Nad viivad su enda minema, kui kätte saavad.»

«Kaks nädalat tagasi otsisid, läksid pika ninaga minema.»

«Mul on püss. Kui keegi tuld räästasse panema tuleb, kõmmutan maha.»

«Kaks hobust andsin, aitab!»

«Vallamaja tuleks segamini lüüa, siis nad ei tea, kellel midagi on.»

Taluomanikud kurtsid ja kirusid üksteise võidu. Ainuke, kes kaasa ei siunanud, oli seesama kitsa mureliku näoga maamees, kes ühtki raadiojaama ei uskunud. Ta kuulas ja tähendas lõpuks, et iga võim rekvireerib sõja ajal loomi, ja kes arvab, et sakslased nende käest midagi ei võta, petab ennast. Teda aga ei kuulatud.

Elias jälgis toimuvat teistest pisut eemal seistes. Ta oli õemehe käest kuulnud nii hobuste ja mootorsõidukite rekvireerimisest kui ka muust. Sellestki, et varasid saadetakse itta. Ka kutsealuste mobilisatsioonist rääkis Roland. Üheksateistkümne- ja kahekümneaastased noormehed võeti sõjaväkke. Hävituspataljoni asi polnud talle uudiseks. Koguni inimeste nimesid teadis Roland, kes olid siitkandist hävituspataljoni astunud.

Oidekopp hakkas uuesti kõnelema:

«Üks mees jahipüssiga ei tee midagi . . .»

Talle hõigati vahele:

«Mul on vint!»

«Ka üks vintpüss ei peata hävitajaid,» jätkas Oidekopp.

Jällegi hüüti vahele:

«Egas Aleks pole ainuke, kellel püss on!»

Oidekopp vaigistas mehi käega.

«See on hea, et te omal ajal relvi ära peitsite. Nüüd on neid tarvis. Meie talud ja meie leib jäägu puutumata. Peame oma kodusid kaitsma. Üksikult ei saa keegi sellega hakkama. Tarvis on kaitsesalk moodustada.»

«Vallamaja üle võtta!»

Nüüd märkas Elias meest, kes juba teist korda nõudis vallamaja ülevõtmist. See oli lühike, vurrude ja elavate nirgisilmadega vanapoolne isand. Just isand, sest ta hoiakus oli midagi tähtsat ja uhket. Oma sõnadele kaalu juurdeandmiseks rapsis ta käega õhku.

Ka mureliku näoga taluomanik tõstis häält:

«Vallamajja ja vallamajja! Kaalugem olukorda ja asju ikka mõistlikult. Mida me vallamaja segaminipeksmisega võidame? Tõmbame ainult häda kaela. Pärnust kihutab miilits siia tunni ajaga. Pead ei maksa tulle pista. Asjatult pole tarvis kellegi verd valada.»

Teda toetati:

«Enne kui midagi teha, peame teadma, kui kaugel on sakslased.»

«Sina, Harjase Aadu, ainult õssitad, sinust pole ei ülevõtjat ega mahajätjat.»

Mäekopli Ülo rahustas:

«Ärgem tülitsegem, meil kõigil on üks mure, üks oht ja üks siht.»

Oidekopp võttis uuesti jutujärje enda kätte:

«Ma ei tea täpselt öelda, mitmenda verstaposti juures saksa tankid juba on. Riia on võetud, selles ei maksa kellelgi kahelda. Ka sul, Sass, mitte. Varsti on sakslased meil sees, see on nagu aamen kirikus. Kaitsesalk on tarvis ilmtingimata moodustada. Iseendid ja oma vara me peame kaitsma. Üksiku inimese vastuhakkamine ei peata ei Vene punaväge ega meie oma hävituspataljoni. Homme otsustame, mis on kõige targem teha. Täna öösi tuleb aga relvad peidukohtadest välja tuua ja ka valve sisse seada. Täitevkomitee esimehel ja miilitsal on miski teoksil, me ei tohi end üllatada lasta.»

Oidekopi sõnad jäidki nagu mingiks otsuseks.

Aegapidi vajusid mehed laiali. Ka Elias valmistus lahkuma.

Nurgelise olekuga habemik astus Oidekopi juurde.

«Oma hooneid ja loomi nad ehk kaitsma hakkavad,» ütles ta lahkunute kohta põlglikult. «Rohkemaks ei ole neist asja.»

«Kes teab,» sõnas Oidekopp. «Mis sa arvad, hakkaksime ehk siiski vallamajast pihta? Pärast ei saa enam keegi tagasi tõmbuda.»

Järskude õlgadega ja nurgelise näoga mees osutas pilguga Eliasele:

«Kes see mees on?»

«Lindprii nagu sina ja mina.»

«Nahahoidja või löögimees?»

«Löögimees.»

Habemik sirutas Eliasele käe:

«Konstaabel Aorand.»

Konstaabel Aoranna kare ja mühklik käsi pigistas Eliase sõrmi tugevasti.

«Neemekunna tallis põranda all on kaks kasti padruneid,» ütles Aorand Oidekopile. «Harjase küünist peaksime saama kolm püssi ja kasti padruneid. Täna öösi kaevame välja. Kuradi kahju, et Jaanvest ära koristati, tema hooleks jäi kuulipilduja peitmine. Nägemist!»

Jaanvesti nimi näis Eliasele tuttavana. Kas talle kunagi samast inimesest ei kõneldud? Ei, see pidi olema meiereitööline, kes ilma igasuguse süüta areteeritud. Või ajab ta midagi segamini?

Konstaabel Aorand kadus ukse vahele.

Oidekopp süütas paberossi.

Elias oli ärevil, rahulolematu.

«Ma ei ole mingi löögimees,» ütles ta mahasurutud erutusega.

«Te olete eestlane ja iga eestlane peab praegu olema võitleja. Tahab ta seda või ei taha,» kinnitas Oidekopp veendunult.

10

Pimeduse kannul jõudis Elias küüni juurde tagasi. Äsjane, ilmselt Oidekopi poolt korraldatud kummaline nõupidamine tegi teda rahutuks. Ta oli pahane nii Oidekopile kui ka Ülole, kes tahavad teda ei tea millesse kaasa kiskuda. Ta ei taibanud lõpuni Oidekopi kavatsusi, aga seegi, mida ta ebamääraselt mõistis, oli Eliasele vastuvõtmatu.

Tundes nälga, läks Elias üles tallu. Ka siin oli midagi juhtunud. Õe punased silmaäärad tõendasid, et ta oli äsja nutnud.

Helene tõi talle suppi ja toimetas pliidi juures.

«Ma kardan,» tuli õde viimaks laua äärde. Ta silmis läikisid pisarad. «Kardan Rolandi ja kõige pärast.»

«Sõda ei too kellelegi rõõmu,» ütles Elias.

«Rolandi juures käib viimasel ajal liiga palju inimesi. Ta vist sokutab oma tuttavatele suhkrut, petrooli ja muud kaupa, millest on puudus. Kõige rohkem tunnen ma hirmu, et Oidekopp mähib teda ja ka sind, Endel, millessegi väga halba.»

Elias muutus tähelepanelikuks. Nii polnud õde temaga varem kõnelnud.

«Mida sa mõtled?»

Õde istus laua äärde.

«Ma ei tea midagi, ma lihtsalt tunnen. Mis Oidekopp muidu kogu ümbruskonna läbi on käinud ja ka Rolandile rahu ei anna. Kas sind täna meie naabri poole ei kutsutud?»

«Kutsuti.»

«Siis sa tead ise paremini. Roland räägib küll, et ta oskab mõlema poolega läbi saada ega lase end kellestki libedale meelitada, kuid ta hoiab vist südamega rikaste taluperemeeste poole.»

Elias ütles:

«Ta on ka ise kohaomanik.»

Helene näppis vahariidest lauakatte nurka.

«Talu viib meie elu rappa. Kuni talu ostmiseni oli kõik hea. Roland arvestas igas asjas minuga. Sai Rolandist kohaomanik, muutus kõik. Tekkisid jutud, et naine on talu lukk, et perenaine aitab kas talu järjele või pillab kõik laiali. Minu seltsimajas käimisele hakkas kõõrdi vaatama. Lõi ise laulukoorile ja näiteringile käega ja nõudis, et ka mina kodus seisaksin. Ma paindusin liiga kergesti tema tahte järgi, nüüd ei küsi Roland enam milleski minu arvamust.»

«Halva tuju ajal paistab kõik mustades värvides,» püüdis Elias õde trööstida.

«Minust tegi ta oma teenija. Ma ise ei ole enam midagi. Vaatab minule nagu oma talu osale. Loomadest olen ainult nõnda palju kõrgem, et ta minuga magab.»

Sõnad justkui purskusid Helene sisemusest. Elias avastas kohkumisega, et õe abielu on sootuks teistsugune, kui pealtnäha oli paistnud.

«Talu on Rolandist justkui teise inimese teinud,»

kurtis Helene edasi. «Või olin ma enne lihtsalt pime. Kui ma täna küsisin, kuhu ta veel nii hilja läheb, siis karjus ta mu peale, mis lapsehoidjat ma mängin. Mis meie elust nõnda tuleb?»

«Mees ja naine tülitsevad ikka,» rahustas Elias. «Riid kuulub juba abielu põhisisusse.»

«Sulle võib mu jutt naljakana paista, mina olen aga kogu aeg nutu äärel.»

Enne kui Elias küüni tagasi minna jõudis, saabus Roland koju. Silmitses neid tähelepanelikult ja kaebas, et süda jätab lööke vahele, puperdab nagu mootor, mis bensiini peale ei saa.

«Ennist tülitsesime siin sinu õega,» ütles Roland nagu vabandades. «Korraldusi ja käske sajab kaela nagu rahet, jookse kas või nahast välja, ikka ei olda rahul. Tuled tülpinult koju ja ärritud iga tühise asja pärast. Kui Helene ka ei mõistaks, siis tõmba kas või nöör kaela.»

Elias märkas, et neid sõnu kuuldes muutus Helene märksa rõõmsamaks. Nähtavasti pole Roland siiski nii hoolimatu, kui õde ennist kurtis.

Nad rääkisid veel tühjast-tähjast, siis hakkas Elias minema. Üle luha sammudes kuulis ta kaugeid püssipauke. Need kostsid metsa tagant. Koerad klähvisid kajana järele.

Elias sirutas end üleriietes heintele. Mõtles seejuures, et kui paugud tähendavad seda, et külas toimetatakse läbiotsimist, siis võidakse ka siia sattuda. Ettevaatus manitses küünist lahkuma. Saata öö mööda metsas ja tulla hommikul tagasi. Kuid Elias ei tõusnud. Teda valdas mingi ükskõiksus ja hoolimatus. Tulgu mis tuleb. Läbi pea välgatas koguni niisugune mõte, et võib-olla on isegi parem miilitsate või hävituspataljoni meeste kätte sattuda. Talle tundus, et ta mässib end tõepoolest järjest rohkem millessegi niisugusesse, mis on ta sisemisele olemusele vastuvõtmatu.

Eliast ei rõõmustanud sakslaste pidurdamatu edasitung. Talle näis, et Oidekopp ja need teised ei mõista, mida nad soovivad ja teevad. Mispärast ei taheta aru saada, et preisi junkrud vaatavad Eestimaale kui oma mõisale, et sakslased tulevad siia mitte vabastajatena, vaid vallutajatena! Vallutajatena ja isandatena. Elias

oli selle üle Oidekopiga vaielnud. Ka külameestele tahtis ta öelda, et ärge hõisake enne õhtut. Mida tema sõnad aga oleksid tähendanud? Mitte midagi. Teda oleks lihtsalt välja naerdud.

Eliasele näis, et ta on sattunud olukorda, kus tema enese tahe ei määra enam mitte midagi. Mingid võõrad jõud on võtnud tema saatuse kujundamise enda kätte, tema arvamust ei küsi keegi. Ta hakkas seda võtma paratamatusena, mille vastu võitlemine on asjatu. Eile oli ta peainsener, täna lindprii redutaja. Mida toob homne päev, seda ta ei tea.

Väga rängalt mõjus Eliasele see, et Irja ei sõitnud Pärnusse. Elias ootas teda kogu päeva. Peas keerlesid seejuures igasugused oletused. Lõpuks jõudis ta järeldusele, et Irja on kõik teada saanud ja temast lahti öelnud.

Kuigi Elias tajus, et Irja kaugeneb temast iga päevaga, et teed Irja juurde tagasi tegelikult enam ei olegi, igatses ta endiselt naise järele. Ta igatsus muutus järjest valulisemaks.

Hommikul äratas Eliase õemees.

Roland seisis harkisjalu ta aseme ees, hoides käes vintpüssi. Pani relva küüni seina vastu ja ütles:

«See on sulle.»

Elias ajas end istukile. Kes saatis püssi? Oidekopp? Ei, ei, püssi pole talle vaja. Mida ta peaks püssiga peale hakkama? Mida üldse ette võtta kavatsetakse?

«Sea ennast kiiresti korda, Oidekopp ja teised ootavad. Naabri Ülo viib sind nende juurde, ta suitsetab väljas.»

Elias tõusis püsti ja sõnas end vaevaga vaos hoides:

«Mul ei ole kuhugi kiiret. Me ei ole milleski kokku leppinud.»

Õemees tunnistas teda oma pilkudega. Rolandi näolt kadus talle omane harjumuslik poeselli naeratus.

«Mis see ... tähendab?»

Ta toon muutus korraga ähvardavaks, koguni jõhkraks. Eliase ees seisis sootuks uus inimene.

«Mulle ei ole püssi vaja,» ütles Elias ikka ennast rahulikuks sundides.

«Kuradi kurat,» vandus Roland Poompuu. «Niisugune sa siis oled! Niikaua kui sul teisi vaja oli, kõlbasime

sulle. Nüüd, kus teistel sind tarvis on, hüppad alt ära. Siga! Mina riskeerisin sinu pärast kõigega, sina... Siga!»

Õemehe vihasööst röövis Eliaselt enesekindluse. Mitte seepärast, et ta räuskajat pelgas. Ei. Kuid Roland puudutas ta õrna kohta. Olgu Roland milline tahes, temale andis ta kõhklematult varjupaika. Riskeeris tõepoolest kõigega. Oma vabadusega, oma heaoluga, oma varaga.

«Olen sulle palju tänu võlgu,» pomises Elias.

Rolandi ägedus vaibus.

«Võta püss ja mine,» ütles ta oma tavalise, äsjasest ärritusest veel veidi kähiseva häälega. «Ära lase ennast oodata.»

Lausunud nii, pöördus õemees ringi ja lahkus küünist.

Elias rapsas käega riietelt heinapebred maha, haaras relva pihku ja läks talle järele.

Rolandi selg kadus lepapuhmaste taha.

Eemal ootas Ülo.

11

Kümmekond minutit sammusid naabertalu perepoeg Ülo ja Elias vaikides, Ülo ees, Elias tema järel. Eliasel polnud mingit tahtmist rääkida ja Ülo näis ta meeleolu mõistvat.

Kõige rohkem häiris Eliast relv, mis talle vägisi oli pihku topitud. Ta hoidis püssi keskelt kinni, nagu kannaks mõnd roigast, mitte aga tuliriista.

Nad tegid kiiret käiku. Ülo lisas kogu aeg sammu, Eliasel oli tegemist, et kannul püsida. Siis hakkas puude vahelt paistma hoonete katuseid. Varsti jõudsid nad suure talu õuele, kuhu Elias varem polnud sattunud. Mansardkorraga elumaja, põllukividest laut, tugevatest palkidest vanamoeline ait, pumbakaev. Lauda ja aida vahel kasvasid kõrged leinakased, elumaja kõrvalt paistis õunaaed.

Õuel sagis rohkesti inimesi.

Ülo kadus majja, Elias jäi välja. Askeldavate meeste hulgas nägi ta mõnda, kes eile olid käinud Oidekopiga nõu pidamas. Aidatrepil istus üks habemessekasvanuist,

kõige vanem neist. Jalgade vahel hoidis ta inglise vintpüssi.

Peagi väljusid majast Oidekopp, Ülo, Harjas ja veel kolm-neli meest. Kõik, välja arvatud Harjas, olid relvastatud. Oidekopil rippus põiki üle rinna püstolkuulipilduja.

Oidekopp tuli Eliase juurde ja raputas ilma ühtegi sõna lausumata tugevasti tema kätt. Vaatas kella ja teatas:

«Aeg on pihta hakata.»

Mehed kogunesid ta ümber. Oidekopp seletas:

«Meie läheme Metsasääre karjamaad kaudu. Hoidke puude ja põõsaste varju. Maantee poolt tuleb Aorand oma salgaga. Meil ei tarvitse kedagi karta. Enne kui Pärnust miilits kohale jõuab, on sakslased juba siin.»

Elias mõtles, kust sai Oidekopp saksa automaadi?

Keegi usutles:

«Sedamoodi, et sakslased on siis juba nõnda lähedal?»

Oidekopp ega ükski teine ei vastanud talle.

Samas kostsid rahulikud sõnad:

«Mina kaasa ei tule.»

Mehes, kes nõnda lausus, tundis Elias ära Sassiks nimetatud mureliku näoga taluperemehe, kes eile ei uskunud raadioteateid ega soovitanud pead tulle pista.

Harjase Aadu astus üsna Sassi ligi:

«Igaüks meist peab praegusel tunnil oma maa vabanemise heaks midagi tegema. Mõtle sellele, Sass. Praegu on niisamasugune aeg nagu vabadussõjas, millest sa osa võtsid.»

Sass ei löönud kõikuma.

«Sul peaks meeles olema, et ma käisin ka landesveeri peksmas.»

«Meil pole aega vaidlusteks,» ütles Oidekopp resoluutse ohvitseritooniga. «Me ei sunni kedagi, meeles peame aga kõik. Minu järele, mehed!»

Ta hakkas suurte sammudega kõige ees minema. Maha jäid Sass ja veel mõni Eliasele täiesti võõras inimene.

Naabertalu perepoeg Ülo, kes jällegi sammus Eliase ees, vaatas üle õla tagasi ja ütles nukralt naeratades:

«Meie rahva igipõline häda — kunagi ei saa kõiki ühe mütsi alla.»

Tagantpoolt kostis summutatud kõnet:

«Kui sakslased õhtuks kohale ei jõua, oleme endaga pigis. Saadakse Pärnus teada, tuleb hävituspataljon ja põletab küla maha.»

«Targem oleks vist jah punaseid mitte ülearu ärritada. Oodanud veel päeva või kaks.»

«Kui kaugel pidid sakslased olema? Kas juba Mõisaküläs?»

Elias kuulis, mida mehed rääkisid, kuid püüdis kõigest mitte väljagi teha. Sellest silmapilgust peale, kui ta küüni seina äärest püssi pihku võttis, polnud tal enam võimalust taganeda. Elias soovis ainult üht — et kõik ruttu lõpeks.

Nad läbisid mingi lodu, kus Eliase jalad porri vajusid. Varsti jõudsid karjamaale. Siin oli kuivem. Edasi tuli madal kuusemets, kus maa jällegi tükati jala all lirtsus. Metsast välja jõudnud, nägi Elias enda ees paljude akendega suurt puuhoonet. Kas see ongi vallamaja?

Oligi.

Edasi toimunust sööbisid Eliase teadvusse üksikud pildid. Ta seisab sirelipõõsa taga ja ootab. Harjas, kes kükitab puuvirna kõrval, kordab üksisõnu: «Ta on sees, ma tean, ta on sees.» Järsku ilmub kuskilt Oidekopp ja viipab käega. Oidekopp ees, teised järel, tungitakse tagaukse kaudu vallamaja ruumidesse. Vööruses tekib rüselemine, Harjas tahab teistest mööda trügida. Ta priske nägu kõigub otse Eliase silmade ees. Ta suu on pisut avatud, see lehkab halvasti, silmad läigivad. Kuskilt kostab imiku luksuvat nuttu. Harjas kriiskab äkki: «Mina... Mina!... Mina!»

Elias leiab end avarast, madala barjääriga poolitatud ruumist. Ta pilk peatub mehel, kes seisab teistest eraldi ja hoiab mingit paberit käes.

Ründajad, kes äsja üksteise võidu uksest sisse rõhusid, on äkki vaiksed. Nad jäävad troppi seisma ja põrnitsevad üksikut, kelle sõrmede vahel valendab paberileht.

Eraldi seisva mehe hallist kodukootud riidest kuue hõlmad on eest lahti, millegipärast äratab see pisiasi

Eliase tähelepanu. Mehe pilk libiseb üle sissetungijate, ta näib aimavat, mis nüüd järgneb.

Harjas hüppab seisja ette ja ajab pea kuklasse. Ta on teisest lühem ja mõjub koomiliselt.

Siis tõmbab tooli seina äärde, ronib sellele, kisub naela otsast Stalini pildi ja virutab põrandale. Kargab toolilt alla ja jääb uuesti mehe ette seisma.

See küsib rahuliku pilkega:

«Kas sul on Hitleri portree juba valmis muretsetud?»

Uhke hoiakuga taat, kelle nägu on lapiliseks tõmbunud, taganeb sammu, ajab siis uuesti lõua ette, näitab käega uksele ja röögatab kiledalt:

«Välja!»

Mees ütleb Harjasele silma vaadates:

«Sinu me oleksime siiski pidanud Siberisse saatma. Sa võid palju halba teha.»

«Välja!» karjub Harjase Aadu uuesti. Ta hääl kõlab veelgi kiledamini.

Oidekopp läheb mehe juurde ja käsutab madala uratusega:

«Hakka juba astuma.»

See ei liigu paigast.

«Teie oletegi siis need, kes Roberti täna öösi...»

Nüüd on ka Aorand mehe ette seisma jäänud ja lööb talle vastu nägu.

Kõik hakkavad korraga liikuma ja läbisegi rääkima.

Mehel haaratakse kätest kinni. Ta tõukab kallaletungijad eemale ja karjatab:

«Laske juba siinsamas maha!»

Üle ta lõua niriseb veri.

Harjas kisub põuest revolvri välja ja kisendab:

«Lasengi! Nagu koerapoja!»

Oidekopp tõrjub marruläinud taadi eemale.

Uuesti tormatakse mehele kallale ja ta tõugatakse välja. Enamik vajub neile järele.

Elias ei liiguta ennast paigast.

Ta juurde astub Oidekopp ja sõnab:

«Ma mõistan rahva viha.»

«Kes see... mees oli?»

«Kraavihall. Kommunistid upitasid täitevkomitee esimeheks.»

«Ja... Harjas?»

Nagu vastu tahtmist tunnistab Oidekopp:
«Vali seaduslik vallavanem.»
Nüüd, kus ruumis on vaiksemaks jäänud, kuuleb Elias jällegi luksuvat lapsenuttu.

12

Vallamaja lipuvardas lehvis sini-must-valge lipp.
Iga kord, kui Elias vallamaja poole vaatas, kuulis ta nagu nuttu. Ometi polnud vallamajas enam last. Sülelaps koos emaga on nüüd suures magasiaidas, mis paistab leppade ja kaskede vahelt. Nad ei viibi seal üksinda. Eliase meelest on magasiaita viidud juba mitukümmend inimest. Neid tuuakse ühtelugu juurde. Enamasti mehi, aga ka naisi, sekka mõni lapski. Nii väikest aga nagu see, kes vallamajas nuttis, teist seal ei olevat.
Oidekopp seletas Eliasele, et nad peavad ettevaatuse mõttes kõik punased funktsionäärid isoleerima. Mõni võib enneaegu Pärnusse või Viljandisse sõna saata ja nõndaviisi asjatu verevalamise esile kutsuda.
«Täitevkomitee esimehe lasksite maha?»
Eliase sõnade peale tähendas Oidekopp, et talumehi on võimatu tagasi hoida. Inimesed on vihale aetud, midagi pole parata.
Elias teadis nüüd pisut rohkem kui hommikul. Ka seda, kes oli tegelikult Aleksander Oidekopp. Mitte mingi pangaametnik, vaid endine ohvitser, auastmelt kapten. Eesti sõjaväe liitumisel Punaarmeega oli ta erru lastud ja siis ta töötaski neli-viis kuud pangas.
Veel kuulis Elias Ülo käest, et paar tundi hilinemist — ja vallamaja lipuvardas lehviks endiselt punane lipp. Sest kella kümneks olevat nõukogude aktivistid täitevkomiteesse kutsutud, et organiseerida relvastatud valvet ja korrahoidmist valla piirides. «Vaevalt me oleksime kommunistide poolehoidjatega siis nõnda hõlpsasti toime tulnud,» tunnistas Ülo avameelselt. «Nägite ise, kui murdumatu oli täitevkomitee esimees. Kõik pole muidugi nii meelekindlad, aga vastu oleksid nad kindlasti hakanud. Nendel oli küll vähe relvi: esimehe toast leidsime püstoli, miilitsa juurest püstoli ja püssi,

revolvreid ja jahipüssilokse võtsime veel kahelt-kolmelt ära. Keegi aga ei tea ette öelda, mis siis saab, kui kuulid vinguma hakkavad.»

Eliasele hakkas Ülo järjest rohkem meeldima. Ülo näis talle aruka ja siira noorukina, kes tõemeeli usub, et talitab nõnda, nagu see on ausa isamaalase kohus. Ta näis tõsiselt südant valutavat selle üle, et rahvas on kaheks rebitud — ühed toetavad venelasi, teised ootavad sakslasi. «Mul oli esimehest kahju,» tunnistas Ülo, «kuid nähtavasti on Oidekopil õigus: need, kes lähevad koos venelastega, on eesti rahva vaenlased.»

Selgus, et tänu Roland Poompuule sai Oidekopp täitevkomitee ja parteilaste kavadest haisu ninna ning otsustas neist ette jõuda. Ka Poompuu olevat vallamajja kutsutud ja kästud jahipüss kaasa võtta. Tema informeeris Oidekoppi, Oidekopp, Aorand ja Ülo alarmeerisid oma mõtteosalisi ja nõnda võetigi vallamaja üle. Kes aktivistidest kella kümneks täitevkomiteesse tuli, see kinni nabiti ja magasiaita luku taha topiti. Ka kodudest toodi inimesi väevõimuga sinna.

Nüüd seisis vallamaja teeristil tühjana.

Algul sekeldas seal endine vallavanem. Harjas käis majas sisse ja välja, tuhnis kapi- ja lauasahtlites, ühed paberid korjas kokku, teised puistas põrandale. Siis kadus ka tema kuhugi.

Elias tõusis viimaks ja otsustas õe poole minna. Mõtles, et Helene peaks oma mehest lahku minema. Roland ei ole see inimene, kellena õde teda omal ajal nägi. Helenel on vist õigus, kui kurdab, et ta ei tähenda Rolandile enam mitte midagi.

Elias ei jõudnud kuigi kaugele, kui nägi mehi uuesti vallamaja poole jooksmas. Ka teda kutsuti kaasa. Vastu tahtmist hakkas ta tuldud teed tagasi lonkima.

Juba eemalt nägi Elias autot, meestesumma ja kuulis vihast karjumist. Edasi kostis lühike püstolkuulipilduja-valang ja meestesumm hakkas kihama. Varsti taipas Elias, et toimub äge käsikähmlus. Kui ta kohale jõudis, lamasid kaks võõrast meest veristena maas. Kõige vanem habemessekasvanud metsavendadest tagus ühele raskete jalahoopidega makku. Hetk hiljem langes Eliase pilk mahalastud mereväeleitnan-

dile. Laskevalmis automaat käes, jälgis peksmist Oidekopp.

Oma kohkumiseks tundis Elias ühe oimetuks materdatud võõra ära. See oli nende noor torulukksepp, alati heatujuline spordipoiss Sookask.

13

Õhtul viis Oidekopp Eliase kuhugi tallu, kus oli kümmekonnale inimesele laud kaetud. Elias nägi jällegi enda ümber uusi inimesi. Neist, kes siin laua ääres istusid, tundis ta ainult Oidekoppi, Aoranda ja Ülot.

Elias jõi palju, et meeleolu pisutki paraneks. Ta ei tundnud end hästi. Hädavaevu oli tal õnnestunud Sookaske ja selle kaaslast mahalaskmisest päästa. Vaevalt oleks ta marrusattunud mehi üksipäini ohjeldada suutnud. Õnneks toetas teda Ülo ja viimaks ka Oidekopp.

«Te olete liiga härdameelne,» noomis teda Oidekopp. «Vaenlaste vastu peame olema halastamatud. Sõjal on karmid seadused.»

«Me käitume rohkem bandiitidena kui sõduritena,» torkas Elias.

Oidekopile need sõnad ei meeldinud:

«Te tarvitate bolševike termineid, kes nimetavad meie vabadusvõitlejaid bandiitideks.»

Elias ei leidnud sõnu, millega vastata Oidekopile, kes tema arvates õigustas seda, mida ei saa õigustada.

Eliast häiris veel teinegi asi. Sookase nägemine meenutas talle hingematva selgusega ta tööd, Irjat, kõike seda, mis Tallinna maha jäi. Ka ta enda varasemaid mõtteid ja arusaamisi. Kui jalgadel vankuvat Sookaske magasiaida poole veeti, tundus Elias endale reeturina, kes on lahti öelnud kõigest sellest, mida veel kuu aega tagasi õigeks pidas. «Mitte mina ei öelnud lahti oma tõekspidamistest, vaid mind tõugati eemale.» Ta õigustas küll ennast, kuid mõrkjas sadestus jäi hinge.

Südaöösi märkas juba tugevasti purjus Elias, et tema kõrvale oli siginenud hästiriietatud härra, kellel olid õrnad, pikkade sõrmedega käed. Algul torkasid talle silma just need käed, mis teravalt erinesid parkunud kämmaldest ja naiste kohevatest käekakkudest. Alles siis jõudis ta teadvusse käteomaniku monotoonne hääl.

«Abistamispaktist keeldumine kolmekümne üheksanda aasta sügisel,» kõneles peente sõrmedega härrasmees, «oleks võrdunud tahtlikule ja mõttetule eesti rahva enesetapmisele. Kas president kirjutas kerge südamega paktile alla? Muidugi mitte. Missugune oli tol hetkel rahvusvaheline olukord! Me olime läänemaailmast isoleeritud. Me ei võta seda rahva vaba tahteavaldusena, mis siis sündis. Me olime sunnitud ristis hammastega pealt vaatama, kuidas rahvahulki hullutati. Praegu pööratakse uut lehekülge eesti rahva ajaloos. Selle terviseks, mu armsad sõbrad.»

Elias põrnitses oma naabrit ja tunnistas:

«Mu peas on täielik virvarr. Ma ei saa enam... mitte millestki aru. Te kõik... ootate sakslasi nagu messiat. Kas Hitler jätab... sini-must-valge vardasse? Sakslane on... parun. Eesti talupoeg on ja jääb talle ... matsiks... Teomeheks, orjaks.»

Ta kummutas oma klaasi tilgatumaks ja vahtis süngelt enda ette.

Valged pikad sõrmed hüpitasid kristallkarahvini sibulakujulist korki.

«Meil ei ole praegu valikut, kallis härra insener. Me lootsime ka inglastele ja ameeriklastele. Kibeda meelega peame aga tunnistama, et anglosaksi maailm on kasutanud meid üksnes peenrahana oma poliitilistes tehingutes. Ainukene riik, kelle abile me loota võime, on Saksamaa.»

Hästiriietatud härra asetas karahvinikorgi lauale.

Elias põrnitses endiselt lauda enda ees.

Ta kõrval räägiti peatumatult edasi.

«Meie maa poliitiline seisund on praegu ülimalt komplitseeritud. Ühel pool Vene, teisel Saksa. Aasialik Ida hakkas meie rahvast välja suretama, hävitades ja deporteerides eesti juhtivad jõud kõigilt elualadelt. Ükski rahvuslikult mõtlev inimene ei saa seda poliitikat toetada. Teie ise, härra Elias, tundsite omal nahal, mis see tähendab. Praegu lähenevad meie maale Saksa väed. Me ei tea ette kõiki tagajärgi, mida see kaasa toob. Kuid ühte ja kõige tähtsamat ma usun ning loodan ja tean. Nimelt seda, et see jõud purustab vägivallarežiimi meie kodumaal. Seepärast ma kiidan issandat jumalat ja palun temalt õnnistust saksa relvale.»

Priske õhetav naine teisel pool lauda küsis:
«Härra pastor, kui kaugel sakslased juba on?»
Pastor vastas:
«Nad lähenevad Eesti piirile, kallis proua Hallikorn.»
«Ikka alles lähenevad! Nad pidid juba õhtul siin olema. Mu jumal, mis saab siis, kui nad ka homme kohale ei jõua!»
«Ärge kartke, me suudame kaitsta seda lapikest vaba Eestimaad,» tõotas konstaabel Aorand. «Ohverdame end kas või teie pärast.»
Seni vaikselt istunud Ülo lausus ootamatu erutusega:
«Soome raadio pettis meid.»
«Meeleheitmiseks pole mingit põhjust, armsad sõbrad,» rahustas pastor. «Kommunistide karistusretki ei tarvitse nii väga karta. Punavägede taganemine on nende julgeolekuorganite ja miilitsa tegevust tugevasti halvanud. Ma sõidan varahommikul Saksa vägedele vastu, ja õhtul, kui jumal minu teekonda õnnistab, on meil asjadest täielik selgus.»
Elias ajas end püsti. Vahtis üksisilmi kõrvalistuvat pastorit ja küsis:
«Kas taevaisa... õnnistab... veretöid? Kas naiste ja laste püüdmine on oma kodude kaitsmine?»
Ta tuikus jalgel.
Kirikuõpetaja soovitas:
«Viige härra insener puhkama.»
Elias tahtis pastorile midagi hästi salvavat öelda, aga keel ei kuulanud sõna.
Teda talutati kõrvalruumist läbi väikesesse tuppa, mille põrand õõtsus kui laevalagi. Nagu läbi udu nägi ta ülestehtud sängi, mis koos põrandaga kiikus. Elias komistas ja prantsatas voodisse. Viimane, mida ta märkas, oli ümber enda telje tiirutav laelamp, siis kadus kõik halli hägusse.

14

Lamades künkarinnakul mändide all, vaatas Elias maastikku enda ees. Mets, mis piki madalat seljandikku kiiluna üle maantee tungis, hakkas siin hõrenema. Paarikümne meetri pärast algas lagendik, mättaline heinamaa, kus kasvas üksikuid põõsaid ja puid. Teispool

mõnesaja meetri laiust padu algas jällegi mets, sedakorda mitte enam kõrge männik, vaid madal räga. Kuskilt, kas võsastikust, maanteekraavidest või põõsaste varjust tulistati neid, kuulid naksusid kogu aeg pedakatüvedesse. Ikka sagedamini kuulis Elias piitsahoopidena teravaid, äkki tekkivaid ja samas kustuvaid kiunatusi. Mõistus ütles talle, et need on lähedalt mööduvad kuulid. Ja ka seda, et teda võidakse tabada.

Männikust kostvad paugud tõendasid, et ka tema kaaslased ei lama niisama, vaid tulistavad vastu. Mitu korda järjest lajatas Mäekopli Ülo püss. Elias heitis pilgu sinnapoole. Ülo vahtis pingsalt ettepoole, ta vintpüssi raud ei seisnud ühel kohal, vaid nagu hüples paigal. Kas värisesid noore peremehe käed või püüdis ta võimalikult täpselt sihtida.

Ka Elias lõi kuuli rauda ja vajutas päästikule. Nõnda, kedagi nägemata ja välja sihtimata, laskis ta padrunipideme tühjaks. Talle näis, et ta peab tegema sedasama mis teisedki, et ta peab tulistama, nagu tulistab Ülo ja tulistavad kõik künkale pikaliheitnud mehed. Kui ta seda ei tee, siis on ta tõepoolest lammas, kes ei püüagi hädaohtu eemale tõrjuda. Hävituspataljon ei mõista nendega nalja. Ei saagi mõista, sest see, mis toimus eile hommikul ja mis toimub praegu, pole enam tühine räuskamine ja kangusenäitamine, vaid relvastatud vastuhakkamine. Ja kui ta kuni eilse hommikuni võis öelda, et ta ei tea ennast mitte milleski süüdi olevat, siis nüüd on temast saanud kommunistide avalik vaenlane. Ei, tal ei ole enam valikut, ta peab tulistama, tahab ta seda või ei taha.

Paukude ragin muutus järjest tihedamaks. Eliasele tundus, et vastane on tunginud lähemale. Paar korda nägi ta mehi, kes äkki justkui maa seest välja hüppasid ja nende poole jooksid. Vasakult, piki võsa, olid ründajad jõudnud juba üsna lähedale.

Elias vaatas enda ümber ja märkas, kuidas keegi tema kaaslaste hulgast taganes metsasügavusse. Märkas veel teistki, kes püsti kargas ja jooksu pistis. Temagi tundis järsku ärevust, mis hirmuks muutus. Kas ei oleks siiski targem põgeneda? Nagunii ei suuda nad Pärnust siiasõitnud väeosale vastu panna. Ometi ei liigutanud ta ennast. Elias ütles endale, et tal pole enam

kuhugi minna. Kõik on otsustatud. Kui ta tahab kas või üksainuski kord tunda end veel inimesena, mitte kõigi poolt tõugata-lükata penina, siis on kõige õigem lasta ennast siinsamas maha nottida. Jääda kas või viimasena künkarinnakule, juhtugu mis juhtub.

Veel üks mees, sedakorda Ülo kõrvalt, otsustas vastupanust loobuda. Ta roomas kümmekond meetrit tagurpidi ja kadus siis köötsakil edasi kalpsates silmist.

«Kuhu sa jooksed?» karjus Ülo talle järele. Pageja ei teinud hüüdest välja — kas summutas paukude ragin Ülo hääle või ei pidanud põgeneja vajalikuks vastata.

Varsti tekkis Eliasel mulje, et metsaservale on paigale jäänud ainult tema ja Ülo. Nemad kahekesi, ei kedagi teist.

Nende juurde roomas Oidekopp.

«Tuleb taganeda,» kähistas ta. «Jookske läbi metsa Kukeallika poole, sealt ei leia teid keegi kätte.»

«Mina ei jookse kuhugi!» karjatas Ülo.

«Pead jooksma!»

Ülo ei võtnud Oidekoppi kuulda. Ta püssilukk lõgises, ilmselt ta laadis oma relva.

«Käsin sind taganeda!»

Oidekopp otsekui raius neid sõnu.

«Ei. Mina valetasin inimestele. Soome raadio pettis mind ja mina petsin neid. Andke mulle oma padrunid ja minge, mina . . .»

Lauset lõpetamata langes ta äkki kummuli oma püssile.

«Läbi,» ühmas tuhmilt Oidekopp ja hakkas tagasi roomama. Elias keeras Ülo seljali, noormees oli surnud. Endale aru andmata tõusis Elias püsti ja läks Oidekopile järele. Oidekopp karjus talle, et ta maha viskuks, kuid Elias nagu ei kuulnud teda.

KOLMAS PEATÜKK

1

Lasen trellidest lahti ja hüppan alla. Inimesed kogunevad mu ümber, kõik on ärevil, igaüks pärib midagi. Seletan, mida nägin läbi akna, mõtted on aga meie peainseneri Eliase küljes kinni.

Eliase äratundmine on mulle tugevasti mõjunud. See varjutab kõik muu. Nii selle, et ma olen vang, kui ka väljast kostvad paugud, mis tõotavad pääsemist.

Ütlen endale, et Elias on samasugune bandiit nagu hiiglane, kes tappis leitnandi. Samasugune nagu teravate silmadega vanamees, kes mu peale karjus. Tähendab, õigus pole mitte Ruutholmil, vaid Niidasel. Siiski Niidasel. Kuigi ka mina jagasin Niidase arvamust, et põranda alla pugemisega mõistis Elias ise ennast süüdi, oleksin ma hea meelega valmis olnud oma eksitust tunnistama. Mõistan seda nüüd. Praegu pole aga enam mingit kahtlust. Kõik on selge. Elias on meie vaenlane. Ruutholmi ja Niidase ja minu vaenlane.

Kõige õudsem on pettuda inimeses, kellest oled lugu pidanud.

Ma pidasin Eliast täitsameheks. Töölised hindasid teda. Ta oli väga nõudlik, kuid ei norinud tühja. Minu, ja mitte üksnes minu meelest oli ta otsekohene inimene, kes rääkis seda, mida mõtles. Ta armastas öelda, et nõukogude võimule pole vaja head juttu, vaid head tööd. Need sõnad meeldisid mulle hirmsasti. Ometi osutus vaenlaseks just Elias, mitte aga need, kes irvitasid, et praegusel ajal on kõige tähtsam hosiannalaulmine ja lubadused.

Millegipärast ei taha ma ka praegu asetada Eliast

ühele pulgale siinse vallavanema või ähvardavat tapariista käte vahel hoidva kapteniga.

Ei, mul tuleb tõele näkku vaadata. Peainsener Elias on vaenlane. Ta ei ole parem ühestki teisest, kes praegu metsatuka taga miilitsameestega või hävituspataljoni võitlejatega lahingut peab.

Ütlen varkselt Niidasele:

«Meie insener on bandiit.»

Niidas ei saa millestki aru.

«Nägin insener Eliast praegu. Läks koos teistega. Tal oli püss. Õigus oli sinul.»

«Kas sa ei eksinud?»

«Ei. Tundsin ta kohe ära.»

«Seda ma poleks uskunud, et ta nii kaugele läheb. Pole midagi öelda, oskas õige poole valida.»

Nüüd ei saa jälle mina Niidasest aru. Mida ta oma viimase lausega mõtles? Oli see pilge Eliase aadressil või kadestas ta tõesti Eliast? Küllap vist pilge.

Meil pole mahti pikemalt insenerist kõnelda. Minu käest päritakse ikka ja jälle, mis väljas lahti on.

Tahaksin ka ise rohkem teada.

Laskmine muutub järjest tihedamaks ja me erutume üha enam. Kuskil läheduses käib tulevahetus meid vangistanud bandiitide ja mingi teise jõu vahel.

Ruutholm on end püsti ajanud ja minu kõrvale tulnud. Toetudes minu najale, seisab ta päris kindlalt jalgel. Talle ma aga ei räägi Eliasest. Seda on ka hiljem aega teha. Milleks teda praegu ärritada.

«Bandiite peab olema kuradima palju, et nad vastu söandavad hakata.»

Politruk nagu mõtleks valjusti.

«Kas bandiite palju või miilitsaid vähe,» tähendab Niidas.

Paugud lähenevad.

Ma ei läbe enam rahulikult sündmuste arengut oodata. Hüppan uuesti trellide külge rippu. Algul ei näe ma midagi. Maanteel pole ühtki inimhinge. Just siis, kui käed väsima hakkavad ja otsustan alla laskuda, jookseb metsast välja kaks-kolm meest. Üks neist komistab maanteekraavist üle karates ja ta püss kukub kraavi. Ta ei malda relva üles võtta ja kiirustab kaaslastele järele. Peagi kaovad nad mu vaatepiirilt.

«Põgenevad!» hõiskan nagu arukaotanu. «Põgenevad!»

Mu jõud oleks nagu mitmekordseks kasvanud. Otsin müüriõnarustest varvastele tuge ja justkui kleepun seina külge.

Miilits prõmmib rusikatega vastu väravaplanke.

«Tee lahti, Gustav!» karjub ta valvurile.

«Kas nad tõesti põgenevad?» usutleb mind naine, kes Ruutholmi pea kinni sidus ja kelle rinnast piim lõppes.

«Jah!» hüüan ma talle.

Naine puhkeb nutma.

«Gustav, kuule, mis ma räägin,» karjub Vahtramäe. «Me võtame seda arvesse ja sa pääsed kergelt!»

Metsast ilmub veelgi mehi nähtavale. Tagasi vaatamata kalpsavad nad pikkade sammudega üle maantee ja kaovad igaüks ise kanti. Ka valvur jookseb teistele järele.

«Gustav! Sa kahetsed, kui...»

Ma ei lase miilitsat lõpetada.

«Gustav tegi juba sääred!» hõikan talle lae alt akna juurest.

Kas viie või kümne minuti pärast — olen kaotanud igasuguse ajataju — väljub metsast mitukümmend meest. Kogu maantee kihab neist äkki. Nad ei jookse, vaid jäävad nagu aru pidades seisma. Vahivad tähelepanelikult ringi, püssid laskevalmis. Ei, need ei ole meie eilsed kinnivõtjad, vaid hävituspataljoni võitlejad.

Ma löön läbi trellide aknaklaasi katki ja hüüan nõnda kõvasti, nagu hääl kannab:

«Avage meile uks!»

Algul ei saa nad aru, kust hääl kostab.

«Me oleme aidas kinni!»

Nüüd näitab neist üks käega minu poole ja räägib midagi elavalt. Taevas küll, see on ju Koplimäe! Tõepoolest Ilmar! Ma ei kuule ta sõnu. Arvatavasti ütleb ta midagi minu kohta, sest paljud vahivad üles.

«Ilmar, meie oleme siin!» karjun sõbrale. Jumala eest, ka mina oleksin rõõmust töinama hakanud.

Ukse avamisega on tegu. Tükk aega kangutatakse, murtakse ja muugitakse, enne kui lukk järele annab.

Koplimäe jõllitab meile nagu surnuist ülestõusnuile otsa.

«Sind ei tunneks praegu ka su pruut ära,» lõõbib ta.

Näen teda läbi. Ta naljatab, et varjata oma kohkumist. Ruutholmi juures ei suuda ta enam teeselda.

«Elajad,» ütleb ta vihaselt ja küsib: «Kus on leitnant?»

Me otsime leitnandi laipa kaua aega. Tuhnime kogu vallamaja ümbruse läbi. Alustame risuhunniku juurest, kuhu ta lohistati, ja läheme kord-korralt kaugemale. Küsitleme ka kinnivõetud bandiite, aga need kinnitavad, et nad mitte midagi ei tea. Ei meist ega leitnandi tapmisest. Võin vanduda, et nad valetavad, kuid me ei suuda nende käest midagi välja pinnida.

Tahan leitnandi surnukeha ilmtingimata üles leida ja korralikult maha matta. Kuid mõrtsukad on ta kuhugi niisugusesse kohta visanud, kuhu me vaadata ei oska. Täitevkomitee esimehe laip leiti vallamaja tagant karjamaalt, leitnandi põrm aga jääb kadunuks. Või aeti ta nagu koer auku?

Lähen uuesti vangivõetud meeste juurde, keda hävituspataljoni salga ülem parajasti üle kuulab.

«Kui palju teid oli?»

«Mõned ikka olid.» — «Mina nendega ei olnud.» — Kolmas, pikk, vimmas, ajamata habemega mees vaikib.

«Kes teie ninamees oli?»

«Võõras pikakasvuline mees.» — «Mina ei tea.» — Kolmas vaikib edasi.

«Kust kohast te püssid saite?»

«Ma ei mäleta, kes andis.» — «Mul ei olnud püssi, mina sattusin juhuslikult siia.» — Kolmas ei lausu ka nüüd mitte ühtki sõna.

Minus äratab huvi kangekaelne vaikija, kes justkui minu silmi vältides põrnitseb oma jalge ette. Ka minu pilk langeb tema jalgadele ja ma lausa võpatan. Ta kannab paksude taldadega juhtnahast säärikuid. Mu kujutlusse kerkib pilt raskes säärikus jalast, mis hoogu võtab ja maas lamavale inimesele, kes ennast enam kaitsta ei jõua, ühe hoobi teise järel makku virutab. Äkki haarab mind varemtundmatu viha, ma oleksin praegu võimeline vähimagi südametunnistuse piinata selle mehe maha laskma.

Astun otse ta ette ja paiskan talle näkku:

«Mõrtsukas!»

Mu hääl on võõras, kähisev ja värahtab pisut.

Ta ehmub, vaatab üles ja meie pilgud kohtuvad. Ei, ei, ei! Ma ei eksi. Tema on üks neist, kes meid kinni võtsid ja poolsurnuks peksid. Ta peab teadma, kuhu nad peitsid leitnandi surnukeha.

See pikk vimmas bandiit tahab mind kõrvale tõugata ja põgeneda, mispärast ta muidu küüru tõmbub ja oma käe tõstab. Ma hüppan kiiresti sammu tagasi ja löön talle kogu jõuga näkku. Kuhu ma rusikaga tabasin, seda ma ei tea, sest silmade ees tõmbus mustaks, kuid ta tuigub jalgel ja vajub puu alla kössi.

Hävituspataljoni võitlejad kisuvad mind temast eemale.

Pärast seda hakkavad kaks külameest rohkem rääkima. Habemik vaikib ka nüüd.

Ülejäänud aja, niikaua kui metsavendade püüdmine kestab, istun ma maantee ääres metsaserval. Mul pole jõudu haarangust osa võtta. Ka Ruutholm puhkab siinsamas. Pärnu hävituspataljoni roodu tulek, bandiitide laialipuistamine ja meie vabastamine on talle hästi mõjunud. Üheskoos otsisime leitnandi laipa, ta võttis isegi osa kõige lähema talu läbiotsimisest, aga väsis varsti ära.

Niidas ja Koplimäe ajavad pakkupõgenenud hallparuneid ja nende kaaslasi taga. Ma ei usu, et peale algul kinnivõetud kolme veel kedagi kätte saadakse. Mõtlen, et kohalikul aktiivil, miilitsal ja teistel ei seisa ees kerged päevad. Seda tähendas Vahtramäe enne minuga jumalagajätmist ka ise. Kui mina oleksin tema asemel, pagan teab, kas ma üldsegi julgeksin enam siin elada.

Meie ees peatuvad kaks veoautot.

Mul tekib vastupandamatu tung autopeeglist vaadata, mis mu näoga lahti on, sest kõik, kes mind näevad, käituvad ebaloomulikult. Kas siis ahhetavad ja ohhetavad totralt või varjavad oma imestust. Võitlen endaga, sõiman ennast eblakaks kooliplikaks, viimaks ronin ometi krusa porilauale ja kiikan peeglisse.

Nad on mind vägevasti ilustanud. Parempoolne näopool, põsk ja kulm on rängalt paistes. Silma ümbruses

lillatab ja sinetab, lai punane vorp ulatub meelekohast lõuapärani.

Istun tagasi kraavikaldale ja arutlen endamisi, et kui põseluu terveks jäi, siis peaks mul nädala aja pärast jälle inimese nägu pähe tulema. Tallinna jõudes ei tohi varem koju minna, ema ehmatab poolsurnuks.

Ruutholmi pea kinnisidunud naine toob meile leiba, piima ja sinki. Söön hea isuga. Isegi politruk maitseb mõne suutäie.

«Ma lähen siit lapsega minema,» ütleb naine. «Juba täna õhtul. Hävituspataljon sõidab Pärnu tagasi. Vahtramäe ei suuda Harjase ja Oidekopiga üksipäini toime tulla. Teist korda ei taha enam nende küüsi sattuda.»

Tahaksin teda julgustada, öelda talle, et harjaste ja oidekoppide mäng on läbi, kuid ei saa rääkida seda, mida ise ei usu.

Pisut hiljem kuulen lühikest, järsku paukuderaginat. Koplimäe tuleb ja ütleb, et kaks bandiiti lasti maha. Üks hukatuist olnud see, keda ma lõin. Koplimäe hääl kõlab võõralt, ta on näost valge ja vaatab minust mööda.

«Kus kohal?»

Koplimäe näitab käega vallamaja poole. Ta väldib ikka veel mu pilku.

«Kas sa...»

Koplimäe katkestab mind.

«Ei!» karjatab ta. «Ei!»

Ruutholm lausub aeglaselt:

«Valgele terrorile tuleb punase terroriga vastata.»

«Ma poleks pidanud sinna minema,» kahetseb Ilmar ja vaatab mulle kohutatud lapse pilguga otsa.

Tõusen.

«Ära mine,» hoiab Ruutholm mind tagasi.

Ma ei lähe.

«Teisiti ei saa, aga...»

Koplimäe ei lõpeta, heidab käega ja istub mu kõrvale.

Kell neli pärast lõunat sõidame ära. Ruutholm, Niidas ja mina ronime veoautole, sest me oleme jäänud jalameesteks. Kuigi Niidas läheduses asuvad küünid, rehealused ja sarad läbi otsis, ei leidnud ta meie «Opelit».

Kaks kinnipüütud metsavenda võetakse Pärnu kaasa. Ka neljas, kes leiti juhuslikult heinakuhjast, ei osutunud insener Eliaseks. Ma poleks tahtnud temaga silm silma vastu seista.

2

Pärnust sõidab Ruutholm Koplimäega kohe edasi. Püüan politrukki küll tagasi hoida, sest talle kuluks üks öö rahulikku puhkust marjaks ära, kuid tema istub ikkagi mootorrattale. Kuidas Ruutholm küll kahe tunni pikkuse rappumise vastu peab? Ta ju päris tuigub jalgel. Niipalju võtab siiski kuulda, et laseb pea korralikult kinni siduda. Hea seegi.

Eliasest ma talle rääkida ei jõudnud.

Kahju on neist maha jääda, aga neli meest ei mahu ühele soolovurrile. Midagi pole parata, meil Niidasega tuleb hakata öömaja peale mõtlema, sest Tallinna rong on juba väljunud.

Mina oleksin kuskile hotelli toa võtnud, kuid Niidas laidab mu nõu maha.

«Praegusel ajal on targem viibida juhtivate keskuste läheduses, nii-öelda otseses kontaktis nendega. Mäletad, mis Valis räägiti. Metsavennad ootasid juba mitu päeva sakslasi. Siingi on kõik ärevil.»

Inimesed räägivad tõepoolest igasuguseid jutte. Kuulen oma kõrvaga, kuidas üks kohalikke tegelasi küsib teise omasuguse käest, millal nende asutus evakueeruda kavatseb. Kõne järgi otsustades töötab üks täitevkomitees ja teine kas pangas või hoiukassas. Viimane püüabki täitevkomitee plaane välja selgitada. Minu arvates pole paanikaks mingit põhjust. Meid vabastanud hävituspataljoni poisid olid eile õhtul Läti piiril bandiite püüdmas käinud, seal polnud Hitleri vägedest veel kippu ega kõppu. Valga juhtivad organid tõttasid enneaegu minema, ja mis juhtus! Kujutlen hästi, kui raske neil on nüüd linnas korda jalule seada. Ka sõjaväeosad kiirustasid tagasitõmbumisega. Me justkui ise avame sakslaste ees oma asulate väravad — olge head ja sõitke sisse. Informbüroo teadete järgi toimuvad paljudes kohtades ägedad võitlused. Lahingutega taganemine pole häbiasi, vaid paratamatus, masendav

küll, aga siiski mõistetav. Võitluseta linnade mahajätmisest ei saa ma aru. Loodan, et Valgat siiski niisama lihtsalt käest ära ei anta.

Mis puutub meie öömajasse, siis saavutab Niidas oma. Ma ei vaidle talle eriti vastu. Lõppude lõpuks on ükspuha, kus silma looja lasta, kas võõrastemajas või mujal.

Niidas korraldab asja nii, et me ööbime parteikomitee ruumides, mingis instruktorite toas, kus asetseb üks diivan. Kõrvalkabinetist tassime sinna veel kõrge seljatoega sohva ja nii saamegi mõlemad mõnusa aseme. Paraku oleksime pidanud endale vaiksema magamispaiga nõutama.

Ka südaööks ei vaibu siin tegevus. Telefonid helisevad lakkamatult, uksed pauguvad, koridor kaigub kogu aeg sammudest, seina tagant kuuldub kõnekõminat, mis vahel paisub valjuhäälseks vaidluseks. Mitmel puhul käiakse meie toas, otsitakse parteikomitee töötajaid, keda me ei tunne. Uni on rahutu, ärkan ühtelugu. Kõrvalruumidest kostvad hääled, veelgi rohkem mingi sisemine pingulolek muudab une katkendlikuks. Eelmiste päevade muljed on alles liiga teravad. Pealegi on minuga lugu nii, et väga väsinuna ei taha ma kuidagi magama jääda.

Kord või kaks käib Niidas kuskil. Ta on muutunud närviliseks. Enne pikaliheitmist kirus, et siin on nii nagu Tallinnaski — keegi ei tea, kui kaugel on sakslane. Suurepäraselt inimestele läheneda oskav Niidas kõnetas isegi parteikomitee esimest sekretäri ja laotas pärast seda käsi. «Parteiline juht peaks vähemalt oma maakonna lõigus olukorraga kursis olema, kuid meie teame rohkem.» Mida Niidas sellega öelda tahtis, jäi mulle üpris tumedaks. Mis asju Niidas öösi ajab, sellest ta mulle ei räägi ja ma ise ei päri. Tehku, mida tahab. Võib-olla ei tule tal lihtsalt und ja käib koridoris suitsetamas.

Järgmisel päeval teatatakse, et meid on arvatud Pärnu hävituspataljoni koosseisu ja seepärast jääb Tallinna-sõit ära. Ka mul on kahju, et meid oma poistest lahutati, Niidas aga vihastab kõvasti. Avalikult ei näita ta seda välja, ent tagaselja siunab Pärnu tegelasi.

«Hoolimatud omavolitsejad, kellele inimene mitte midagi ei loe. Ma ei kõnele endast, mul on lõpuks kama kõik, kas ma täidan oma kodanikukohust Tallinnas või Pärnus. Sina, Olev, oled ära teeninud sootuks teistsugust kohtlemist. Sind, raskesti vigastatud inimest, peaks Tallinna ravile saatma, nemad aga... Kohutav provintslikkus.»

Muidugi, mu paistes pea kumiseb ja pakitseb kõvasti, aga mind raskesti vigastatud inimeseks nimetades soolab Niidas üle.

«Ruutholmist ja Koplimäest on kahju,» ütlen mina, et juttu endalt kõrvale käänata. Ma ei kannata hästi, kui minust räägitakse. Eriti siis, kui seda tehakse nii nagu nüüdsama Niidas.

Niidas kõverdab põlglikult huuli.

«Koplimäe on nahahoidja. Kihutas üleeile kohe Pärnu välja, ise meie abistamiseks vähematki katset tegemata. Kas politrukki paljast kohusetundest otsekohe mootorrattale ronis!»

On inimesi, kes teistest alati kõige halvemini mõtlevad. Kas ka Niidas kuulub nende kilda?

«Koplimäe talitas targasti, et ta aega ei viitnud, vaid kohe Pärnust abi tõi,» lausun ennast rahulikuks sundides. «Ruutholm ja leitnant päästsid minu.»

Oleksin võinud Niidasele öelda, et ka teda saaks nahahoidmises süüdistada, sest eks lasknud ta end ilma igasuguse vastupanuta kinni võtta, aga pidurdan ennast. Isegi siis, kui ma kaljukindlalt teaksin, et ta paljast argusest vastu ei hakanud, oleks mul piinlik talle ebameeldivat tõtt näkku paisata. Mõistan küll, et see ei kõnele tahtejõust, vaid iseloomu nõrkusest, aga oma käitumist on raske muuta.

Pärnu hävituspataljon paikneb linna peatänava ääres pikas kahekordses punastest tellistest hoones. Mulle seletatakse, et need on endise kooliseltsi ruumid, mis viimati kuulunud üheksandale algkoolile. Ütlen pärnakatele, et ka Tallinna hävituspataljonid asuvad koolimajades.

Esimese tuhinaga tahetakse mind kohe voodisse panna, neil on seal oma väike haigla. Suudan komissarile suure vaevaga selgeks teha, et vana poksijana olen siniste silmadega ja paistes põskedega harjunud.

Kelgin pisut, sest taon alles kolmandat aastat poksikotti ja ringis olen napilt tosin korda käinud. Teki alla mind vägisi ei topita, kuid väljasõidule kaasa siiski ei võeta.

Kõik on siin samuti kui Tallinnas. Rühmad koosnevad noortest ja keskealistest meestest. Jutu, käitumise ning käte järgi otsustades on tegemist tööliste, maameeste ja kohaliku aktiiviga. Maalt pärit inimesi on siin rohkem kui meil Tallinnas. Kuna ma olen peaaegu kõik viimasel aastal ilmunud brošüürid läbi lehitsenud, siis kvalifitseerisin talupojad pikemata kehvikute, see tähendab uusmaasaajate, endiste popside ja sulaste hulka. Selgub aga, et nende seas olevat ka üsna keskmiste kohtade pidajaid, mis mind päris üllatab. Paar rühma koosnevad peamiselt keskkooli viimaste klasside poistest, mis mulle hästi meeldib.

Pataljoni relvastuseks on vintpüssid, kergekuulipildujad ja paar-kolm «Maksimit». Paistab, et kõigile võitlejaile relvi ei jätku. Niidas, kes mu tähelepanu sellele pöörab, tähendab:

«Me pidime vaenlase ikka tema omal maal purustama, nüüd saadetakse inimesi paljaste kätega fašistide vastu.»

Niidas on hakanud kuradi salvavalt rääkima. Kui ma teda ei tunneks, virutaksin vastu hambaid. Tänavažargooni tarvitamine pole kena, kuid Niidas ajab mu hinge täis. Muudkui torgib kogu aeg kõige valusamasse kohta. Kas ma siis ise ei näe, et Punaarmee taganeb, et varasemate propagandakõnede ja sõja tegeliku käigu vahel haigutab iga päevaga laienev kuristik. Näen, kuid halisemine ja käte ringutamine ei muuda olukorda paremaks. Ma ei salli enesepiinamist, aga Niidase pilkesõnad pole ju mitte midagi muud.

Ütlen:

«Neil on tanketid.»

See kõlab küll lapsikult, aga ma ei saa ka vaikida.

Jah, pärnakatel on viis tanketti. Päris ehtsad tanketid need pole, õigem oleks neid nimetada roomikveokeiks, kuid sõna tankett kõlab uhkemini. Rindele siirdunud Punaarmee väeosa jätnud kõlbmatuks tunnistatud, eestpoolt soomustatud vanad suurtükiveokid kuhugi kasarmuõuele maha, Seileri tehase töölised remontinud

need nüüd ära ja nelja soomusmasinat juba kasutatakse.

Niidas naeratab:

«Viis vrakki toovad muidugi sõja käiku otsustava murrangu.»

«Mitte viis vrakki, vaid tuhandete tankide ja lennukitega varustatud Punaarmee peajõud, mis lahingusse astuvad.»

«Punaarmee peajõud on juba purustatud. Saksa tankikiilud jõuavad varsti Leningradi ja Moskva alla.»

«Ma ei pea fašistlikke vägesid võitmatuks.»

Niidas naeratab jälle.

«Sa oled hoolega viimaseid ajalehti lugenud. Mina usun oma silmi rohkem kui mistahes allkirjaga paberit.»

Niidasega vaieldes jään ma alati alla. Mind vihastab tema pessimism, aga ma imetlen siiski tema iseseisva analüüsivõimega mõistust.

Juba esimese päeva jooksul taipan, et siinsel hävituspataljonil on märksa rohkem tegemist kui meil Tallinnas. Rühmade ja roodude kaupa sõidetakse operatsioonidele ja saabutakse haarangutelt. Poisid räägivad, et niisuguseid lugusid nagu Valis juhtuvat ka mujal. Kilingi-Nõmmel löönud nad maha päris korraliku lahingu. Esimesel korral pidanud koguni taganema. Sõitnud veoautodega välja, ees kaks mootorratturit. Metsavennad lasknud mootorrattad läbi, neile aga avatud Liivamäe männikust ootamatult äge tuli. Mitu meest saanud kohe alguses pihta. Nad oleksid sellest hoolimata linna bandiitidest puhtaks pühkinud, aga viimastele saabunud abi. Mõisaküla piirivalvurid, kelle ülem ässitanud oma meeskonna üles, rünnanud neid selja tagant. Alles hiljem koostöös ühe Punaarmee allüksusega pekstud metsavennad laiali ja vabastatud mingist keldrist mitukümmend kinnipandud inimest.

Siin räägitakse, et Pärnumaa metsadesse kogunenud bandiidid varakult. Kõik, kes kartsid repressеerimist, pugenud padrikusse, ja kui sõda algas, hakatud hambaid näitama. Meeste vahel puhkeb isegi vaidlus. Ühed väidavad, et me andsime äraviimisega ise vastastele trumbid kätte. Mis suurtalunikel ja endistel tegelastel praegu viga inimeste päid segi ajada. Teised kinnita-

vad, et maa tuli viiendast kolonnist puhtaks pühkida. Metsakülades oleksid hakanud püssid paukuma ka siis, kui ühelgi vanal tegelinskil poleks juuksekarva kõverdatud. Vaidlejaid jälgides meenub mulle Ruutholmi jutt ja ma ütlen, et me oleksime pidanud rahvale avalikult teatama, mispärast nõukogude võimu vaenlasi oli tarvis välja saata. Paljud jäävad minuga nõusse. Võõra tarkusega on mõnikord hea hiilata!

Mehed räägivad, et suurtalunikud ja omaaegsed kaitseliidupealikud olevat meie juhtivatest jõududest palju kavalamad: nad andvat ka sulase kätte püssi, meil aga kaalutavat enne kümmet kanti töölistki, kes tahab hävituspataljoni astuda. Kas ikka usaldada või mitte, kes soovitavad ja vastutavad, et ta relvaga plehku ei pista. Pataljonis on praegu kolmsada nelikümmend meest, aga võiks olla poole rohkem, kui mitte tuhat täis. Külaaktiiv oleks tulnud kohe relvadega varustada. Oleks igas vallas kas või kakskümmendki relvastatud meest, ei tarvitseks praegu ühest maakonna äärest teise tormata. Metsavennad ei söandaks siis nõnda kergesti oma nina tihnikust välja pista. Nüüd aga võtab klassivaenlane täitevkomiteesid üle ja tapab paljaste kätega jäetud aktiviste.

Ka Vali miilitsavolinik oli relvade puudumise üle kurtnud. Nüüd küsin ma, mispärast siis valdade aktiivi ei relvastatud. Kindlat vastust ei oska keegi anda. Ühed ütlevad, et algul polevat lihtsalt relvi jätkunud ja praegugi polevat püsse ega kuulipildujaid jalaga segada. Teised väidavad, et parteikomitee pooldanud valdadesse relvastatud kaitsesalkade moodustamist, kuid sõjaväelased seisnud vastu. Need kartnud, et nii satuvad ehk püssid vastaste kätte. Mõni külamees löövat järsku araks või jooksvat bandiitide poole üle, metsavennad võivat väikesearvuliselt salgalt ootamatu rünnakuga relvad ära võtta ja nii edasi.

Mõtlen, et kui Niidas niisuguseid jutte kuuleks, siis oleks tal jälle, mille kallal oma keele teravust demonstreerida. Õnneks on ta ära, lubas veel kord parteikomiteesse minna. Minugi arunatuke ei jaga, mispärast töörahva, meie oma inimeste suhtes nii ettevaatlik ollakse, aga Niidase kombel niisuguste asjade ümber pilada ka ei tahaks.

Õhtul peab komissar meile kõne. Ta on keskmisest pisut suuremat kasvu, palja pealaega ja kõneleb soravalt. Algul ajasin ma kõrvad kikki, pärastpoole aga huvi kahanes. Ta räägib, mispärast kõik nõukogude inimesed peavad kaitsma oma kodumaad. Õige jutt, aga ma tean seda juba. Selgitaks komissar seda, mispärast Punaarmee kogu aeg taganeb, kui ta analüüsiks väljakujunenud olukorda Pärnumaal, kus igas teises-kolmandas vallas püssid pauguvad, kommuniste tapetakse ja inimesi nõukogude võimu vastu ässitatakse, siis neelaksin ma iga ta suust tulevat sõna. Ma tahaksin teada, mispärast meie aktiivi õigeaegselt ei relvastatud, mispärast inimestelt, kes tahavad astuda hävituspataljoni, nõutakse soovitusi ja kurat teab veel mida. Ka seda, mispärast Informbüroo teated on nõnda udused, et sealt kõige hoolsamagi uurimise juures mitte midagi välja ei loe, ja nii edasi. Niisuguseid asju komissar, sümpaatne ja ilmselt ka tark mees, ei puuduta. Seepärast raugeb mu huvi, ma ei jälgi teda enam hoolega, mõtlen Ruutholmile, Koplimäele, Tummele ja sanitar Helgile, oma Tallinna seltsimeestele, keda ma vist nii pea ei kohta. Veel arutlen endamisi, et hea oleks, kui ema ja õed siiski evakueeruksid, ja otsustan neile enne magamaminekut kirja kirjutada. Ka Ruutholmile peaksin kirjutama, mis meiega juhtus. Helgile vist pole sünnis kaarti saata. Või siiski? Kindlale otsusele ma ei jõuagi. Ausalt öeldes tahaksin ma Helgit hea meelega näha.

3

Järgmisel päeval võetakse mind siiski kaasa. Tegemist oli, kuid lõpuks saan püssi ja hüppan veoauto kasti. Seekord suundutakse Vändrasse, kus metsavennad olevat südaöösi nõukogude asutusi rünnanud, maakomisjoni esimehe ja mitu teist inimest tapnud ning võimu enda kätte võtnud. Kohalikud aktivistid hakanud neile küll vastu, kuid jäänud kaotajaks pooleks. Jällegi räägitakse, et keskustesse pole õigel ajal moodustatud relvastatud kaitsesalku. Keegi teab, et Vändra valla komsomolisekretär, väga agar noormees, käinud mitu korda Pärnus relvi nõutamas, kuid sõjakomissar

öelnud, et võtku kulakute käest. Üleeile nähtud teda uuesti linnas. Seekord ta vist saanud mõned vindid.

Ma kujutlen selgesti, kui näruselt ma oleksin end tundnud Kilingi-Nõmme, Vändra või Vali kommunistliku noorena, kellele ei ole antud vintpüssi kas relvade nappuse tõttu või seepärast, et mõni mees minutaolisi võõrastab. Kuidas ma oleksin end paljaste kätega kaitsnud? Kõnelemata Vali vallavanema ja kapteni taoliste vastaste vaoshoidmisest. Hinge tekib halb tunne.

Vändrasse kihutame täie hooga sisse. Mulle meeldib siinsete hävituspataljoni võitlejate uljus.

Esimene asi, mida märkan, on sini-must-valge lipp. Muutun valvsaks. Minu uutele võitluskaaslastele mõjub see hoopis vähem.

Alev on vaikne, inimesi pole näha. Ootan, et iga silmapilk hakkavad kuulid üle pea vinguma, kuid keegi ei püüa meie sõitu takistada. Alles alevi teisel pool servas, seal, kus tee läheb Viljandisse, rünnatakse meid. Lühikese tulevahetuse järel hajuvad bandiidid metsa laiali.

Kokkupõrge toimus nii kiiresti, et ma ei jõudnud ühtegi pauku lasta. Tundun endale üpris saamatuna. Minusugusel käpardil oleks järgmine kord targem maha jääda. Imetlen kuulipildurit, heledapäist poissi, kes veoauto kabiinile kinnitatud «Maksimist» välkkiirelt tule avas. Muide, ega kuulipildur nii väga poisike olnudki — aastaid võis tal olla kolm-neli minust rohkem —, aga mul on sissejuurdunud komme kõiki täitsamehi, kellel just hall habe ees ei lehvi, poisteks kutsuda. Tolle täitsamehe, tolle maruda poisi valangud peletasidki bandiidid metsa.

Koos varsti kohalesaabunud Viljandi hävituspataljoni rühmaga kammime aleviku ja ümbruskonna metsa läbi. Tabame kümmekond kahtlast meest. Enamiku kohta poleks ma julgenud öelda, kas on tegemist metsavennaga või rahuliku kodanikuga. Ainult kolme-nelja suhtes ma ei kahelnud. Need kannavad peas kaitseliidumütse ja meenutavad nii oma habemessekasvanud lõusta kui ka käitumisega kangesti Vali selle.

«Kes on teie juhid?» küsib vangidelt meie salga ülem, tagasihoidlik, tähelepandamatu välimusega mees, kelle nime küll kuulsin, aga unustasin.

Muidugi ei vasta talle keegi.

«Kes tappis linavabriku direktori?»

Vaikus.

Linavabriku direktor oli selja tagant maha lastud. Me leidsime laiba ühelt õuelt plangu tagant. Direktor lamas kummuli maas, käsivarred laiali, sõrmed rohukamarasse klammerdunud. Mõrtsukad olid plangule suurte nurgeliste tähtedega kirjutanud: «Kes tahab direktoriga kõnelda, mingu plangu taha.»

Silmitsen vange ja püüan mõistatada, kes neist hoidis päikesetõusu ajal kriiti oma käes. Või piilub mõrvar praegu kuskil metsaserval, et meie lahkumisel koos oma jõuguga alevikku tagasi hiilida?

Asi on siin üldse keeruline.

Mingi pika madala hoone keldrist vabastatud töölised rääkisid, et metsavennad löödud juba kord alevist välja. Seda teinud Punaarmee väike väeosa, kes enne meid siit juhuslikult läbi sõitnud. Punaväelased vabastanud ka enamiku varem kinnivõetud inimesi. Pärast sõjaväeüksuse lahkumist hiilinud bandiidid Vändrasse tagasi. Endist kindlust polevat neil küll enam olnud, aga nuuskinud aleviku vahel ringi, otsinud komsomolisekretäri ja täitevkomitee aseesimeest taga ning vangistanud mitu töölist. Positsiooni võtnud sisse Viljandi tee juures, kust me nad laiali peksime.

Kohalike elanike juttude järgi hakanud bandiidid juba mitu päeva tagasi ümbruskonna külade lähedastesse metsadesse kogunema. Kokku tõusnud metsavendade arv, kes tulnud siia isegi Järva- ja Viljandimaalt, saja viiekümnele. Südaööl vastu laupäeva alustanud nad rünnakut. Kaks või kolm tundi kestnud segatööstuse juures, kus asus tööliste ja kohaliku aktiivi neljakümnemeheline kaitserühm, äge tulevahetus. Relvade ja laskemoona vähesuse tõttu — töölistel olnud ainult kümme vintpüssi, mille laskemoon kiiresti kokku sulanud — ei suutnud kaitsjad kallaletungijaid tagasi lüüa. Et mitte bandiitide kätte vangi langeda, murdnud nad piirajate rõngast läbi ja taganenud linavabriku taha metsa. Sealt sõitnudki üks kaitserühma juhte, linavabriku direktor, mootorrattal alevikku luurele, kus bandiidid ta tapsid. Metsavendade eestvedajaiks olnud kaitseliidupealikud, üks neist suure talu omanik. Nimed

ei jäänud mulle meelde. Veel räägitakse omaaegsest kohtunikust ja teistest vanadest võimumeestest.

Enne lahkumist lastakse kolm bandiiti maha, teised võetakse Pärnu kaasa. Muist kaasavõetuist paigutatakse meie autosse. Vangistatud jõllitavad oma jalgade ette, poetamata suust sõnagi. Ilmselt närveerivad tugevasti. Kui meid Sikaloo küla läheduses tulistatakse, jälgin neid tähelepanelikult: järsku püüavad putku panna. Kuid põgenemisplaanide haudumiseks on nad liiga ära ehmunud. Tõmbuvad küüru ja võpatavad pauke kuuldes. Ka minu kehast käib esimese lasu ajal tuksatus läbi, järgmiste puhul suudan ennast kuidagi valitseda. Meie masin sõidab kiirust vähendamata, aga ka lisamata edasi, tagapool tulev veoauto peatub. Näen, kuidas võitlejad maha hüppavad ja metsa tormavad, siis pöörab maantee vasakule ja tihe võsa varjab nad mu pilkude eest.

Viime vangid Pärnu julgeoleku-osakonda.

4

Õhtul teatab Niidas mulle, et meid on määratud parteikomitee käsutusse. Ta kõneleb sellest niisuguse ilmega, nagu kuulutaks rõõmusõnumit. Mina ei tunne aga mingit heameelt. Mulle ei meeldi siia-sinna karglemine. Poleks kuidagi tahtnud maha jätta poisse, kellega päris hästi sobisin. Hiljem isegi kahetsen, et lasksin ennast Niidasest talutada. Ma kuulsin ja nägin liiga palju, seepärast. Kuulsin paanilisi jutte ja nägin peataolekut. Kui minusugused satuvad pabinasse, siis kurat nendega. Keegi selgitab meile olukorra, käsutab, mida teha, ja asi on varsti kombes. Hoopis hullem on, kui teisi juhtima seatud inimesed ise pea kaotavad. Minu meelest juhtus just nõnda Pärnus.

Seitsmenda juuli õhtul oli veel kõik normaalne. Vahtisin läbi parteikomitee akna pisut paremale jäävat ümarate joonte ja pindadega «Endla» teatrihoonet, aeda selle ees ja puude vahelt paistvat purskkaevu. Kalevi tänaval sagisid inimesed, keegi priske mammi söötis tuvisid.

Parteikomitee ruumides käis tavaline elav askeldus,

Mul ei olnud midagi teha ning ma tundsin end toimekate ja paljude ülesannetega koormatud inimeste seas üsna ülearusena. Niidas ujus aga nagu kala vees, sekeldas ringi, kõnetades ühteviisi sundimatult nii instruktoreid kui ka sekretäre. Nagu ma eespool juba ütlesin, on tal imeväärne võime võõraste inimestega sõbruneda ja nende usaldust võita. Minus äratab Niidas aga järjest rohkem võõrastust.

Vastu ööd saadeti rood hävituspataljoni võitlejaid ja autotäis miilitsaid Häädemeeste kanti. Meeleolu halvenes veelgi: selle asemel et metsavendi taltsutada, valva, et juhuslikud inimesed parteikomitee majja ei satuks.

Öösi saabus suur lätlaste grupp parteikomiteesse. Nende esindajad käisid esimese sekretäri juures. Niidas kõneles lätlastega ja ütles mulle, et kogu Läti territoorium olevat juba sakslaste poolt vallutatud, ja kui asjad niisuguses tempos edasi arenevad, siis on kõik niisama hästi kui otsustatud. Saatsin ta kõige soojemasse kohta. Vihale ajab, kui keegi kogu aeg nagu oherdiga su hinge puurib.

Varahommikul äratas Niidas mu üles ja teatas, et sakslased lähenevat Pärnule. Ta kuulnud oma kõrvaga, kuidas esimene sekretär sellest telefoni kaudu Keskkomiteed informeeris.

Ta jutt ärritas mind ja ma küsisin järsult:

«Mis Tallinnast vastati?»

«Ei tahetud uskuda.»

«Ka mina ei usu.»

Heitsin uuesti instruktorite toa diivanile pikali, valvekorrani jäi pool tundi aega. Minu käitumine üllatas Niidast ja ta jättis mu rahule. Tagantjärele mõtlesin, kust Niidas teab Keskkomitee reageeringut, vaevalt talle keegi seda nina peale kirjutama hakkas. Arvatavasti juhtus telefonikõnet pealt kuulama või oletab ise umbropsu. Mine tea. Niidas on siinsetele juhtivatele töötajatele kenasti külje alla ujunud, järsku lobises keegi ametliku jutuajamise sisu talle tõepoolest välja.

Tööpäeva algul käis kommuniste parteikomitees küsimas, kas vastab tõele, et üle Eestimaa piiri tunginud Saksa väed jõudvat varsti Pärnu, ning mida nad peavad nüüd siis tegema, kas jätkama tööd või valmis-

tuma evakueerumiseks. Nagu mina aru sain, rahustati neid ja soovitati oma tööd jätkata. Küllap õigel ajal informeeritakse, kui midagi erakorralist peaks juhtuma.

Mida tund edasi, seda vähem sain ma millestki aru. Komitees hakati asju pakkima ja telefoniaparaate purustama, pisut aega tagasi soovitati aga küsijail rahulikult tööd jätkata ja korraldusi oodata!

Niidas kutsus mind õue ja ütles:

«Kuula!»

Lõuna poolt kostis kuulipildujavalanguid.

«Sakslased.»

Keegi tähendas:

«Bandiidid.»

Jällegi ei teatud midagi täpselt. Mõni väitis, et hävituspataljoni raskekuulipildujate rühm saadetud Sindi teeristile sakslastele vastu ja tulistamine tähendavat seda, et kokkupõrge sakslastega on juba alanud. Paljud aga ei uskunud niisuguseid jutte.

Niidas sõnas lootusetult:

«Niisuguse kaitseorganisatsiooniga ei peata me kunagi Saksa diviiside edasitungi. Meil segadus, peataolek, väeosade koostöö lonkab mõlemat jalga, neil ülim täpsus, organisatsiooniline läbimõeldus viimase astmeni. Täiesti seaduspärane, et me muudkui taganeme.»

Kiirustasin tagasi majja, et mitte kuulda Niidase juttu. Kõige hullemini mõjus see, et tal oli paljus õigus. Linnakomitee omad inimesed kurtsid, et Pärnus puudub koostöö sõjaväeosade, hävituspataljoni ja miilitsa vahel. Linnas pole garnisoniülemat, sõjakomissar ei arvesta kellegagi. Rinde tõelisest olukorrast pole Pärnus ühelgi objektiivset pilti. Kuigi ma ei tahaks uskuda niisuguseid jutte, vastavad need vist tegelikkusele. Mis ime siis, kui inimesed närviliseks muutuvad ega tea õieti, mida ette võtta. Ka esimene sekretär näis ebakindlana. Teine sekretär jättis mulle palju tasakaalukama inimese mulje.

Ei, ei, ei! Segadust ja peataolekut võib mõista, mitte aga õigustada. Mu pähe siginesid igasugused üksteisele vastukäivad mõtted. Kas see on paanika algus? Tuju muutus järjest mõrudamaks.

Lõuna paiku kästi mind kokkupakitud asjad veo-

autosse kanda. Neid polnud palju: mõni kast, paar kirjutusmasinat ja muud tühja-tähja. Taipasin, et iga minut võib sõiduks minna.

Iga kord, kui uue kandamiga õue jõudsin, kuulatasin valvsalt, kas kostab kuulipildujate pobinat või mürsuprahvatusi. Mu ahned kõrvad tabasid ainult automootorite turtsatusi, jalakäijate kontsaklõpsatusi, lausekatkeid, laste kilkeid, rongivilet ja muid tavalisi linna hääli.

Mind saadeti esimese sekretäri kabinetti mingi paki järele.

Koputasin ja astusin sisse.

Sekretär seisis üksinda akna all ja vahtis välja.

Minu ilmumine justkui ehmatas teda. Nähtavasti oli ta mõttesse vajunud.

Samal hetkel helises telefon.

Sekretär haaras toru, kuulas veidi aega ja käratas: «Jätke mind ometi kord rahule!»

Pani kuuldetoru pahaselt hargile, mõtles pisut ja virutas siis telefoniaparaadi põrandale.

Võtsin kirjutuslaua kõrvalt paksu paberisse mähitud paki ja lahkusin vaikselt. Ta vist ei märganudki mind enam. Või kui märkas, siis unustas mu sealviibimise otsekohe.

Enne ärasõitmist koristasime ruume, isegi vaibad tõmbasime sirgu. Välja arvatud rikutud ja purukspekstud telefoniaparaadid, oli kõik tipp-topp. Parteikomitee hoone jäi meist maha täielikus korras. Mulle see meeldis.

Oleksin peaaegu autost maha jäänud, kolonn liikus juba, kui ma käigu pealt viimasele veomasinale hüppasin. Tundsin muret Niidase pärast. Mind rahustati, et teine Tallinna mees istuvat esimeses autos.

Jõudnud üle Pärnu jõe silla, peatusime varsti. Mõned rääkisid, et me ei sõidagi kaugemale. Partei- ja täitevkomitee asuvat Rääma koolimajja, kuhu olevat sisse seatud täiendavaid telefoniliine ja kus tehtud muidki eeltöid. Rõõmustasin, otsisin Niidase üles ja hüüdsin talle, et Pärnu jõe joonel peatatakse sakslased ja edasi me ei sõidagi. Niidas ei tulnud autost maha, kummardus ainult üle poordi ja noomis:

«Sa oled alles suur laps.»

Kogu mu elevus lahtus. Lonkisin tagasi oma masina poole.

Meie veoauto läheduses vaidlesid mitu inimest. Nende hulgast tundsin ära parteikomitee mõlemad sekretärid ja hävituspataljoni komissari, ülejäänud olid mulle võõrad. Üks mulle tundmatutest nõudis, et tema käsutusse antaks veerand tunniks sõiduauto, ta pidavat oma naisele järele sõitma.

«Mispärast ta maha jäi?» küsis esimene sekretär rangelt.

«Te ise ütlesite talle kell kümme hommikul, et jutud evakueerumisest on paanika. Ka minul soovitasite tööle minna.»

Sekretär ägestus:

«Ärge ajage kõike minu kaela.»

Ta pööras mehele selja.

Sõidukinõudja ei läinud ära, vaid kinnitas, et ta peab maksku mis maksab auto saama, et ta naine on kommunist ega tohi fašistide kätte langeda.

Hävituspataljoni komissar püüdis teda rahustada:

«Miskit pole enam parata. Või tahate ka ise hitlerlaste suhu tormata?»

Mees vaatas kordamööda ülemustele otsa ja hakkas siis pikkade sammudega tagasi silla poole minema.

«Ta tuleks kinni pidada!» ägestus esimene sekretär.

Teine sekretär lausus:

«Võiksime talle siiski auto anda.»

«Ei,» vehkis esimene sekretär käega. «Hilja.»

Mees eemaldus järjest kiiremini. Ta peaaegu jooksis.

Esimene sekretär muutus mu silmis peaaegu vastumeelseks.

Kümne minuti pärast kostis teispool jõge pauke. Pärnakad kinnitasid, et lastakse elektrijaama läheduses.

Keegi küsis, kas naftabaasis lasti bensiin tsisternidest välja või jäeti sakslastele? Ümberringi kehitati mornilt õlgu.

Tulistamine lõppes kiiresti.

Niidasel oli jällegi õigus, me sõitsime varsti edasi. Pärnu jõe kaldale kaevatud kaitsekraavidesse ei asunud ühtki punaväelast ega hävituspataljoni võitlejat.

Ma ei ole sõjaasjandust õppinud, kuid kas me poleks Saksa vägesid Pärnu jõel mitu head päeva, koguni nädala või paar kinni pidada suutnud? Tõsi, Punaarmee üksusi ei olnud Pärnus palju. Ainult lennuvälja kaitse ja võib-olla veel mingi väike üksus. Mis suunas meie väed Riia alt taganesid, see jääb mulle mõistatuseks. Nähtavasti oli läti hävituspataljoni meestel õigus, et Punaarmee põhijõud ei taandunud põhja poole, vaid itta. Igatahes mingeid suuri taganevaid üksusi enne sakslaste kohalejõudmist läbi Pärnu ei liikunud. Mina ei taipa siiani, mispärast vaenlasele tee põhja nõnda avatuks jäeti. Ilmselt ei jaga mu ajud peent taktika- ja strateegiakunsti. Nii pilkavalt on halb väljenduda, kuid veel rõhuvam on nõustuda Niidase väidetega, et enamik meie diviisidest on juba kas hävitatud või siis vangi langenud ning vägesid, mis Eestimaa territooriumi kaitsta võiksid, tegelikult polegi enam. Ma ei usu ega taha uskuda Niidast. Pärnu linna võitluseta mahajätmine näib mulle kohutava arusaamatusena.

Konutades lööduna Tallinna poole kihutava veoauto kastis, arutlen endamisi, et kui kogu Pärnus ja selle ümbruses viibinud sõjaline jõud — väikesearvulised Punaarmee üksused, piirivalveosad, miilits ja hävituspataljon — oleks jõe põhjakaldale kaitsele asunud, oleksime kindlasti suutnud vaenlase edasitungi peatada. Kas või üheks päevaks. Pealegi räägitakse üldiselt, et Saksa vägesid polevatki palju. Tegemist olevat kas seitsme-kaheksasajamehelise dessantüksusega või luureiseloomuga eelväeosaga.

Mispärast Pärnu suursilda õhku ei lastud?

Mispärast kaevati Rääma parki kaevikuid, kui neid nüüd ei kasutata?

Mispärast me ei taha sakslastele vastupanu osutada?

Pähe kerkivad üha uued ja uued küsimused, millele ma ise ega vist keegi minu kaaslastestki ei oska vastata. Enesetunne on rohkem kui närune. Ka teised ei hõiska.

Võiksin kihla vedada, et kõiki purevad ühesugused hingerõhuvad küsimused.

Kümmekonna kilomeetri järel peatume uuesti. Küsin, mis koht see on. Mulle vastatakse, et Nurme sild. Jõge ja silda, millest me üle sõitsime, polnud ma märganudki. Nõnda palju oli mul tegemist iseenda mõtetega.

Samas sünnib jutt, et siin antakse sakslastele lahing. Silmitsen madalat ja kitsukest soonikut, ning kõik läheb mu peas segi. Lai ja sügav Pärnu jõgi valmiskaevatud kaitsekraavidega jäetakse pauguta maha, isegi silda ei lasta õhku, siinse nire ääres otsustatakse lahing vastu võtta... Mida see tähendab?

«Parem hilja kui mitte kunagi.»

Kes nii ütleb?

Ükspuha kes. Hüppan jällegi autost maha.

Meie kolonnist tormab mööda sõjaväemasinaid.

Piki seismajäänud autode rivi lähenevad sekretärid ja kolm-neli Punaarmee komandöri.

Kuulen esimese sekretäri närvilist häält:

«See on häbistav põgenemine ja muud mitte midagi.»

Pöördub siis lennuväetunnustega majori poole ja kõneleb midagi vene keeles.

Nad eemalduvad ja jäävad seisma silla juures. Sekretäri väärtus on mu silmis uuesti tõusnud.

Osa hävituspataljoni võitlejaid hakkab tõepoolest jõekese kaldal positsiooni sisse võtma.

Silla juures tekib elav sagimine. Varsti saan aru, et sekretäriga rääkinud komandörid püüavad meist möödakihutavaid sõjaväeautosid peatada. Jooksen sinna, nagu sõltuks see minust, kas autod jäävad seisma või mitte.

Mida lähemale ma sillale jõuan, seda selgemini kuulen ärevaid ja vihaseid hääli, sõimusõnu, käsklusi, vandumist. Lennuväemajor seisab keset maanteed, vehib kätega ning karjub. Ta oleks äärepealt raskele veoautole ette jäänud. Möirates lähenevad autod ei tee temast välja. Mõni masin vähendab küll kiirust, seisatab isegi, kuid sõidab otsekohe edasi. Majori nägu punetab ärritusest, ta on ägestunud, vihane ja ühtaegu meeleheitel. Mul hakkab kahju sellest ohvitserist, kes asjatult katsub taganemise tohuvabohus vastupanu organi-

seerida. Endale aru andmata kargan ka mina keset teed, vehin samuti kätega ja röögin autojuhtidele: «Stoi! Stoi!» Lähen hasarti ja hüppan ühe mööduva masina porilauale, kust mind alla tõugatakse. Tuigun jalgel ja oleksin võib-olla rataste alla kukkunud, aga keegi tõmbab mu maanteelt kõrvale. Tõmbaja osutub kaptenitunnustega vene komandöriks, kes on niisama vihane ja õnnetu nagu majorgi.

«Kõik kihutavad edasi!»

Nõnda ütleb kibedalt teine sekretär.

Sõjaväelased, kes ei suuda autosid peatada, laotavad käsi. Üks neist sõimab vängete sõnadega.

Sakslastele siin lahingut ei antud. Möödasõitvad sõjaväeautod ei allu võõraste komandöride korraldustele, vaid saadavad segajad kuradile.

Kas see on paanika?

Edasine teekond Tallinna sööbib mu mällu üheainsa ülepeakaela kiirustamisena. Me peatume veel Pärnu-Jaagupis ja Märjamaal, igalt poolt kihutame aga varsti edasi. Pärnu-Jaagupis jääb hävituspataljon meist maha. Kõneldakse, et nad seal koos ühe Punaarmee üksusega tõepoolest kaitsele asusid, kuid ma olen nii masendatud, et ei reageeri sellele üldse. Märjamaalt jäävad mulle meelde hädaldavad naised, kes nõuavad esimeselt sekretärilt viivitamatut sõidu jätkamist, ja keegi miilits, kes kõiki rasvaste sõnadega vannub. Kuskil ründavad meid lennukid, lamame paarkümmend minutit käpuli kahel pool maanteed ja põrutame esimesel võimalusel edasi. Vajun mingisse kõigele käegalöömise meeleollu. Arudevahel sõidab meile veoautodel vastu mingi Punaarmee üksus, ma peaaegu ei märkagi seda.

Tallinna saabume pimeda hakul.

Pärnu aktiivi autokolonn kihutab Lasnamäele ja alles seal jäädakse laagrisse. Kõneldakse, et varahommikul jätkub sõit Narva suunas.

Meie Niidasega teeme sääred. Teisiti ei saakski meie lahkumist nimetada. Me ei ütle kellelegi sõnakestki, lihtsalt võtame kätte ja tuleme ära.

«Poleks meid parteikomitee käsutusse määratud, kurat teab, mis meist oleks saanud,» ütleb Niidas läbi Kadrioru minnes. «Häädemeestesse saadetud hävitus-

pataljoni rood ei tulnud tagasi. Sakslased lõikasid nende tagasitee läbi.»

Mulle paistab, nagu oleks ta endaga rahul.

«Mul on häbi,» tunnistan ausalt.

«Mäng on läbi.»

Kas Niidas tõesti arvab, et sõja saatus on juba otsustatud?

Hiilime peksasaanud penidena läbi Tallinna tänavate.

Korraga tärkab mu peas kohutav küsimus: mis siis juhtub, kui sakslased jõuavad homme Tallinna alla?

TEINE OSA

NELJAS PEATÜKK

1

Õhtu on soe. Rohutirtsud saevad.

Laman seliti, käed pea all, ja vaatlen üksikuid pilvetutte, mis kogu aeg oma värvi muudavad. Algul olid need valged, nagu hiiglasuured kohevad ja säbrulised vatitopsud. Siis tõmbusid servast tumedamaks ja justsama lõid õrnalt punetama. Päike on ammu paerinnakul kasvava metsa taha vajunud. Siiajõudmisel paistis veel üle latvade.

Veidi ebamugav on pikutada. Heinatüükad torgivad, kuid ma ei viitsi end liigutada. Olen ikka veel põrgulikult väsinud. Ning mis see siis olgu: Indias magavad fakiirid raudnaeltel, mina ei kannata mõnd jämedamat kõrrenutti välja.

Õhk lõhnab värskelt niidetud heinast.

Keegi ütleb: «Kuiva peab.»

See on Külamees. Kutsun oma mõttes pikka, tugevakondilist meest, kes on vahepeal roodu juurde tulnud, Külameheks. Külamees pärineb maalt, kõik räägivad nõnda. Veel kõneldakse, et hallparunid on ta perekonna ära tapnud. Tunginud videviku hakul majja ja lasknud maha naise ning lapsed. Mõned väidavad, et tal olnud kolm last, üks tütar ja kaks poega, teised kinnitavad, et ainult kaks: poiss ja tüdruk. On isegi niisuguseid tainapäid, kes ei usu, et naisi ja lapsi tapetakse. Oleksid nad meie retke kaasa teinud, siis ei kehitaks nad enam kahtlevalt õlgu.

Külamees meenutab mulle pisut Vali miilitsat Juulius Vahtramäed. Tahaksin väga teada, mis sellest inimesest on saanud. Kui ta kohale jäi, siis lasti kindlasti maha. Kodanlusel on nüüd Pärnumaal voli käes.

«Parajad heinateo ilmad.»

Nõnda lausub Ruutholm. Meie direktor on ikka vintske ja visa vend. Ta ei ole ühtki päeva voodis lamanud. Mina tema asemel oleksin haiglasse läinud, Ruutholm aga pole vist polikliinikuski käinud. Niisugused inimesed ei anna endale armu, nõnda kaua kui neil hing sees on. Tänu talle tean nüüd mereväeleitnandi nime, kes minu päästmiseks enese ohverdas. Kohe Tallinna jõudmise õhtul oli Ruutholm käinud piirivalvevägede staabis, kandnud ette, mis me Valgas nägime ja mis juhtus Pärnumaal, ning saanud teada, et meie kaaslase nimi oli Sergei Arhipovitš Denissov.

Sergei Arhipovitš Denissov. Ma ei unusta seda nime kunagi.

Kisun silmad pilvede küljest lahti ja vaatan sinnapoole, kust hääli kostab. Paarkümmend meetrit minust kaugemal istuvad meie direktorist politruk, Külamees ja teisigi. Kõiki mehi ei tunne ma veel ikka. Pole ka ime, olime nädal aega ära, alles üleeile öösi jõudsime tagasi. Roodu on uusi poisse juurde tulnud ja paar meest lahkunud.

Veider, kui selgesti sõnad heinasao äärest siia kanduvad. Vist seepärast, et on vaikne.

Päris vaikne siiski ei ole. Tirtsude siristamist on kogu heinamaa täis. Tirtsud? Kas rohutirts ja tirts ja ritsikas ja sirts on ikka üks ja seesama? Või on igaüks eri liiki putukas? Kasvasin üles linnakividel ega oska otsustada. Maal pole ma pikemalt elanud. Kunagi aastate eest olin koolivaheajal ühe kuu onu juures, kellel on samasugune väike popsikoht, mida juttude järgi Külameeski pidanud. Ei, Külamehe koht on suurem, ta saanud maad juurde. Olnud valla maakomisjoni liige, andnud teistele maad ja võtnud endale kah. Seepärast hallparunid teda tappa tahtsidki. Võib-olla lõigati ka onule kuskilt mõni hektar lisaks? Ning võib-olla on temalegi ots peale tehtud?

Kuigi olen linnapoiss, meeldib mulle maal. Meeldib nüüdki, ainult et meheeas pole ma kauemaks maale pääsenud. Rattaga maanteed mööda ringikihutamine pole maal elamine. Minu viimase aja ilusam maamälestus on pärit Meriväljalt. Möödunud kevadel panime seal ühele suvilale vett sisse. Igal õhtul ei viitsinud

linna sõita, ööbisime töökohal. Kohe esimesel hommikul ärkasin ööbikute laulust. Maja tagant algas madal mets, õigemini võsa, kus kasvas rohkesti toomingaid, ja seal ööbikud laksutasidki. Midagi niisugust polnud mu kõrvad varem kuulnud. Ööbikute trillerdused meeldisid mulle hirmsasti. Läksin välja trepile, et paremini kuulda. Oleksin võinud veel pöönata, päike alles tõusis, kuid ma ei raatsinud. Nõnda ilusasti laksutasid, vilistasid, trillerdasid ja hõiskasid linnud.

Kas aga Merivälja on üldse päriselt maa? Ega vist. Nagu pole päriselt maa see Harku heinamaagi, millest sügav tankitõrjekraav on läbi kaevatud ja kuhu me pataljon on kaitsele asunud. Lihtsalt linna serv. Kiviga visata Nõmmele või Lillekülla või Pelgulinna. Kui ma praegu püsti tõuseksin ja selja taha vaataksin, siis paistaksid siit selgesti Toompea sakiline hari, Kaarli kiriku tornid, vabrikukorstnad ja äärelinna majade katused.

Ometi seisab meie hävituspataljon siin ja ootab sakslasi.

Kui kaugel on fašistid?

Mina nägin neid kaks päeva tagasi Pärnus. Ei, ma valetan. Ma pole ühtki sakslast näinud. Pärnu langes Hitleri sõduritele nagu küps mari sülle. Isegi Pärnu jõe joonel ei katsutud neid peatada. Tagantjärele kuulsin, et Pärnu-Jaagupi all püütud sakslaste edasitungi tõepoolest seisma panna, kuid pärast tunni või paari pikkust lahingut tulnud siiski taanduda.

Ma ei taha sellele kõigele mõelda. Iga kord, kui endamisi arutlema hakkan, kerkib nagu klimp kurku. Parem vahin pilvi ja meenutan koolipõlve. Teen ükskõik mida, et hingelämmatavaid küsimusi eemale tõrjuda.

Mehed, kes teavad, et me Pärnust tulime, käivad peale, et ma räägiksin, kuidas seal tegelikult olukord oli. Kas vastab tõele, et sakslased on Riia suunast peale tungides vallutanud juba Pärnu ja Märjamaa ning võivad täna öösi Tallinna alla jõuda?

Kohutavalt sant on tunnistada, et Pärnu on vaenlase käes. Ma ei saa aga valetada. Tõde on tuhat korda parem kui ka kõige õilsam vale. Mu pea ei võta, mispärast meie sõjateated endiselt jäävad nõnda ebamääraseks, et karju või appi. Iga kord, kui ajaleht mulle näppu puutub, puurin sõjasõnumid rida-realt läbi, kuid

ei saa põrmugi targemaks. Pärnu langemisest pole ajalehed veel silpigi kirjutanud. Hüva, Pärnu vallutati alles hiljuti, rinne on tohutult pikk, kes jõuab iga mahajäetud linna ja asulat nimetada. Informeerimatus paneb aga inimesi närveerima. Kuulujuttude levikuks on teadmatus suurepärane pind. Neid liigub igasuguseid ringi.

Kõige rohkem söövad hinge kuuldused, et Punaarmee põhijõud olevat purustatud. Sakslaste tankikiilud lõhestanud meie väed osadeks, üldjuhtimine olevat halvatud, diviise ja terveid armeesid langevat kogu aeg vangi. Millal fašistid Moskva alla jõudvat, see ei sõltuvat enam mitte meie vastupanuvõimest, vaid ainuüksi saksa löögirusikate edasijõudmise kiirusest. Ma ei usu ega taha uskuda niisuguseid jutte, Niidas aga kinnitab, et see on sulatõsi. «Kas sa siis ei näinud oma silmaga, mis Valgas ja Pärnus sündis? Valgat ei kaitstud ja Pärnu jäeti ilma tõsisema lahinguta maha. Kui palju me Riia suunast taganevaid Punaarmee väeosasid nägime? Meie väed on nii demoraliseeritud, et neist pole enam täisväärtuslikke võitlusüksusi.»

Muidugi ma nägin kõike. Sellest hoolimata ma ei usu ega taha uskuda väiteid, et Punaarmee vastupanu on murtud. Loodan hoopis vastupidist. Ootan endiselt meie vastupealetungi algust, pilgaku Niidas või kes tahes mind pimedusega lööduks.

2

Rääkisin Ruutholmile insener Eliasest.

«Kas sa ei eksinud? Oled veendunud, et see mees oli tõesti meie peainsener?»

Ruutholm usutles mind nagu last. Selgus, et Niidas oli minust ette jõudnud, kuid ilmselt polnud Ruutholm tema sõnu puhta kullana võtnud.

Ma jäin endale kindlaks. Märkasin, et see mõjus Ruutholmile tugevasti. Ega Eliase äratundmine mullegi rõõmu valmistanud, Ruutholmile aga oli see palju suuremaks löögiks. Lõpuks heitis ta mulle ette, mispärast ma talle kohe Eliasest ei rääkinud. Me oleksime Valis üht-teist tema kohta teada saanud. Pobisesin midagi ja hakkasin rääkima Pärnu sündmustest.

Isegi Ruutholmile oli mul raske rääkida Pärnu paanilisest mahajätmisest. Ka sellest oli Niidas talle juba kõnelnud, kuid siingi oli Ruutholm kahtlema jäänud.

Ma tunnen äkki pöörast tahet püsti karata ja kõigile karjuda, et niiviisi sakslasi oodata on rumalus, on töörahva reetmine. Mitte siin, Tallinna külje all, ei peaks me vaenlast varitsema, vaid fašistidele on tarvis vastu minna. Mu ägedushoog raugeb kohe, hinge jääb ainult rahulolematus kõigega. Sellega, et meie väed taganevad, et me pataljon vaenlast passiivselt ootab, et asjad ei arene nii, nagu ma tahaksin, ja et kogu aeg tühja targutan. Kas ma selleks hävituspataljoni astusin, et lesida heinasaadude vahel? Kõige piinavam on alateadlik kartus, et järsku juhtub ka Tallinna all seesama mis Pärnus. Et siis, kui sakslane kohale jõuab, me linna kaitsma ei hakkagi, vaid tulistjalu Narva poole põgeneme.

Niidas käis hommikul linnas ja on nüüd nagu arust ära. Merevägede peastaap kolinud juba maalt laevale. Parteikomiteed ja rahvakomissariaadid pidid Tallinnast lahkunud olema või lahkuvat praegu. Ta näinud oma silmaga, kuidas autod mööda Narva maanteed alla kihutanud. Tema jutt meenutas nii hullumoodi Pärnut, et ma hammustasin:

«Jäänud linna ja sokutanud ennast rahvakomissariaadi käsutusse.»

Ta jõllitas mind nagu arukaotanut:

«Vaiksemalt, vennas. Tänu minule pääsesid eluga Pärnust tulema. Ma ei ole sinust halvem nõukogude patrioot, kuid õnneks ei põe ma kanapimedust.»

Mida põhjalikumalt ma Niidast tundma õpin, seda vähem ma teda talun. Tõenäoliselt läheme varsti lõplikult raksu.

«Ise lasevad jalga, meid jäetakse sakslastele söödaks.»

Ta muudkui saeb ja saeb edasi.

Ka Tummet ärritab Niidase jutt. Meie raamatupidaja on muidugi viisakam ega luba endale ühtki vänget sõna töökojajuhataja aadressil.

Pilvede vahtimine ei päästa mind piinavate mõtete küüsist. Need tulevad iseenesest, ma ei suuda neile vastu panna.

Nihutan end pisut ja ütlen endale uuesti, et sületäis

heinu kuluks marjaks ära. Veel mõtlen, et nõnda lamada ja pilvi sihtida on üldse idiootlik. Aga mida ma siis tegema peaksin? Meie ülesanne on vaenlast oodata, ja kas pole kama kõik, kuidas ma oodates aega surnuks löön — seistes, istudes või pikutades.

Olen muutunud lausa pahuraks.

Keeran pead ja näen enda ees jalgu. Kaht paljast säärt, põlveõndlaid ja kleidiserva. Tütarlapselikult saledad ja pruunid sääred on nõnda lähedal, et ma ulatuksin neid puudutama, kui tahaksin. Ma ei söanda ega taha seda teha. Ma isegi ehmun, mul hakkab korraga kuum. Samas taipan, et mind pole märgatud, ja hoian hinge kinni, et mitte tüdruku tähelepanu endale tõmmata. Õnneks hakkavadki jalad liikuma ja ma võin jällegi hingata nõnda sügavasti kui vaja. Tõmbangi kopsudesse õhku, kuid ettevaatlikult, et Helgi tagasi ei vaataks. Ma ei taha talle piinlikkust valmistada.

Imelik, mul on ikka veel kuum. Jälgin kaugenevat sanitari, ja korraga on kahju, et see nii juhtus. Et Helgi mind ei märganud ja et ma kuuldavalt hingata ei tohtinud. Oleksin temaga hea meelega mõne sõna vahetanud. Rääkinud kas või pilvedest, mis kogu aeg oma värvi ja kuju muudavad, kui muud targemat keelele poleks tulnud. Või sakslastest, kes võivad iga tund siia jõuda. Ei, sõjast ja sellest, mis meid ees ootab, ma poleks rääkida tahtnud, vaid millestki muust, ilusamast. Millestki niisugusest, mis ei pitsita hinge, millest oleks hea ja lahe kõnelda. Arvatavasti oleksin öelnud siiski midagi hirmus tühist ja igapäevast, sest naiste juuresolekul jään ma ikka kidakeelseks, maigutan suud otsekui kala kuival. Niidasel seevastu voolavad sõnad aga just siis nagu mingi paisu tagant vabaks lastult.

Oleks mul inimese nägu peas, siis oleksin teda ehk hüüdnudki, kuid mu sihverplaadi vahtimine ei paku praegu kellelegi mõnu. Põsk ja kulm on sinise-lillakollaselaigulised, nii et endalgi on peegli lähedusse hirm minna. Helgi tunneb mulle kaasa — Ruutholm tiris mind vägisi pataljoni arsti juurde ja siis Helgi ütleski, et tal on minust kahju. Ütles sedagi, et me olevat väga mehiselt ennast ülal pidanud. Ma oleksin tahtnud maa alla vajuda. Hea, et ta ei tarvitanud sõna sangarlik, mis oleks mind päris uimaseks põrutanud. Pagan

teab, mida Niidas talle kokku luuletas. Kui kangelaseks saamiseks pole muud tarvis kui korraliku keretäie väljakannatamist, siis on iga teine püksikandja pesuehtne Kalevipoeg.

Helgi läheb paremale, kus lamavad kõrvuti Tumme ja Niidas. Ta otsib muidugi Niidast. Ma ei mõista ennast, aga ma poleks tahtnud, et ta Niidase juurde läheb. Jumal teab, vaevalt oleksin ma kellegi teise peale parema pilguga vaadanud. Mida vanemaks saan, seda rohkem hakkan mõistma, et inimene on ütlemata keeruline olend. Harva teab ta ise, mida tahab, veel harvemini käitub nõnda, nagu oleks tarvis.

Jõudnud Tumme ja Niidase juurde, istub Helgi nende kõrvale maha. Tõmbab kooliplika kombel jalad enda alla ja kohendab kleidiserva põlvedele.

Ma kuulen, mida nad räägivad. Hea tooni tundjad keelavad küll võõraste kõnede pealtkuulamise, aga mis peab siis tegema, kui sõnad vägisi kõrvu kanduvad? Ma ei salga sedagi, et pean vahel hoolega pingutama, et kõigest aru saada.

Tumme hoolitseb:

«Vaata, et sa ei külmeta.»

Tumme kõneleb Helgiga nagu isa. Mitte nõnda nagu Niidas, kelle häälest mett nõrgub.

«Ma ei ole külmavares,» sõnab tüdruk. Imelik, minu silmis on ta tütarlaps, mitte noor naine. «Täna on soe õhtu.»

«Varsti läheb jahedamaks, nõost tõuseb juba udu.»

Nõnda räägib Tumme.

Kummalisel kombel ei kiirusta Niidas täna oma kõnedega. Ta vaikib. Kas ta kavatseb piirduda üksnes paljutähendavate pilkudega? Suhtun Niidasesse õelalt, aga sinna ei ole midagi parata.

«Udu tõuseb tõepoolest.»

See on Niidase hääl.

Helgi: «Mul hakkas igav. Meid pandi sinna (ta osutab käega linna poole) istuma, tüdinesin ära.»

Niidas: «Ka meie ei tea, mida ette võtta (neid sõnu ma kuulsin vaevalt). Siin ei tea keegi midagi. Teie ei tea, Taavet ei tea, mina ei tea (ta hääl muutub järjest vaiksemaks). Roodukomandör ei tea — kõnelesin ennist temaga — ja ka pataljoniülem ei tea. Ma pole küll vii-

masega vestelnud (issand jumal, kui peenikesi sõnu ta kasutab!), aga kui tema teaks, teaksime meiegi.»

Helgi: «Kas te arvate, et sakslased on juba ligidal?»

Niidas: «Nad võivad homme Tallinna alla jõuda.»

Helgi: «Kas see on tõesti tõsi?»

Niidas: «Paraku küll.»

Tumme: «Ära usu teda.»

Helgi: «Te päris ehmatasite mind.»

Rebin kasvama jäänud heinakõrre maast välja ja hakkan seda vihaselt närima.

Niidas: «Peate harjuma. Pärast seda, mis ma Pärnus kogesin, ei ehmata ega üllata mind enam mitte miski.»

Ta on siga, tõesõna. Mitte kellegagi ei tohiks nõnda rääkida. Kõige vähem Helgiga, kes ootab nagu mingit imet.

Tumme: «Mina imestan. Sinu üle.»

Meie raamatupidaja on täitsapoiss. Ja mina pidasin teda erapooletuks intelligendiks! Millal ma küll õpin inimesi läbi nägema?

Helgi puhkeb naerma. Tubli tüdruk! Olgu olukord rindel kuitahes täbar, ikka tuleb pea püsti hoida. Ma ei salli pateetikat, kuid nähtavasti on seda vahel hädasti vaja.

Mida Niidas tegi, seda ma ei kuulnud ega näinud.

Samas kostab ta hääl: «Palun, võtke mu kuub. Näete, mul on sviiter seljas.»

Minagi näen tema heledat sviitrit. Kuulge ja pange tähele: «sviitrit». Niidas kannab kas sviitrit, džemprit või pulloveri, kampsunit aga ei kunagi. Niisugune sõna jääks talle vist hammaste taha kinni.

Helgi: «Ei, tänan.»

Täitsaplika, et sa kuube vastu ei võta.

Ta tõuseb ja valmistub lahkuma.

Ka Niidas loivab end üles.

«Ma tulen teiega ühes,» ütleb ta nii vaikselt, et ma ei vastuta tema sõnade täpse edasiandmise eest. Ta paneb siiski oma kuue Helgi õlgadele ja nad lähevad minema.

Nende lahkumine teeb mind nukraks.

Märkan, et Taavet Tumme vaatab neile järele. Võin vanduda, et temagi poleks tahtnud, et Niidas end Helgile külge kleepis. Kuid ta ei saanud ju öelda, et kulla mees, ära pressi end tüdrukule peale.

Küsin endalt, mis puutub minusse Helgi ja Niidase vahekord. Pilgata ja ironiseerida enda üle ju võib, aga ma olen kurb, et Helgi ei osanud varjata, kuidas Niidase kaasaminek talle meeldis.

Tõusen püsti ja longin Tumme juurde. Teeme suitsu ja kõneleme tühjast-tähjast. Et ilmad on ilusad ja niidetud hein lõhnab magusasti, et rohutirtsud peavad olema kõvad muusikud, sest kogu niit heliseb nende siristamisest, ja muust niisugusest. Tumme näib tirtse põhjalikult tundvat, sest ta selgitab mulle, kuidas nad oma saagivat häält teevad. Hõõruvat tagujalgu nagu poognaid kokku ja muudkui viiuldavat.

Ootamatult viib Tumme jutu Niidasele.

«Imeb endasse igasuguseid kuulujutte nagu käsn ja ei tea enam ise, mida uskuda või mitte uskuda. Sisendab endale igasuguseid lollusi ja rikub ka teiste meeleolu.»

Taavet Tummega on midagi juhtunud. Kas on ka tema närvid krussis või on Niidas oma juttudega ta kannatuse üle ääre ajanud. Tumme ei hakka pikemalt heietama, mida Niidas on lobisenud. Mulle ütles aga Niidas täna nagu muuseas, et sakslaste kiil ulatub Peipsi tagant varsti Leningradini ja meie siin Eestimaal jääme kotti.

Hämardub. Põõsa kõrval läigib tuhmilt Niidase püssi raud. Ta ise ei ole ikka veel tagasi jõudnud.

Me kumbki ei sea end tukkuma. Istume nagu kaks valvurit ja suitsetame paberossi paberossi järel. Oleks Niidas tagasi, siis norskaksime juba ammugi. Nüüd vahime nagu hundid öösse.

Kell üks ilmub rühmakomandör ja käsib Tummet koos Niidasega suurele maanteele valvekorrale minna. Tumme vabandab, et Niidast pole, Niidas ajavat vist teise roodu meestega kuskil juttu. Rühmakomandör sõimab korrarikkujat tagaselja. Mina pakun ennast Niidase asemele ja me patrullime kaks tundi maanteel.

Tagasi tulles ei leia me Niidast eest. Põõsa all vedeleb endiselt püss.

Tumme pomiseb midagi endale nina alla. Ma saan aru ainult ühest sõnast: «Kaabakas.»

Ta on ühtaegu vihane ja kurb.

Ka mina tunnen end halvasti.

Niidas ei ilmu kohale ka hommikuks.

Tumme teeb mulle ettepaneku Helgi üles otsida ja temaga rääkida. Põiklen kõrvale. Ma ei kujuta endale ette, mida Helgiga rääkida. Küsida tüdrukult: «Kuhu jäi seltsimees Niidas?» Ei, seda ma ei söandaks. Ma ei taha meie noort sanitari mitte mingi hinna eest solvata. Mingu Taavet Tumme üksinda. Nad on Tummega ühe maja inimesed, Tumme võib ea poolest olla talle isaks ja Helgi suhtubki meie raamatupidajasse nagu hoolitsevasse onusse. Tumme küsimused riivaksid teda märksa vähem. Muidugi, meeleolu rikuksid nad ehk siiski, kuid minu juuresolek muudaks asja raskemaks. Niisugune tunne mul vähemalt on.

Taavet Tumme kõneleb Helgiga, tuleb tagasi ja ütleb:

«Närakas.»

See sõna käib Niidase kohta.

Delikaatse inimesena ei räägi ta pikalt oma jutuajamisest Helgiga. Ütleb lühidalt, et Niidas olnud küll üsna kaua Helgiga koos — kas tund või koguni kaks, seda polevat tüdruk täpselt määrata osanud —, aga siis läinud nad lahku. Niidas jätnud hüvasti ja Helgi arvanud, et ta kiirustab oma roodu tagasi.

Mida teha? Peame omavahel aru ja otsustame lõpuks siiski teatada politrukile, kes lõppude lõpuks on ju oma poiss. Ruutholm soovitab ametliku ettekandega viivitada — võib-olla läks Niidas hüppesse. Imelik on küll mõelda, et vabatahtlikult hävituspataljoni astunud täiskasvanud mehed käivad salaja linnas, aga seda paraku juhtub. Sellest hoolimata, et mitte kellelgi ei keelata kas koju, töökohta või mujale minna, kui asjaolud nõuavad. Ei viitsita lihtsalt korrast kinni pidada.

Tumme silmadest loen, et temal ei ole Niidase tagasitulekusse suurt usku. Mina olen kahevahel.

Lõuna paiku tuleb Helgi meie roodu. Otsib Tummet ja pöördub viimaks minu poole. Ei vigurda, vaid küsib otse, kas seltsimees Niidas on tagasi jõudnud. Ma pean eitama.

Äkki helgivad Helgi silmanurkades pisarad.

«Ta on valelik, valelik, valelik!»

Need sõnad otse purskuvad sanitari huulte vahelt. Püüan teda rahustada, kuid niisugustes asjades olen ma hirmus käpard. Kui teaksin, kust Niidast üles leida, läheksin ja tooksin ta väevõimuga tagasi.

Õhtul nendime (vahel tükivad ka mulle moodsad sõnad suhu!) kõik kolm, et Niidas on deserteerinud. Teisiti tema omavolilist hävituspataljonist lahkumist ei saa ju nimetada.

Ruutholm, Tumme ja mina tunneme end üpris sandisti. Ta oleks nagu meile kõigile süljanud.

Järgmisel päeval küsin Tummelt, kas ta teab, kus Niidas elab. Tumme vastab jaatavalt.

«Lähme sinna. Põrutame talle näkku, et nõnda täitsamehed ei talita. Ühel päeval astub hävituspataljoni, teisel kaob nagu tina tuhka. Katsume aru pähe panna.»

Minu agarus Tummele eriti ei meeldi. Ta sõnab pooleldi põiklevalt:

«Vaevalt ta meid kodus ootab.»

«Käia siiski võiks,» ei loobu ma oma kavatsusest. «Kui ta päris luru ei ole, siis ehk tuleb tagasi.»

«Niidas ei tule. Tunnen teda liiga hästi.»

Ma olen jonnakas inimene. Kui ma miskit olen pähe võtnud, siis pole mind kerge kõigutada.

«Lähme siiski. Vähemalt sõiman näo korralikult täis.»

«Ka mina sõimaksin teda,» ütleb Tumme ja muutub äkki ootamatult jutukaks, «kuid ma ei taha teda kohata. Vabandage mind, aga ma mõtlen Niidasest praegu kõige halvemini. Vaidlesime temaga eile ja paiskasime teineteisele jämedusi näkku. Ütlesin talle, et ta on inimene, kellele on tähtis üksnes tema enda nahk. Kes kartusest, et teised teda läbi näevad, ümbritseb end suurte ja keerukate sõnade soomusrüüga, haub välja oletusi, õigustusi ja teooriaid, irvitab kõige üle, kritiseerib, viriseb ja vingub. Kumb on õigem, kas soiguda Punaarmee mahajäänud relvastusest, nõukogude ühiskonna organisatsioonilisest nõrkusest, sellest, et tegelikkuses on sotsialism sootuks midagi muud kui propagandistlikes kõnedes, ja jätta vaenlasele vastupanu osutamine teiste hooleks, või teha ka ise midagi, mis kas või millimeetri võrra pidurdab sakslaste edasitungi? Targutav filosofeerimine ei maksa kopikatki.»

Tumme vaikib ja lisab vabandavalt:

«Andke andeks, ma ägestusin ka praegu.»

Enne kui ma midagi jõuan öelda, lausub ta veel:

«Me ei kasvata teda ümber.»

Jälgin Taavet Tummet ja mõtlen, kas see inimene on tõesti meie raamatupidaja.

Ometigi agiteerin ma Tummet edasi. Ka mina ei pea Niidasest enam lugu. Tajun, et mees, kes pataljonist niiviisi jalga laseb, ei maksa krossigi. Nüüd tagantjärele paistab tema käitumine Pärnumaalgi nahahoidmisena. Ta ei teinud katsetki bandiitidele vastu hakata, läks nendega nagu vagur talleke kaasa. Kuid jumal sellega. Kes teab, kuidas minagi tema asemel oleksin talitanud. Poleks vallavanem, tige vanamehenäss, mind käskinud lippu vanale kohale tagasi panna, poleks ta kätt tõstnud, vaevalt siis meiegi oleksime vastu hakanud. Mitte Niidase enda, vaid Helgi pärast tahtsin ma temaga rääkida. Meie sanitar on praegu ütlemata õnnetu. Käib punaste silmaäärtega ringi, rumaluke. Tema silmades ei sära enam naerukübetki. Oleks Helgi endise muretusega naeru lagistanud, siis poleks ma Tummele peale käinud.

Ma ei jäta Tummet enne rahule, kui ta nõustub. Politrukil pole meie missioonisse usku, kuid linnamine-kut ta ei keela.

Tumme oletus osutub õigeks — Niidast me kodunt eest ei leia. Ta ema ütleb, et Endlile olevat antud tähtis eriülesanne. Kuigi ta meile püüab seletada, milles poja vastutusrikkad kohustused seisavad, jääb kõik segaseks. Ainult ühest asjast saame aru, nimelt sellest, et Niidas on kuhugi ära komandeeritud. Me ei kukkunud muidugi emale vatrama, et ta poeg reetis oma seltsimehed, — milleks vanainimese meeleolu rikkuda. Nagunii on tal muret rohkem kui küllalt. Ma ei salli kohutavalt printsipiaalseid tüüpe, kes oma kõrget kutsumust näevad teiste inimeste hingede käperdamises.

«Valetas emale,» ütlen tänavale jõudes Tummele.

Tummel pole lobisemislusti. Natuke aega kõnnime vaikides.

Mul tärkab tahtmine peakontorist läbi käia. Parem, kui mul niisugust kavatsust poleks tekkinud. Ma unustasin oma siniselaigulise silmnäo. Alles siis, kui kontoripreilid mu ümber ahhetavad ja ohhetavad, taipan,

millise pudru ise endale keetsin. Jumala eest kontoripreilid! Egas seltsimehed kantseleitöötajad poleks küsinud, et kus te küll kaklesite, armas aeg! Tumme päästab. «Meie noor meister (kurat võtaks, ka tema tõgab mind!) sattus fašistide kätte vangi,» teatab ta väga tõsise häälega. «Ta kakles küll, kuid mitte enda lõbuks kuskil kõrtsis, vaid pidas bandiitidega lahingu maha.» Naised muutuvad kaastundlikuks ja uudishimulikuks, ma ei oska neid teisiti taltsutada, kui jaman, et poksisin Hitleri endaga. Nad vihastavad ja mul on kergem.

Sama päeva õhtul otsib mind hävituspataljonist üles Irja Liive. See lööb mind päris pahviks. Niipalju siiski märkan, et ta on nõutu ega tea, kuidas kõnelust alustada.

«Teie sattusite Pärnumaal... nende kätte?» alustab ta ebakindlalt.

Noogutan pead.

«Kas nende hulgas oli insener Elias?»

Ta suurtes silmades on nõnda palju ahastust ja valu, et ma vaikin.

«Vastake mulle ausalt.»

Ma ei ava ikka veel oma suud.

«Räägitakse, et te olevat teda näinud.»

Inimeselt on raske ära võtta tema viimast lootust. Mina ei suuda seda.

Raputan pead, nagu oleksin tumm, kes saab ainult liigutustega ennast mõistetavaks teha.

«Palun, ärge varjake.»

Mulle meenuvad korraga Ruutholmi usutlevad küsimused. «Kas sa ei eksinud? Oled sa kindel, et see mees oli meie insener?» Kogu hingest tahaksin praegu, et ma oleksin eksinud. Võib-olla eksisingi?

«Mina küll ei näinud seal... peainseneri.»

Ausõna, sel hetkel näib mulle, et ma Valis eksisin.

Irja Liive pilk muutub. Ta silmadesse tuleb nagu elu tagasi.

«Kas see on tõsi?»

«Kes teile kõneles, et ma olevat Eliast näinud?»

Ta ei vasta. Võin kihla vedada, et see oli Niidas. Niidas ju rääkis, et oli käinud rahvakomissariaadis. Küllap põrkas seal Eliase pruudiga kokku ja patras kõik välja.

«Te siis ei kohanud... Eliast?»

«Ei.»

Seda öeldes tunnen, et kui ta veel kolmandat korda pärib, siis ma vist tunnistan tõtt.

Praegu, kus ma jällegi heinasao ääres laman ja rünkpilvi vahin, ei ole ma veendunud, kas talitasin õigesti või mitte. Vahest oleksin pidanud siiski tõtt tunnistama?

4

Oma pataljonis veedetud päevad rahustavad mind pisut. Esiteks ei jõudnud sakslased Tallinna alla, nende edasitung peatati Märjamaa juures. Teiseks valitseb meie hävituspataljonis reibas meeleolu. Igasugused kuulujutud häirivad mind praegu palju vähem. Ma peaaegu ei kuulegi neid enam, sest Niidas jäigi kadunuks.

Muide, Pärnu hävituspataljoni võitlejad polnud hoopiski mitte pessimistlikud virisejad. Ei, need olid toredad poisid, kes ei kartnud kuraditki. Ma võin mürki võtta, et Häädemeeste kandis sakslaste küüsi langenud rood ei ajanud käppi püsti, vaid võitles mehiselt lõpuni. Pabinasse ei sattunud mitte hävituspataljoni võitlejad, vaid ülemused. Egas Pärnus üksi. Me irvitame poistega praegu Tallinna rahvakomissariaatide tegelaste üle, kes olevat kriitilistel päevadel kabuhirmus Narva põgenenud — niipalju oli Niidasel siiski õigus —, kust enamik neist tagasi kupatati.

Paanika tekitajaid ja paanikale allujaid on hakatud väga karmilt kohtlema. Meile loeti ette Vorošilovi käskkiri, milles ähvardati kõige karmima karistusega väeosade komandöre, kelle üksused kergekäeliselt taganevad, ja iga punaväelast, kes ilma käsuta oma positsiooni maha jätab. Jälgisin looderinde ülemjuhataja käskkirja ettelugemist kahesuguste tunnetega. Ühelt poolt meeldib mulle, et taandumiskorratustele püütakse kõige rangemate vahenditega lõppu teha, samas aga miski häirib. Häirib see, et niisuguseid asju üldse juhtus ja juhtub. Eesti rindeosas ei käiks võitlused mitte kuskil Märjamaa kandis, vaid vähemalt Pärnu jõe joonel, kui meie väed poleks pärast Riia langemist ühe asula teise järel tõsisema vastupanuta maha jätnud.

Ma ei tea, kui kaugel on sakslased Tartu ja Viljandi

suunas jõudnud. Juttude järgi on Tartu ja Viljandi langenud. Nõukogude Informbüroo teadetes ei figureeri ikka veel Eestimaa linnade nimesid, ka meie vabariigi ajalehed ei kirjuta Eestis toimuvatest lahingutest. Ainult ühes «Kommunisti» juhtkirjas vihjatakse sellele, et fašistlikud röövlid on tunginud ka Nõukogude Eestisse. Niisugune pimesikumängimine vihastab.

Pisut rohkem tean ma nüüd, mis sünnib Pärnu-Tallinna lõigus. Märjamaalt kaugemale pole sakslased siiani jõudnud. Kõikide tunnuste järgi kohtasid nad seal Punaarmee vägede tugevat vastupanu. Meie hävituspataljon seisab küll endiselt Harku järve ja Mustamäe vahelises rajoonis kaitsel, kuid konkreetne hädaoht praegu vist enam Tallinna ei ähvarda. Võib-olla muutub olukord mõne nädala või isegi mõne päeva pärast uuesti kriitiliseks, aga momendil on pinge tublisti alanenud.

Ma olen sisemiselt rahul, et Tallinna on otsustatud lõpuni kaitsta. Niidas itsitaks muidugi ajalehtedes avaldatavate loosungite üle, et Tallinn tahetakse muuta võitmatuks kindluseks, kuid minu enesetunnet see tõstab. Igal juhul ei anta Tallinna kergelt käest. Ma usun peaaegu sajaprotsendiliselt, et meie vabariigi pealinn jääbki vallutamata.

Kuigi olukord Eesti rindeosas on stabiliseerumas, evakueeruvad mu ema ja õed kõige lähemal ajal. Neil pole mõtet lahingute jalgu jääda. Elagu mõni kuu kuskil Volga ääres, ja kui hitlerlased on Eestimaalt ja kogu Nõukogude Liidust välja roogitud, sõitku tagasi. Küllap nad seal kuidagi toime tulevad. Muidugi, kerge pole kas või lühikesekski ajaks oma kodu maha jätta, kuid juhuslikust lennukipommist otsa saada on veelgi lollim. Ma vist nimetasin, et ema kavatses juba varem Nõukogude tagalasse sõita, aga mina seisin siiani vastu. Ema arvestab alati minuga, nagu oleksin isa.

Meie perekonnas ei salli keegi hitlerlasi.

Ma usun, et mu isa oli kas kommunist või vähemalt sotsialist. Muidugi mitte härrassots, vaid kodanliku võimu vastu tegutsev aus sotsiaaldemokraat. Möödaminnes ma juba tähendasin, et kunagi otsiti meie korter läbi. Midagi kahtlast ei leitud, võmmid ja erariides salad läksid pika ninaga minema. Õed olid tigedaid onu-

sid, kes kõik kapid ja lauasahtlid segamini puistasid, hirmsasti kartnud, mina aga olevat seadusesilmi altkulmu vihaselt põrnitsenud. Hiljem, kui mulle mehearu hakkas pähe tulema, jutustas ema, et tookord olevat keelatud kirjandust otsitud. Kahtlustati, et isa toovat välismaa sadamatest punaseid raamatuid ja ajakirjandust kaasa. Isa teinud seda tõesti, kuid polevat kahtlast kaupa kodus hoidnud, vaid viinud sinna, kuhu tarvis.

Ma käisin ka majaperemehe juures ja ütlesin, et ta ema ja õdede evakueerumise puhul meie korterit ära ei annaks. Mina jään Eestisse ja maksan üüri edasi; kui minuga midagi peaks juhtuma, siis õiendab Venemaalt tagasitulnud ema kõik, mida vaja. Peremees lubas mitte ainult korterit hoida, vaid ka valvata, et mahajäänud kraamist miskit kaduma ei läheks. Ta ei rääkinud seda suusoojaks, küllap peab sõna. Peremees on kuidagi vaiksemaks jäänud ega kipu minuga vaidlema. Kurdab ainult, et poeg kutsutakse nagunii püssi alla, ja mis siis temast saab, seda teavad üksi inglid taevas. Küsisin, kus Hugo praegu on. Ta vastas, et läks raudteele tööle. Millegipärast tähendasin, et mobilisatsioonist kõrvalehoidjatega käitutakse kuradi raskelt. Peremees silmitses mind uurivalt ja lausus, et ei tema ega Hugo mõtle seadusele vastu hakata. Nende perekond on riigivõimu korraldusi alati täitnud, iseasi, kui Hugo kas tervise, töökoha või muu tõttu ajapikendust saab või üldse... Lõpuks muutus ta pisut jutukamaks ja soovitas mul olla ettevaatlik, mitte igal pool ette tükkida. Pärnumaal läinud õnneks, aga egas järgmine kord pruugi niisamuti vedada. Kust ta teadis, mis Pärnumaal juhtus? Nähtavasti on õed ülemäära lobisenud. Kuulsid, mis ma emaga kõnelesin, ja muudkui vatravad edasi. Naised on juba kord niisugused, olgu nad kas vanad moorid või kooliplikad. Või uhkustasid, missugune vend neil on? Neile tuleks pisut tuupi teha, ehk õpivad suud koomal hoidma.

Mõtlen küll tuupitegemisest, aga ei ole kumbagi õde korralikult patsistki sikutanud. Ma hoian oma sõsaraid ülemäära. Meie kandi poisid õppisid mind Riina ja Elleni vennana varakult arvestama. Olen plikade üliagarate austajate tuhinat nii mõnelgi korral jahutanud. Paariminutiline lisatreening enne magamaheitmist ku-

lub vahetevahel marjaks ära. Viimasel ajal minu eestkostev osa õdedele enam ei meeldi. Tüdrukud on imelikud: nad ei talu, kui vend mõnd liiga vaba käitumisega selli korrale kutsub. Ma hirmutavat nende tantsupartnerid ära! Narripaar, tantsigu poistega, kes kohe esimesel õhtul ei tiku värava taga musitama. Kuueteistkümneaastaselt annan neile vabad käed, mitte varem. Riina saabki varsti kuusteist, Ellenil tuleb veidi kauem minu hoolduse all kannatada.

Muide, ma liialdan. Esiteks pole mu õed veel mingid kurameerijad ja teiseks segan ma ainult siis vahele, kui nad minult abi paluvad tüütavaks muutunud seelikuküttidest vabanemiseks.

Ausalt öeldes on mul kahju, et nad ära sõidavad. Nad on küll edevad lõkerdajad, tuisupead, jonnipurikad, irvhambad, vastuhakkajad, isemeelsed, kangekaelsed ja kes teab kõik missugused väljakannatamatud naisehakatised, aga ma olen nendega hirmsasti harjunud. Nad on minu õed ja kes nende eest Venemaal hoolitseb? Ema muidugi, kuid kas ta üksinda kõigi murede murdmisega toime tuleb?

5

Poliitvestluse ajal tekkis meil vaidlus. Meie politrukile meeldib, kui poisid lihtsalt ta sõnu järele ei kiida, vaid oma arvamustega välja tulevad. Temas ei ole tolligi ülemust, ta ei armasta käsutada ega ülemäära õpetada. Ruutholm ütles mulle alles eile nelja silma all — me ajame tihti vabadel hetkedel juttu —, et ta tunneb end siin kui poliittööline üldse ülearusena. «Mida ma teile selgitan, kui te asju ise niisama hästi mõistate nagu mina. Kui te neist aru ei saaks, siis te poleks hävituspataljoni astunud.» Muidugi, Ruutholm liialdab pisut — ta on meie roodus poliitikaga vaieldamatult kõige rohkem kursis. Ta näib olevat otse hullul kombel neelanud igasuguseid tarku raamatuid, imperialismist pajatab nõnda, nagu oleks ise olnud mõne rahvusvahelise sündikaadi president. Seejuures pole ta minust rohkem, vaid vähem koolis käinud. Kust Ruutholmitaoline keskküttemontöör oma teadmised on hankinud? Ega ta kõike ole jõudnud oma direktoriaastal õppida. Ta muutub mu silmis järjest huvitavamaks inime-

seks. Kuid aitab Ruutholmist rääkimisest, valgun liiga laiali.

Vaidluse algatasin mina. Ma nimelt ütlesin, et Eestimaal on käimas kodusõda. Ma olen selle asja üle palju mõelnud. Mind otse vaevab, et Pärnumaal metsavendi nõnda palju oli, et nad nii väljakutsuvalt tegutsesid. Kuni eriülesande täitmisele sõitmiseni ei häirinud mind suurt jutud bandiitidest. Mõtlesin, et üks-kaks hullu kuskil võsa vahel ei loe midagi. Valis kogesin, et asi ei ole sugugi nõnda lihtne. Vändras nähtu kinnitas, et metsavendade näol on tegemist hoopis tõsisema jõuga. Nüüd sähvatas nagu välk selgest taevast mõte, et kas meil Eestimaal ei ole tegemist klassisõjaga? Samasuguse kodusõjaga nagu Venemaal pärast Oktoobrirevolutsiooni, millest kirjutatakse partei ajaloo lühikursuses. Muidugi mitte niisuguses mastaabis, muidugi mitte nii selgelt väljakujunenud pooltega, kuid oma põhiolemuselt siiski millegi taolisega.

Ootasin huviga, mida ütleb Ruutholm.

Politruk ei jäänud minuga nõusse. Tema arvates suurendasin ma bandiitluse osatähtsust. Metsavendade näol polevat tegemist mitte mingi kodanluse organiseeritud sõjalise jõuga, vaid siin-seal kaootiliselt tegutsevate pisisalkadega. Kodusõda on sootuks midagi muud kui mõne metsataguse vallamaja ülevõtnud bandiitidejõugukese laialipeksmine. Ka eesti rahva seisukohalt on praegune hiiglaheitlus üldrahvalik võitlus fašistliku Saksamaa vastu. Metsavendade diversiooniaktid ei muuda veel sõja iseloomu.

Kohe läks üldiseks arutluseks. Mulle meeldib hirmsal moel, et Ruutholm ei pea meid alaealisteks, kelle asi on ainult kuulata, meeles pidada ja pähe tuupida seda, mida tema kutsutud ning seatud kasvatajana meile õpetab. Mind ajavad marru propagandistid ja muud kõnemehed, kes kõnepuldis räägivad niisuguse üleolekuga, nagu oleks nende koludesse talletatud kogu maailma tarkus ja kuulajaskond koosneks iseseisva mõtlemisvõimeta olenditest. Hea, et meie politruk niisugune pole.

Mind toetas Külamees. Ta rääkis, et suurtalunikud-kaitseliitlased kaevasid neljakümnendal aastal maa sisse või peitsid muul moel ära püsse, padruneid, koguni kuulipildujaid. Sõja puhkemisest tundsid nad varja-

matut rõõmu, ja mida kaugemale Punaarmee taganes, seda jultunumaks muutusid. Ähvardasid avalikult uusmaasaajaid, ja kui kuuldused liikvele läksid, et Saksa väed on Riia juba vallutanud, lähenevad Eestimaa piiridele, panid nad külades ja maanteedel püssid paukuma. Linnades võib olla, kuidas seda nüüd öeldakse, üldrahvalik sõda, maal aga on inimesed selgesti kahes leeris. Muist kõikuvat — täna mõtlevat nii, homme arvavat naa. Paljud ei julge hirmu pärast nõukogude võimu toetada. Kardavad, mis saab neist homme, kui sakslased sisse marsivad. Punaarmee taganemine on inimesed ettevaatlikuks teinud. Külainimesel, kes on kümne köiega seotud oma maalapi külge, pole kerge kodukohta maha jätta. Aga kui sa nüüd bandiitide vastu avalikult välja astud, pole sul sakslaste kohalejõudmisel enam asu: hallparunid ja kaitseliidupealikud nokivad silmad peast või löövad su kohe mättasse.

Ma kütsin ennast üles ja ajasin igasuguseid asju ühte hunnikusse. Ruutholm võib mind nüüd põhjendatult lobamokaks pidada. Isegi sellest rääkisin, et ma olen ise bandiitidega lahingut löönud ja nende küüsist hädavaevu pääsenud; niisuguste praalivate sõnade pärast on praegu häbi. Ütlesin ka seda, et Vali on tõepoolest metsakolgas, aga Kilingi-Nõmme või Vändra, kus bandiidid sini-must-valged lipud lehvima panid, on suured asulad. Metsavendi pole hoopiski mitte nii vähe, kui me arvame. Vana võimu kandjate riismed ronisid juba enne sõda metsaküladesse varjule, nüüd aga kihutavad oma mõtteosalisi üles, teinekord ajavad isegi tööinimestel pea segi. Ja nii edasi. Mul on totter iseloom, ma räägin vahel sootuks midagi muud kui mõtlen. Praegu ma ei suuda ega taha mõista, et meie rahvas ootab sakslasi, patrasin aga nii, nagu toetaks iga teine eestlane sissetungivaid fašiste. Ma justkui kisun teisi endaga vaidlema, minu seisukohti ümber lükkama, kartusi kustutama, mis on mu hingepõhjas tekkimas. Kuradi hea oleks, kui seltsimehed mulle ütleksid: ära aja jama, Olev, sa kardad asjata. Meie rahvas on ühtne ränikivi, mis sakslastele tuld vastu paiskab. Midagi niisugust mulle kinnitatigi, aga täielikult nad mind ei veennud.

Mida rohkem ma sellele vaidlusele tagantjärele mõt-

len, seda enam paistab mulle, et me olime ju kõik ühel meelel. Piike murdsime ainult selle üle, kuidas klassivaenlaste veretegusid nimetada. Kas «klassisõjaks» nagu mina, või politruki moodi «Nõukogude-vaenulike elementide väljaastumisteks», «bandiitluseks». Miski jäi aga mu hingepõhja närima. Mõnikord tekib niisugune tunne, et me ei taha asju nende õigete nimedega nimetada. Justkui kardame tõele näkku vaadata.

6

Täna õhtul läheme haarangule. Ruutholm ütleb mulle, et meil tuleb mitu kvartalit maja maja järel läbi kontrollida. Tema jutu järgi ma tean, et meie hävituspataljoni hoolde on antud terve suur rajoon — kogu Pärnu maantee ja Paldiski maantee vaheline ala või veelgi rohkem. Meie pataljoni poisid patrullivad mõnikord selle linnaosa tänavail ja aeg-ajalt kammime mõne kvartali läbi. Siiani pole linnas, vähemalt meie sektoris, midagi erilist juhtunud. Öised kontrollkäigud-läbiotsimised ei meeldi kellelegi, aga ma mõistan, et ettevaatus ei ole ülearune. Valis tundsin ma omal nahal, mis tähendab valvsuse kaotamine. Küllap liigub linnaski kahtlasi tegelasi ringi, kes ootavad ainult parajat juhust, et mõnele minusugusele selja tagant kuul kuklasse kihutada.

Enne minemahakkamist võtab roodukomandör Mürkmaa mehed kokku ja koputab meie kohusetundele.

«Hoidke silmad lahti,» ütleb ta oma järsu ja hoolimatu moega. «Iga kahtlane isik võtke kinni. Tahab keegi jooksu panna, võtke samuti kinni. Kes vastu hakkab, seda ärge silitage. Kui tarvis, kasutage relva.»

Ruutholm täpsustab:

«Relva kasutage ainult siis, kui teile kallale tungitakse ja te end teisiti kaitsta ei saa.»

Mürkmaa on inimene, kes tahab, et tema sõna peale jääks, ja ta lõpetab järgmiselt:

«Kes proovib põgeneda ja teie käsu peale seisma ei jää, seda tuleb tulistada. Iga jooksulastud bandiit tähendab sisuliselt fašistide abistamist.»

Meie roodu komandöril on esiteks imelik, harva esi-

nev nimi ja teiseks äratab ta kohe tähelepanu. Sel turjakal mehel on, ma ütleksin, ehtne sõjamehe välimus. Ta on järsu, koguni väljakutsuvalt karmi olekuga. Valjud silmad, kitsas suu, järsk, tugev lõug. Ta on üks vanemaid roodus, ilmselt neljakümne, neljakümne viie aastane. Mürkmaa on arvatavasti kangekaelne inimene, ausalt öeldes ei tunne ma end niisuguste tüüpide juuresolekul lahedalt. Nad nagu suruksid liiga oma tahet teistele peale.

Mul on hea meel, et meie roodule ei trehvanud just see tänav, mille paljusid elanikke ma tunnen. Võõraste inimeste ustele on kergem koputada ja sisselaskmist nõuda. Meid on hoiatatud, et me käituksime viisakalt, kontrolliksime ainult kohalviibijate passe, ja kui midagi kahtlast silma ei torka, lahkuksime ilma liigset tüli tegemata. Aga ka kõige delikaatsema ülalpidamise korral on ikkagi piinlik silma vaadata inimestele, kelle öörahu sa oled rikkunud. Eriti siis, kui kedagi neist tunned.

Ma eelistan tänaval valvet pidada. Kuidagi lahedam on. Püüab keegi jooksu pista, siis ma muidugi mõista talle ammuli sui järele vahtima ei jääks. Silmside ulatuses on teine mees, kahekesi tuleksime ka väljaõpetatud diversandiga toime.

Üks veidi tongis papi teeb mulle nalja. Juba eemalt saan aru, et tal pole öise liikumise luba.

«Teie dokumendid, kodanik,» küsin ma hästi ametlikult. Igavus tükib kallale, seepärast otsin ajaviidet.

«Ma elan siinsamas, ümber nurga, Kännu üheksa — viis,» ütleb taat ja pilgutab mulle silma.

«Pass! Ööluba,» nõuan rangelt.

«Isikutunnistus jäi koju. Egas ma mõni diversant või muu kahtlane element ole.»

«Meil on käsk kõik ilma dokumentideta isikud kinni võtta.»

Papi mõtleb pisut ja küsib siis:

«Kui vana sa oled, noormees?»

«Neliteist.»

«Mis?»

«Neliteist. Eile sain.»

«Ära mind haneks püüa.»

«Dokumente teil siis ei ole?»

Ta tammub jalalt jalale ja sirutab äkki kõvera sõrme minu poole:

«Tõmba sirgeks!»

Ma tunnen niisuguseid kavalpäid, seepärast ütlen:

«Näita enne, kas see üldse sirgu annab.»

Ta ajab oma sõrme minu silme ees sirgeks ja kõverdab siis uuesti.

Vedime tükk aega sõrmkooku. Taadi sõrm on nagu raudkonks, kuidagi ei taha järele anda. Tema ei jaksa ka minu oma lahti tõmmata.

«Viik,» tähendan papile.

Tema küsib:

«Mis tööd sa teed?»

«Keskküttemontöör.»

Kiitlen pisut — mis montöör ma olen. Õpipoiss, heal juhul algaja sell, mitte väljaõppinud torulukksepp.

«Peaaegu et ametivennad. Mina olen ka rauatöömees. Automehaanik. Kas sul häbi ei ole omasugust kimbutada?»

Muidugi on natuke häbi. Seepärast otsustan ta minema lasta.

«Head teed, hakka ilusasti minema.»

«Sul on kõva sõrm,» tunnistab ta nüüd. «Naise käest saan sauna . . . Sakslased pidid juba Märjamaal olema? Suitsu teed?»

«Teine kord, kui hilja peale jääd, võta paberid kaasa.»

«Aitäh õpetamast, pojake. Kes sind nõnda kenasti ära on ristinud?»

Mu pool nägu on ikka veel lapiline, ta nägi ära.

«Niisama. Juhtub.»

«Mina kaklesin ka liisupoisi eas. Tüdrukute pärast ja niisama. Kena meelelahutus.»

«Ülemused tulevad, kao nüüd.»

«Ma ei karda ei su ülemusi ega alamusi.»

«Teed mulle halba. Sul pole ju passi ega ööluba.»

«Kui sedasi, eks ma siis lähe. Kui vana sa õieti oled?»

«Kakskümmend ikka ilusasti täis.»

«Ma olin ka kahekümneselt hästi noore moega. Head aega!»

«Head ööd.»

«Fašiste ärge Tallinna laske.»

«Heaga ei lase, kui väevõimuga võtavad, siis . . .»

«Siis on kuri karjas. Hüvasti.»

«Hüvasti.»

Lõõpimine lõbusa taadiga tõstab tuju. Vilistan vaikselt «mühisevat metsa» ja mõtlen endamisi, et niisugused vanad juurikad on hirmus kanged sõrme tõmbama. Nüüd poksitakse, tehakse kergejõustikku, taotakse jalgpalli, mängitakse korvi ja võrku, siis veeti vägikaigast, tõmmati sõrme, tõsteti kivi ja pisteti rinda. Poisid nagu ei saakski ilma jõuproovimiseta läbi. Kena meelelahutus! Kakelda ma ei armasta, poksikindad tõmban aga hea meelega kätte.

Arutlen nii ja jälgin tähelepanelikult tänavat.

Nurga tagant tulevad kolm meest. Kaks meie oma ja keegi kolmas. Nähtavasti on mõni kahtlane tüüp juba kinni püütud. Kes see võib olla? Kas niisugune hilja peale jäänud inimene nagu papi, kellega sai nalja, või tõeline bandiit?

Nad lähevad ja ma tunnen kinnivõetus ära taadi, kellega äsja sõrme tõmbasime.

Minu juurde jõudes tõstab papi kentsakalt mütsi ja ütleb:

«Tere, ristipoeg. Näed, viiakse.»

«Tere, ristiisa. Mispärast nad sind viivad?»

«Ütlevad, et diversant.»

«Millal sind Saksamaal välja koolitati?»

Mehed jälgivad meid. Üks küsib:

«Tunned teda?»

«Muidugi. Elupõline automehaanik. Elab Kännu tänaval, maja number üheksa.»

«Mürkmaa käskis ära viia. Tal pole dokumente.»

«Kas sellest ei aita, et mina tunnen?»

«Ehk aitab,» arvab üks.

«Mürkmaa vihastab järsku,» kahtleb teine.

«Jätke minu mureks,» ütlen mina. «Lähme, ristiisa.»

Poisid lasevad taadi vabaks, ma saadan ta koju.

«Teie ülemus on kalgi südamega inimene,» põhjab taat pahaselt.

«Bandiite kõik kohad täis,» vabandan oma roodukomandöri.

«Minusugune nüüd mõni bandiit. Pea võttis klaariks.»

«Sa ei pidanud ju ülemusi ega alamusi kartma.»

«Egas ma seepärast. Tee hiljem eidele selgeks, kus sa öösi ringi kooserdasid.»

«Seda küll.»

«Sisse tulla ei taha? Tutvustaksin küljeluule enda päästjat. Ehk leiab midagi kapinurgast.»

«Pole praegu mahti. Nägemiseni.»

«Mis su nimi on?»

«Olev. Mul pole rohkem aega. Hüva patsi.»

«Jumalaga, ristipoeg.»

Kiirustan tagasi oma valvepaigale.

Varsti vahetame osad. Tumme jääb välja vahti pidama ja mina koos ühe teise mehega hakkan mööda majasid käima.

Mul ei vea. Esimeses korteris elab inimene, kes pole mulle võõras.

7

Mina tunnen teda ja tema vist ka mind. Igatahes vaatab ta mulle nõnda otsa, nagu oleksime vanad tuttavad.

See on meie läheduses asuva juuksuriäri omanik, hästi täidlane daam. Otse õudselt tüse. Kui Tallinnas eksisteeriks paksude naiste klubi nagu Inglismaal, siis võiks ta selle president olla. Mehed vaidlesid kunagi, kui palju niisugune täies lihas emand võiks kaaluda. Lõpuks lepiti kokku kaheksale ja poolele puudale. Nad vist liialdasid.

Ta ei ole sugugi mitte vana. Vahest umbes nelikümmend. Käib kergelt ja õõtsutab isegi puusi. Riietub moodsalt, puhvib enda üles nagu vau. Tema ümber levib ikka magusate lõhnade pilv.

Tema juuksuriäri polnud suur. Seal oli ainult kaks tooli. Ühel töötas ta ise, teisel abiline. Ka praegu töötab ta samas, arvatavasti kuulub ta nüüd mõnesse artelli.

Seesama priske ja pruntis daam ajas mu esimese habeme maha.

Millegipärast otsustasin, et las esimese habeme kaabib maha elukutseline meister. Mul tekivad vahel pentsikud tuhinad.

Esimene habe oli nagu esimene habe kunagi. Pehme, siidine udemepõld. Lasksin selle päris pikaks kasvada, lootsin, et läheb tüüakamaks. Tugevamaks ega tiheda-

maks lõuaoras aga ei muutunud, ainult karvad tõmbusid krussi. Narr oli kauem oodata, sõbrad juba tõgasid.

Võtsin südame rindu ja sammusin kõige lähema juuksuri juurde. Tolle ülilopsakate vormidega maadami salong see juhtuski olema.

Ilma minult midagi pärimata pani perenaine mu õlgadele valge lina ja hakkas juukseid lõikama. Mõtlesin, et juuksed vajavadki pisut pügamist, ja valmistusin hingeliselt järgmisele toimingule. Salajas lootsin, et ta ise märkab, missugune vägev karvkate mehe lõual lokkab, ja küsib, et kas habe kah? Mul oleks siis ütlemata kerge vastata, et jah, palun väga.

Ta ei märganud või ei tahtnud märgata. Peaga valmis jõudnud, võttis lina mu õlgadelt ära, raputas juuksed põrandale ja lausus:

«Kakskümmend senti, palun.»

«Habe kah.»

Püüdsin seda öelda nõnda endastmõistetavalt, kui vähegi suutsin.

Ta silmitses mu lõuga tähelepanelikult ja küsis:

«Kas seebiga või ilma?»

Ta küsis seda ülemäära valjusti. Peeglist nägin, kuidas järjekorda ootavad vanamehed muigasid. Võib-olla nad ei itsitanudki habemesse, võib-olla rääkis juuksur tavalise tooniga, minu kõrvus ja silmis näis see aga nii. Igatahes olid mu närvid pingul, mul oli naljakas ja häbi ja piinlik ja kõhe ja kurat teab mis veel kõik. Küllap trotsigi, sest ma põrutasin täie häälega:

«Seebiga.»

Mis sa enam piiksud, kui oled juba narriks tehtud. Igatahes ärevusega oodatud pühalikust silmapilgust sai raske kannatus.

Edasi toimus kõik normaalselt. Hästilõhnav lihamägi seebitas mu lõua sisse, kõhutas habemenoa teravamaks, mis tõstis pisut enesetunnet, ja helkiv tera libiseski üle mu põse. Krimpsutasin nägu ja ta päris üllatunult:

«Kas on valus?»

«Oh, pole viga!»

Seekord petsin ta ära ja matsakas maadam teritas uuesti habemenuga. Tundsin rõõmu kättemaksu õnnestumise üle. Alles hiljem sain aru, et ta polnud siiski täie tõsidusega minu meheausse suhtunud. Tavaliselt seebi-

tatakse ja aetakse ikka kaks korda, tol tähtsal tunnil piirduti üheainsa ülelibistamisega.

Umbes sel ajal tekkisid kuulujutud, et ta võtnud enda juurde pika mehekõrendi, endast viisteist aastat noorema. Ta ei abiellunud viinamaia volaskiga, kes oli paljas nagu püksinööp, vaid elas niisama armukest. Naised lõid käsi kokku, mehed irvitasid, meie, poisid, ropendasime.

Nüüd siis nõuan sellesama juuksuri käest passi. Ta on endiselt priske ja üliümar, lõhnab nagu varemgi vägevasti ja ka oma paksude puusade õõtsutamist pole ta unustanud.

Isikutunnistust ulatades püüab ta mulle edvistades silma vaadata. Enda kogumiseks süvenen ma põhjalikumalt kui tarvis dokumenti, annan selle tagasi ja heidan pilgu üle toa. Pehme diivan ja pehmed tugitoolid, pähklivineeriga kaetud ümmargune söögilaud, samasugune puhvet. Tühi raadiolaud nurgas. Kõrvalruumi uks on suletud. Arvatavasti seisavad seal lai pähklikantidega voodi, kolme poolega riidekapp ja trümoo. Kaalutlen, kas heita pilk teise tuppa või mitte.

«Teie olete mu vana kunde!»

Juuksuri hääl kõlab magusalt.

Minu kaaslane küsib:

«Kedagi teist siin ei ela?»

«Ei, kallid noormehed.»

«Lähme,» seab seltsimees end minekule.

Ma avan suletud ukse.

Kõrvaltuba on pime. Ometi tekib mul tunne, et seal viibib keegi. Koban käega ukse kõrvalt elektrilülitit, leian selle ja vajutan. Punase abažuuri mahedas valguses seisab riidekapi varjus mees. See astub mu poole, sirutab käe ja ütleb sundimatult:

«Tervist, Olev.»

Mu ees on Endel Niidas.

8

Jah, see on tema. Ta on lahtise kaelusega suvises päevasärgis ja koduselt toatuhvlites.

«Te olete sõbrad,» ahhetab mu selja taga volüümidelasu. «Kui tore!»

Ma ei tea, mida teha. Olen hämmastunud ja segaduses.

«Mul pole ööluba ja ma ei tahtnud korda rikkuda,» seletab Niidas. Kuigi ta püüab hästi rahulikult käituda, närveerib ta tublisti.

Minu kaaslane pistab oma pea ukse vahelt sisse. Ta on uus mees hävituspataljonis ega tunne Niidast.

Osutades silmadega Niidasele, küsib:

«Tuttav?»

Noogutan pead. Ma ei saa ju eitada, et tunnen Niidast.

Seltsimees pöördub viisakalt perenaise poole:

«Kui te lubate, teen niikaua ühe suitsu, kui nad räägivad.»

«Palun, palun,» nõustub majaemand otsemaid.

Iga nende sõna kostab erakordselt selgesti. Mina aga ei leia, millest pihta hakata. Niidas alustab ise:

«Tookord juhtus rumalasti. Mul oli rahvakomissariaadis kokku lepitud — mäletad, ma kõnelesin sulle, et käisin seal. Neil oli puudus usaldatavatest inimestest, kes organiseeriksid tehaste ja sisseseadete evakueerimist. Ma jäin nõusse tingimusel, et nad kooskõlastaksid minu ületoomise hävituspataljonist.»

Ta valetab. Imestan aga, missuguse leidlikkusega ta seda teeb. Niidas oskab inimesi uimaseks rääkida. Ta ei otsi sõnu ega pööra pilku kõrvale. Rahvatarkus kinnitab küll, et musta südametunnistusega inimesed vältivat otsavaatamist, paraku on ka sellest reeglist erandeid. Suured teesklejad ja sulid sihivad sulle suisa silma, luiskavad inglinäoga suu sisse.

«Kas sul on pass ühes?»

Ma ei taha kuulda ta kõnevoolu ja targemat küsimust ei tule korraga pähe. Pikemata on ka viimasele närukaelale raske öelda, et ta on lurjus.

«Muidugi on. Kuid, Olev, milleks pean ma sulle isikuttõendava dokumendi esitama? Tunned ju mind läbi ja lõhki. Naljavend, tõesõna. Sul on niisugune peidetud huumor.»

Kõrvaltoast kostab klaaside kõlinat. Kuulen, kuidas naisehääl küsib: «Teil on ehk pisut aega?»

Nähtavasti on mu ilmes midagi erakordset, sest Niidas

läheb siiski riidekapi juurde, avab ukse ja sorib oma kuue taskus.

«Sa elad nüüd siin?»

Ta pöördub minu poole, teeb põlastava grimassi ja ütleb sosinal:

«Lihtsalt mööduv seiklus.»

Ka seda ta luiskab. Tõenäoliselt ei julge Niidas kodus ööbida. Kas meie või kurat teab mille tõttu.

«Kas... kas Helgi oli sulle ka mööduv seiklus?»

Ma ei oleks pidanud nõnda küsima. Või siis tegema seda väga külmalt, üleolevalt, salvava hukkamõistuga. Tahtsin nii öeldagi, kuid mu häälest kostis kahjutunne, ja sellest talle piisas.

«Oi, Olev, sa oled alles ütlemata roheline. Ja armukade, vennas. Võid rahulik olla, meie vahel ei juhtunud mitte midagi. Ta oli ehk minust natuke sisse võetud, kuid ma ei ole siga, Olev. Helgi on...»

Ta oleks mu äärepealt nurka surunud. Tunnen, kuidas nägu hakkab õhetama, üks hetk veel — ja ma oleksin ta rahule jätnud. Ma muutun ka suurima suli ees relvituks, kui mulle mõista antakse, et teen midagi egoistlikel ajenditel. On ju niisugune mõiste — egoistlik ajend... Niidase pealtnäha tagasihoidlik, tegelikult aga äärmiselt küüniline kiitlemine, et Helgi polnud tema suhtes ükskõikne, aitab mind tavalisest nõrkusest üle saada. Ma sähvan talle vahele:

«Veel üks piiks sanitari kohta — ja ma löön su näo segi.»

«Kui ma sind millegagi riivasin, siis vabandan tõsiselt.»

Tunnen, et Niidas poeb uuesti mu käest ära. Kõige abitum olen ma üliviisakate ja ülilibedate inimestega suheldes. Nad nagu mähivad su oma tahte mingisse kleepuvasse tainasse ja vormivad seda tainast oma soovide kohaselt.

«Kas sa tead, et hävituspataljonis peetakse sind väejooksikuks?»

Ma ei tea, kust vanaaegne sõna «väejooksik» mulle meelde tuli, kuid ka nüüd jääb Niidas sadulasse. Ta laiutab õnnetu ilmega käsi:

«See ei ole minu, vaid rahvakomissariaadi kaadriosakonna süü. Nende hooleks jäi minuga seotud formaal-

suste lahendamine. Hea, et sinu käest teada sain, et seda pole veel tehtud. Ole tänatud, Olev.»

Uksele koputatakse. Alles nüüd panen tähele, et Niidas on vaheukse kinni lükanud. Ta on äärmiselt ettenägelik. Lävele ilmub õhetav korteriperenaine.

«Seltsimehed, ma segaksin teid pisut. Pakuksin teile kõigile tassi kohvi. Niipalju on ehk sinu sõpradel aega?»

«Olev, ära unusta, et meil on kiire!»

Nõnda hüüab eestoast mu seltsimees. Hääle järgi otsustades mugib ta midagi.

Niidas annab silmadega märku ja uks suletakse otsekohe uuesti.

«Me käisime sind kodunt otsimas. Kõnelesime su emaga,» ütlen nüüd.

Niidas ehmub. Kas tõesti temalgi on nõrk koht?

«Mis . . . mis te talle rääkisite?»

«Ole mureta,» lausun põlglikult. Mu põlgus muutub vihaks ja ma leian äkki sõnu. «Me ei teatanud su emale, et ta poeg on reetur. Jah, sa oled reetur! Värised oma hinge pärast, argpüks. Ma ei kahtle, et kui sakslased peaksid Tallinna vallutama, siis annad sa endale kannuste teenimiseks iga ausa töölise ära. Sa oled kümme korda halvem kui Elias, tema ei teeskle ega poe.»

Jätkates samas toonis, sõiman ma Niidase korralikult läbi. Lõpuks käsutan:

«Pane riidesse, tuled meiega kaasa. Küll pataljoni staabis selgub, mida sa luiskad ja mis on tõsi.»

Ma ei ole varem nii löödud ja hirmunud inimest näinud. Niidase huuled värisevad, ta ei saa enam sõna suust. Mul hakkab temast korraga hale.

«Hüva,» lõpetan rahunenult, «täna me sind kaasa ei vii. Kui mees oled, tuled homme ise, kui narts, siis käi kuradile.»

Jätan ta sinnapaika, käratan juuksurile, kes mind lauda kutsub, et hoolitsegu oma kostilapse eest, ja lahkun.

Tunnen, nagu oleksin vabanenud millestki väga räpasest ja võikast. Aiman, et Niidas ei tule hävituspataljoni tagasi, ja mul pole sellest enam kahju. Nüüd, kus Niidas seisis mu ees kogu oma armetus tühisuses, saan aru, et tema taoline ei teeks Helgit iialgi õnnelikuks.

Oma häbiks pean tunnistama, et mul on niisugusele äratundmisele jõudmise üle isegi hea meel.

«Kes see tüüp oli?» pärib hiljem väljas kaaslane.

Vastan talle midagi ebamääraselt. Ma ei taha tunnistada, et tegemist oli hävituspataljonist putketteinud mehega.

Ma ei räägi kellelegi, et Niidast nägin. Ei Tummele ega isegi mitte Ruutholmile. Ka Helgi ees hoian oma keele hammaste taga.

9

Mõtlesin pärast seda, et meie sanitar oleks pidanud Niidast nii nägema, nagu mina teda nägin. Siis oleks ta mõistnud, et niisugust kaltsu ei maksa taga leinata.

Helgi on ikka veel nukker. Tõsi, ta naeratab juba vahel, ja siis on ka minul hea meel. Ent ta ei ole enam nõnda usaldav nagu varem. Isegi mind vist pelgab pisut.

Mõnikord hakkab mul Helgi pärast hirm. Ta on ääretult impulsiivne. Ei oska põrmugi kavaldada — mida mõtleb, seda ütleb kõhklematult välja. Paiskas Mürkmaale näkku, et see on südametu inimene. Seepärast, et meie roodu komandör tahtis palavikuga mehe haarangule saata.

«Teie koht oleks lasteaias, mitte hävituspataljonis,» põrutas Mürkmaa halvustavalt Helgile.

Helgi vastas löögivalmilt:

«Mina ei paneks teiesuguseid inimesi isegi mitte vangivalvureiks.»

Mulle jutustas Helgi ja Mürkmaa kokkupõrkest Koplimäe. Ma ei kahtle selles, mõlemad võisid nõnda öelda. Mürkmaa armastab hammustada ja Helgi ei taltsuta ennast. Keda ta usub, seda usaldab piiritult, keda ei salli, seda põlgab varjamatult.

Tumme ütleb Helgi kohta, et tüdruk põleb liiga kuuma leegiga. Tal on vist õigus.

Niidase-taoline teeskleja kasutas Helgi iseloomu ära. Mis kõnelda Helgist — ta pettis meid kõiki. Välja arvatud vahest Ruutholm, kes Niidase sõnavoolule ei allunud. Vahel tärkab mul pähe niisugune mõte, et kui sõda poleks puhkenud, oleks Niidas istunud varsti rahva-

komissariaadis kõrgel kohal. Meie suurepärasel nõukogude korral on üks viga: lõuamehed võivad vahel kergesti karjääri teha. Kes kõneleb suure suuga revolutsioonist, see on varsti tehtud mees. Viimane väide pole minu tarkus, ma lihtsalt kordan Ruutholmi sõnu. Nagu minagi, suhtub Ruutholm igasse kuldsuusse loomusunnilise eelarvamusega. Tema vastumeelsus on veelgi teravam. Ruutholm ei lase ennast naljalt haneks püüda.

Helgi tunneb igale hädalisele kaasa. Kontrollib kogu aeg mu sihverplaati. Ei lähe ma ise medpunkti, otsib ta mind roodust üles. Mõistes seda, käin end hommikuti ilusasti arstile näitamas. Milleks Helgile asjatult tüli valmistada.

Arsti abiga sai sanitar mu niikaugele, et Tõnismäe polikliinikus tehti minu põseluust röntgeniülesvõte. Muidugi osutus luu terveks. Helgi rõõmustas, mina püüdsin nalja teha, mis aga kehvasti välja kukkus. Helgi koguni pahandas minuga, mispärast ma nõnda tuim ja ükskõikne olevat.

Mul on sanitari seltsis hea olla. Paraku kohtume üksnes hommikuti, ja kui mu näolt viimased plekid kaovad, siis pole enam sedagi võimalust. Kas või lase bandiitidel uuesti pea paiste peksta. Asja ees, teist taga ei taha ma medpunkti ümber keerutada.

Jumal teab, mis minuga lahti on. Meestele, kellega Helgi kõneleb, vaatan ma viltu. Kas tõesti on Niidasel õigus ja ma armukadestan oma võitluskaaslasi?

Lollus! Enne on tarvis armastada, siis alles armukadestada. See ei ole armukadedus, mida ma tunnen, vaid lihtsalt meelepaha seltsimeeste vastu, kes tüdrukule rahu ei anna.

Aasta tagasi armusin tõepoolest. Käisin nagu ogar ringi. Minu väljavalitu oli abielus. Ta mees käis vahetustega tööl, ja kui see õhtuti kodus polnud, jõlkusin ma ta noore naise sabas nagu kutsikas. Emagi märkas, et minuga on midagi lahti, ja küsis, mis mul viga. Õed, kes seda kuulsid, itsitasid nagu pöörased. Pärast nad sosistasid midagi emale ja ma tundsin tahet kodunt ära joosta. Ma ei tea, millega see asi oleks lõppenud, sest naine laskis ennast suudelda, kurtis, et tema mees ei mõistvat teda, ja lõpuks leidsin ennast tema käte vahelt voodis. Ta oli ilus, miski muu peale tema kallis-

tuste ei olnud mulle maailmas enam tähtis. Õnnetuseks või õnneks kolisid nad Kiviõlisse, kus ta mees sai parema koha.

Helgi vastu ei tunne ma mitte midagi niisugust. Ta on lihtsalt sümpaatne tüdruk, kellest mul kahju hakkas. Ma suhtun Helgisse nagu oma õdedesse. Võib-olla õdede pärast Helgi nukrus mulle nõnda südamesse läkski. Ma kõnelesin ka talle oma õdedest ning sellest, et nad koos emaga evakueeruvad.

«Üksi on raske olla,» ütles Helgi.

«Ma ei ole veel täiesti üksinda olnud,» tunnistasin.

«Ka mina ei uskunud enne, et üksinda on mõnikord hirmus kurb.»

«Tumme on hea inimene, te ju tunnete teda.»

«Jah, me elame ühes majas. Talle ei saa aga kõike südamelt ära rääkida.»

«Ema ega isa ei asenda keegi.»

«Teil on kaks õde?»

«Jah.»

«Mis nende nimed on?»

«Riina ja Ellen.»

«Kui vanad nad on?»

«Viisteist ja neliteist. Riina saab varsti kuusteist. Ta ei paista teist nooremana.»

«Mul ei ole õdesid ega vendi.»

«Te sobiksite minu õeks. Mõnikord ongi mul niisugune tunne, et te olete mu kolmas õde.»

Helgi kohkus. Ta vaatas mulle otsa ja punastas. Ka mina tundsin, et hakkan näost õhetama. Oleksin hea meelega oma viimased sõnad tagasi võtnud.

Korraga puhkes ta lõbusalt naerma:

«Hüva. Pidage mind siis oma kolmandaks õeks.»

«Õde ja vend peavad sina rääkima.»

«Mida õde veel peab tegema?»

«Noorem peab vanema sõna kuulama. Pärisõed kuulavad mu sõna.»

«Kas te olete kuri vend?»

«Nõnda kuri, nagu peab olema vanem vend perekonnas, kus ei ole isa.»

«Mul on isa.»

«Pärisvend ma ju teile ei olegi.»

«Väga kuri vend te ei saagi olla.»

Ma ei või öelda, kas me leppisime kokku, et peame teineteist õeks-vennaks, või mitte. Aga kui keegi peaks Niidase kombel veel teda kurvastama, siis hoidku seda kaabakat jumal.

Ka Tumme muretseb Helgi pärast. Nagu minagi, ei vaata ta hea pilguga poistele, kes Helgiga lobisevad. Mindki peab ta vist Helgile külgelööjaks. Milleks ta muidu oleks mulle öelnud, et Helgi on lapsemeelselt siiras tüdruk, kellele on pagana kerge haiget teha. Tumme mõistukõne rabab mind. Kahtlustada mind, kes ma soovin Helgile kõige paremat! Ma tahan Helgile olla üksnes heaks vennaks ja ei midagi muud. Kavatsen juba Tummele kinnitada, et minu pärast ärgu kartku, mina olen kõige viimane, kes Helgile haiget teeb. Loobun siiski niisugusest mõttest. Taavet ei saaks minust aru. Mis mulje jääks teilegi inimesest, kes heast peast tõendab, et ta ei soovi teie tütrele või teie hea tuttava tütrele midagi halba. Te peaksite teda kas napakaks või kavalpeaks. Taavet Tumme silmis ei taha ma aga kumbki olla.

Õhtul tekivad jutud, et meile antakse tõeline lahinguülesanne. Sõidame vist rindele.

10

Me kihutame läbi linna.

Tallinna tänavail liigub minu meelest inimesi ja autosid märksa hõredamalt kui varem. Enamik töölisi ja ka ametnikrahvast kaevab linna lähistel tankitõrjekraave ja kaevikuid. Südalinnas sõelub inimesi rohkem, aga endist saginat ja rahvapilve pole ka siin. Tõnismäelt piki Pärnu maanteed alla vaadates ei näe ma ühtki autot ega muud sõidukit, isegi mitte kolisevat trammi. Ainult kõnniteedel ruttab jalakäijaid.

Kuidas ma küll tahaksin, et tänavad kihaksid sõidukeist ja vastutulijaist! Et kõik oleks nii nagu kuu aega tagasi. Et sõda poleks veel suutnud minu kodulinnale oma pitserit vajutada.

Meil on kiire. Peame järele jõudma oma roodu kahele rühmale, kes omnibussidega mõni tund tagasi Mustamäe alt Pärnu suunas välja sõitsid. Meie, see tähendab Koplimäe ja mina, jäime maha. Oleksime pidanud jul-

gestusena kõige ees põristama, kuid vaevalt me enne tundi-poolteist neile üldse järele jõuame.

Meie mahajäämises on süüdi rumal vahejuhtum.

Tund aega enne väljasõidu algust saatis rooduko-mandör Mürkmaa mind mingite paberitega pataljoni staapi ja käskis õigeks ajaks tagasi jõuda. Koplimäed ja tema sõiduoskust hästi tundes ei kahelnud ma, et antud ajaga toime tuleme. Mustamäe alt, kus meie rood nüüd on kaitsel, pole linna kümneid kilomeetreid, ja kui Koplimäele voli kätte antakse, põletab ta nagu hullumeelne.

Ometi läks kõik teisiti.

Enda meelest valisime kõige õigema tee. Mustamäe alt tõusime Nõmme turuhoone juures Pärnu maanteele, põrutasime täie vaardiga läbi Rahumäe, Järve ja Hallivana kurvi linna, kus kohe pärast raudtee-ülesõidukohta keerasime Koidu tänavale. Võib-olla oleks alt, Kadaka tee ja Paldiski maantee kaudu otsemgi saanud, päeval oleksime kindlasti nõnda sõitnud, kuid öösi pimedas ei tahtnud enne sillutatud tänavaile jõudmist viletsatel teedel aega raisata.

Koidu tänaval peatas meid mereväepatrull. Niipea kui mootorratas seisma jäi, kargas üks madrustest Koplimäe juurde ja rebis tema õlgadelt pagunid maha. Niisamuti, ühtki sõna lausumata, tiriti Koplimäe seljast ja minu sülest karabiin ja siis alles küsiti, kes me oleme.

Jälle oli häda selles, et ma ei oska vene keelt, ja Koplimäe pole ka ses suhtes minust targem. Mis parata, kui meie koolis käisime, siis vene keelt ei õpetatud. Mida meie käest teada taheti, sellest saime siiski aru ja ma vastasin väljakutsuvalt, et «istrebitelnõi bataljon». Ausõna, mul läks iga sekundiga rohkem kops üle maksa. Kelleks nad meid peavad, sunnikud! Siis meenus mulle Sergei Arhipovitš ja ma taltsutasin ennast. Isegi midagi sooja tekkis ülivalvsate madruste vastu ja ma naeratasin neile sõbralikult.

«Parool?»

«Russalka.»

«Dokumendid?»

Koplimäe, kes ühtelugu mootorrattaga ringi tuuritab, esitas tõendi, millel seisab must valgel eesti ja vene

keeles, et mootorratas number see ja see kuulub hävituspataljonile ja seda juhib hävituspataljoni võitleja seltsimees Ilmar Kaarli poeg Koplimäe. Mina ulatasin oma komsomolipileti.

Madrused valgustasid taskulambiga meie pabereid, vaidlesid isekeskis ja siis istus üks Koplimäe selja taha ning teine külgkorvi minu sülle. Näidati käega ettepoole ja kamandati: «Davai!»

Koplimäe lõi mootorile hääled sisse ja me sõitsime edasi.

Kolmas madrus, kelle kätte jäid relvad, tuli jalgsi tagant järele.

Tont võtaks, nad olid naiivsed poisid. Kui me oleksime tõepoolest olnud bandiidid, kelleks nad meid Koplimäe pagunite pärast pidasid, siis poleks nad meid enam suutnud kinni hoida. Tühine pingutus, ja minu süles istuv madrus lamaks tänavakividel, kahekesi saaksime jagu ka teisest. Põgenenud oleksime kindla peale.

Varsti käsutati: «Stopp!», millest me suurepäraselt aru saime. Koplimäe peatas momentaanselt mootorratta.

Minu süles istuv madrus hüppas maha, jooksis helerohelise puumaja ette, pistis sõrmed suhu ja vilistas. Vile peale avanes teisel korral aken ja mereväelase vormis mees pistis pea välja. Varsti oli ta all, mu pilk langes veel kord lahtisele aknale ja kõik sai selgeks — kardina varjust jälgis meid heleda peaga neiu.

Staršinaa — väljatulnud mereväelane kandis vanema tunnuseid — uuris omakorda meie dokumente, küsis parooli ja silmitses kahtlustavalt Koplimäe õlgu, millel narmendasid pagunijäänused. Naeratasin ka talle sõbralikult ja ütlesin «istrebitelnõi bataljon», kuid tema näoilme ei muutunud. Siis tegin vea, kuid ma tahtsin neid ülimalt valvsaid vendi (nad polnud meist teab mis vanemad!) pisut nöökida. Müksasin küünarnukiga Koplimäele ribide vahele, noogutasin peaga avatud akna poole ja laususin umbes nii, et kuradi kärmed poisid, ning veel midagi taolist.

Minu käitumine ilmselt pahandas vanemat, sest ta andis madrusele ametlikul toonil korralduse meid ko-

mandantuuri viia. Oletasin seda, sest mida muud mitut puhku korratud sõna «komandantura» ikka tähendas.

Komandantuuris toimus kõik kähku. Meie paberid ja seletused (purssisime mõlemad Koplimäega kuidas aga oskasime venet) äratasid korrapidajas usaldust, paluti vabandust ja öeldi, et me võime sõita, kuhu tahame.

Relvade tagasinõutamisega kulutasime jällegi tunnikese. Me ei leidnud kuidagi Petkat, kelle kätte jäid karabiinid. Meie saatjad vilistasid uuesti sama maja ees, kuid sedakorda jäi aken suletuks. Viimaks kihutasime tagasi komandantuuri, kuhu Petka meie püssidega oligi just saabunud.

Pataljoni staapi jõudsime alles kolmveerand seitse. Sealgi kulus ettenähtust rohkem aega. Kõigepealt ei leidnud ma üles staabiülemat. Koplimäe, kes mind tagant kiirustas, soovitas Mürkmaa käest saadud ettekande või aruande korrapidajale anda, aga ma kinnitasin, et käsk oli paber isiklikult staabiülema kätte toimetada.

Mul vedas. Parasjagu siis, kui ma staabiülemaga asjad korda sain, kohtasin Helgit.

«Tervist!» ütlesin ma talle rõõmsalt.

«Tere.»

Ta naeratas ja mu tuju läks pagana heaks.

Ajasime Helgiga viis minutit või pisut kauem juttu. Koplimäe andis mulle silmade ja käeliigutustega märku, kuid ma ei teinud temast välja. Alles siis, kui Helgi teatas, et ta peab ühele palavikku jäänud mehele rohtu andma, otsustasin minema hakata.

«Teie rood sõidab täna välja?» küsis Helgi veel.

«Ongi juba sõitnud. Meie Koplimäega kihutame neile järele.»

«Head teed!»

«Aitäh! Nägemiseni!»

«Ole ettevaatlik, vend!» hüüdis ta mulle järele.

Mu jumal, kui suurepärane tüdruk ta on!

Oma südames olin ma nüüd madrustele tänulik. Kui nad poleks meid kinni pidanud, ei oleks ma Helgit näinud.

Ootavale Koplimäele, kes etteheitvalt kella vaatas, ütlesin ma lustakalt, et ärgu ta süüdistagu mind, vaid iseennast. Kes käskis selga toppida frentši, mille õlakud

kahtlust äratavad. Ja kust ta niisuguse äraiganenud vormikuue üldse välja koukis? Nõnda ma lobisesin ja Koplimäe vahtis mind nagu poole aruga narri.

Nüüd on meil tuli takus.

Koplimäe lisab kogu aeg kiirust. Linnas ei tohiks nõnda tormata, kuid me peame roodule järele jõudma. Mida varem, seda parem, sest Mürkmaa ei tunnista nõndanimetatud objektiivseid põhjusi. Ma kujutan hästi ette, mida ta nüüdki ütleb. «Ärge ajage mulle puru silma. Iga patrull laseb läbi, kui parooli teatakse. Ma lööksin teid peavahti, aga teie õnneks pole hävituspataljon regulaarvägi. Mitte vastu vaielda! Kõik!» Mürkmaa oleks suurepäraselt sobinud kodanlikku armeesse veltveebliks.

Ema on juba tehasest lõpparve võtnud ja nad võivad iga päev ära sõita. Kes teab, kas ma operatsioonilt tagasi tulles oma ema ja õdesid enam näengi. Evakueerujate ešelonide väljasaatmisel tekkis mingi ootamatu takistus — kas pommitati raudteed või juhtus midagi muud —, muidu tossutaksidki nad juba kuskil Narva taga Volga poole.

11

Üle raudtee sõites hüppab mootorratas tugevasti.

Koplimäe vannub:

«Ülesõidukoht nagu sea songermaa.»

Mulle paistab, et Ilmar kirub rohkem moodupärast. Või enda õigustamiseks, sest ta ei vähendanud raudteele lähenemisel kiirust. Viimaks hoopis minule mõistaandmiseks, et raiskasin Helgiga kallist aega?

Möödume puude varju jäävast haiglast, kus isegi nüüd käivad mõned õed mustas nunnarüüs, seebi- ja tikuvabrikust. Koplimäe suurendab veelgi kiirust.

Ma jälgin teda kõrvalt.

Koplimäe vahib keskendunult ettepoole. Ta sitked sõrmed hoiavad kindlalt käepidemetest kinni. Tal on peenikesed käsivarred, ja kes neid esimest korda näeb, võib Koplimäed pidada hapraks ning nõrgukeseks. Ma tean, et niisugune mulje on petlik. Tema soonilistes lihastes on jõudu ja vastupidavust rohkem kui mõnel rasvasel mürakarul.

Kas tunneb Koplimäe endal mu pilku või on põhjuseks miski muu, aga ta keerab näo minu poole ja naeratab. Tähendab, ta on mulle andeks andnud. Ma naeratan vastu. Tunnen vajadust midagi öelda ja kohman:

«Täna tuleb ilus ilm.»

Pean karjuma, et hääl üle mootorimürina kostaks.

«Kuum suvi,» lõugab ta mulle vastu.

Mustamäele me enam ei keera, nagunii on meie omnibussid juba poolel teel Pärnu. Õnn, et me vähemalt sõidusuunda teame. Muidu tilgu nagu loll linnas, sellal kui teised vaenlasega rinnad kokku pistavad.

Mul oli kohutavalt hea meel, kui meile teatati, et sakslased on Märjamaalt tagasi löödud. Mõned kõnelevad, et nad peksti Pärnu välja, teised räägivad, et Pärnu olevat meie vägede poolt koguni tagasi võetud. Viimast ma hästi ei usu. Ka Ruutholm suhtub niisugusesse juttu skeptiliselt. See on aga kindel, et hitlerlased Märjamaa juures tugevasti vastu nina said.

Rahumäe koolimaja kohal pöördub Ilmar minu poole:

«Ma raiskaksin Kivimäel viis minutit, pärast teen sõiduga tasa.»

«Tahad kodunt läbi minna?»

«Ma elan Sikupillis.»

«Teisiti ei saa?»

«Saaks,» tunnistas Koplimäe. Ta on kuradima aus jõmm. «Parem oleks siiski Kivimäel kinni pidada.»

Muidugi jään nõusse. Kuidas ma oleksingi saanud vastu seista. Kas ma ise ei kõnelnud Helgiga...

Pärast Hiiut pöörab Koplimäe Vabaduse puiesteelt paremale, kihutab paksu tolmupilve maha jättes mööda sillutamata, liivaseid tänavaid ja peatub mingi aiavärava ees. Vaatab mulle korraks süüdlaslikult otsa ja tõttab siis jooksujalu õue.

Süütan paberossi.

Läbi pruuniks värvitud kõrge varbtara paistab mändide vahelt kahekordne hoone. Harilikuks elumajaks nagu liiga suur ja aknad tavalistest kõrgemad ning laiemad. Hoone läheduses märkan viit-kuut lamamistooli. Püüan mõistatada, mis maja see on, kuhu Koplimäel oli nõnda tungivalt tarvis sisse põigata.

Ilmar peab sõna. Vaevalt jõuan paberossi lõpuni tõm-

mata, kui ta mändide vahelt nähtavale ilmub. Lööb mootori käima, hüppab sadulasse ja juba sõidamegi edasi, kohev tolmujutt taga.

Pääsküla jõe silla kühmu ületades ütleb Koplimäe häält pingutades:

«Sõja ajal on haigel inimesel kõige halvem.»

Nüüd taipan, et me peatusime haigla ees. Ei, vist sanatooriumi ees, sest mulle meenub, et kuskil Kivimäe või Pääsküla kandis pidi asuma mingisugune kopsuhaigete ravivärk.

Karjun talle:

«Kes sul seal on?»

See on muidugi loll küsimus. Koplimäe ei vasta kohe. Lõpuks ütleb midagi, kuid tuul viib sõnad minema.

Et oma taktitut pärimist heaks teha, lõugan talle kõrvu:

«Oleksid sa öelnud, ma poleks tagant kiirustanud.»

«Lubasin õele tagasi jõudes teda uuesti vaatama minna. Eks siis kõnele pikemalt.»

Kiirus kasvab kogu aeg. Tuul vihiseb kõrvus. Mööda viiksatab üksikuid maju, võsapuhmaid, verstaposte. Lageda maa tottu näeb kaugele. Peagi ületame ka kitsa, käärulise ja madala Tõdva jõe. Varsti tuleb teerist, mille ääres seisab valgete sammastega omaaegne kõrts või postijaam ja kust pöörab tee Keilasse. Jalgrattaga olen ma kogu Tallinna ümbruse risti ja põiki läbi tiirutanud, seepärast tean.

Koplimäe küünitab end jälle minu poole ja karjub üle mootorimürina: «Tead, mis õde minu käest küsis. Kas ma olen juba inimest tapnud või ei ole.»

Mõistan, et Ilmaril on midagi südamel.

«Hea, et ma talle valetama ei pidanud.»

Koplimäe vähendab tuure, mootori vali undamine matab liiga häält.

«Ma ei oleks saanudki talle valetada,» jätkab ta minu poole sügavasti alla kummardudes, et ennast paremini kuuldavaks teha. «Ta puuris mind oma silmadega nii, et ...»

Möödumegi Kanamaa teeristist ja kõrtsist.

Järsku ma erutun ja end kõrgemale upitades möirgan omakorda:

«Ka mina ei ole veel kedagi tapnud. Sellepärast, et

me nõnda vähe sakslasi mättasse lööme, nad muudkui ronivadki edasi.»

Kui ma ärritun ja kellelegi midagi rasket tahan öelda, siis tulevad mulle ikka niisugused tänavaväljendused keelele, nagu «mättasse lööma», «varvast viskama», «larhvi segi peksma» ja muud. Ka nüüd ägestun. Mis rõõmu peaksime sellest tundma, et me kumbki pole veel ühtki vaenlast maha nottinud? Kas me selleks hävituspataljoni astusime, et käed ristis jumalalt abi paluda!

Koplimäe ei kosta minu sõnade peale silpigi. Kas ta ei saanud minust aru või mis. Nähtavasti kiskus tuul mu sõnad suust. Kergitan ennast veelgi kõrgemale ja kordan oma mõtet täiest kõrist röökides. Kummaline, nüüd ei kõla see kõik enam nii, nagu oleksin tahtnud.

Ka seekord ei vasta Ilmar midagi. Mul tekib koguni pisike vimm tema vastu. Imelik sell, mõtlen. Julge ja igaks ülesandeks valmis, karabiin ripub põiki üle turja, aga tunneb head meelt, et pole ühtki vaenlast vagaseks teinud.

Jätkame sõitu vaikides. Taban paaril korral endalt Koplimäe pilgu, kuid ei tee sellest välja. Näkku vihiseva tuule pärast silmi kissitades ja kurvidel ennast kas paremale või vasakule kallutades vahin jonnakalt ettepoole. On tal midagi öelda, siis öelgu, ärgu mängigu tumma. Ohoo, paistab, et avabki suu. Arvan nõnda seepärast, et ta laskub poolviltu väga madalale ja pöörab näo minu poole.

«Ma tahtsin võidusõitjaks saada.»

Ilmar hämmastab mind, ausõna. Tont temaga, ta on alles samasugune mehehakatis nagu mina isegi. Hingel hakkab jälle lahe, vimmavine haihtub. Taipan kergendustundega, et Koplimäe ei põrnitsenud mind kes teab missuguse tagamõttega, vaid jälgis lihtsalt, kuidas ma kiiret kihutamist välja kannatan. Oi, sõber, lisa aga julgesti gaasi, tuisakem nõnda, et kurvid sirged, külgkorvis ei väriseta! Järgmisel käänakul viskun pooleldi korvist välja, nii nagu Pirita ringrajal teevad võidusõitjad. Unustan, et mul on relv süles, karabiin oleks äärepealt rataste vahele kukkunud. Suudan vaevaga õnnetuse ära hoida ja puhken naerma, nagu oleksin teab mis naljaka viguriga maha saanud.

Siis märkame eespool sõitvat mootorratast. Käänakuil kaob silmist, sirgemal teelõigul ilmub uuesti nähtavale.

Ilmar vaatab mulle küsivalt otsa. Ma pilgutan silmi.

Meie võimas masin tõuseb nagu lendu. Olemegi võidusõitjad.

Muutume Koplimäega vallatuiks jõnglasteks.

Ilmar naerab ja mina itsitan.

Lõbus ja põnev hakkab. Kõrgele tõusnud päike soojendab turja, paremale jääv madal kuusik sätendab valguslaikudest. Kogu maailm näib meile praegu ütlemata heledana ja säravana.

Järsku vähendab Koplimäe kiirust.

«Vaata!»

Ta ei karju, vaid kähistab mulle nii.

Näen. Tagaistuja käsivarre ümber on valge lint. Tunnen, kuidas süda tugevamini taguma hakkab.

«Ära jää maha!» röögin Ilmarile.

Läheneme neile uuesti.

Eksitust ei ole — valge käeside on selgesti nähtav.

Pea kihiseb mõtetest. Bandiidid on õudselt ülbeks läinud, kui nad juba päise päeva ajal nõnda väljakutsuvalt ringi liiguvad. Nad ei tohi pääseda! Veel paarkümmend sekundit ja me oleme neil sabas. Peaasi, et käsi ei väärataks.

Lükkan kuuli rauda.

Sel hetkel keeravad metsavennad kõrvalteele.

«Järele!» möirgan Koplimäele.

Koplimäe pidurdab, võtab kindlalt kurvi ja me jõuame neile peagi kannule.

Paarkümmend meetrit minust eespool rappub valge käesidemega mehe selg. Tuul paisutab ta pluusi. Bandiidi käed ja piht ajavad mind hetkeks segadusse — need paistavad kleenukestena. Millegipärast oleksin soovinud, et mu silme ees õõtsuks jämedakaelalise mehe lai, tugev turi.

Pigistan käed kõvemini karabiini ümber. Koplimäe aeglustab käiku. Me oleme juba üsna nende taga ja Ilmar teeb seda minu pärast. Et ma mitte mööda ei laseks.

Meie pilgud kohtuvad.

Koplimäe silmades näen sama ärevust ja otsusekindlust, mida isegi tunnen.

Eessõitjaist lahutab meid ainult seitse-kaheksa meetrit.

Nüüd oleks paras tulistada. Tabaksin kindlasti. Käed ei värise, nad kuulavad mu sõna ja mingi heameelevirvendus läbib hinge. Tõepoolest, ma ei laseks mööda. Tulistama pean, teisiti ei saa.

Ometi ei suru mu sõrm päästikule.

Tunnen, et ma ei suuda inimest selja tagant tappa.

Ilmar justkui mõistab mind. Tajun seda eksimatult. Juba ta suurendabki kiirust.

Hakkame jõudma eessõitjate kõrvale.

Mõtted mu peas töötavad väga ruttu.

«Lasen, niipea kui oleme nende kõrval.»

«Ei, eest. Viis-kuus meetrit eestpoolt.»

«Sunnime neid peatuma ja siis...»

«Neid tuleb tappa. Nad on metsavennad, samasugused kui need, kes tapsid Sergei.»

Tõstan karabiini veidi kõrgemale, et parem oleks tulistada. Konstateerin jällegi mingi sisemise heameelega, et relv mu käte vahel ei värise.

Samal silmapilgul, kui tahan päästikule vajutada, näen kõhnukese tagaistuja käesidemel väikest punast risti.

Koplimäe karjub mulle kõrva: «Punane rist!»

Sekundi murdosa jooksul paiskub mu peas kõik segi, siis hakkavad mõtted jällegi sõna kuulama. Tohutu kergendustundega lasen karabiini alla.

Me oleme võõrast mootorrattast möödunud ja ma vaatan tagasi. Näen kaht valgeks tõmbunud nägu. Tunnen, et püss minu peos, mida sõrmed ikka veel tugevasti pigistavad, meie vägev mootorratas ja võimukas kihutamine on viinud teised segadusse.

Ma ei oska teha muud kui naeratada neile, keda olin äsja valmis tapma.

Tunnen, nagu oleksin vabanenud ränkraskest koormast.

Ka Koplimäe naerab. Kogu näo, kogu oma olemusega.

Me pöörame tagasi suurele maanteele ja jõuame kümne kilomeetri pärast oma roodule järele. Omnibussid seisavad metsavahelise lagendiku keskel teel, mõned mehed kükitavad maanteekraavis, püssid laskevalmis.

Midagi on juhtunud.

Meile öeldakse, et bandiidid olevat metsast tulistanud. Üks meie võitleja saanud haavata. Rooduülema käsul peatatud bussid ja praegu kammitakse ümbrust läbi. Küsin, mis suunas poisid läksid, ja ruttan neile järele. Oleksin võinud masinate juurde ootama jääda ja Mürkmaa tagasitulekul talle ette kanda, et ülesanne on täidetud, paber nagu kord ja kohus staapi ära antud, ning seletada, millest hiline kohalejõudmine on tingitud. Mul on aga kärsitu loomus ja ma ei läbe ka nüüd paigal püsida.

Parem, kui ma ei oleks kiirustanud. Nüüd pigistab hinges nõnda mõrudalt, et saada kõik kus kurat.

Oma rühma leidsin võrdlemisi ruttu üles. Umbes kilomeetri kaugusel omnibussidest piirati kahte lähestikku asuvat talu. Poisid juhatasid mind madalate hoonete juurde, kuhu Mürkmaa olevat läinud.

Ruttasin mööda tanumat edasi ja nägingi meestekobarat. Varsti seisin ka mina teiste hulgas lattidest tara taga.

Teispool aeda, peaaegu keset kitsukest taluõue küsitles Mürkmaa umbes minuealist poissi. Ta oli ärritatud, vihane ja peaaegu karjus:

«Te olete mobilisatsioonist kõrvalehoidja, bandiit! Miks teil sõjaväest vabastamise tõendit pole? Püksisäärad kastest märjad! Kust te jooksite? Kuhu te püssi peitsite?»

Elumaja ukse juurest hüüdis eideke kohkunud vanainimesehäälega, et Aleks töötab raudteel ja käis enne tööleminekut loomi karjamaale laskmas.

Aleks tammus jalalt jalale ega öelnud ise sõnagi.

Ta paljad jalad ja püksisäärad olid tõesti kastest märjad. Valge kodukootud linase särgi kaelusest paistis päevitunud rind. Särk kippus pükstest välja tulema ja poiss toppis seda värvli vahele tagasi. Käed ei kuulanud aga sõna, ta oli täiesti ära hirmutatud.

«Kes teised olid?»

Mürkmaa ägestus järjest rohkem. Mõtlesin, et mehikesega peaks hoopis rahulikumalt rääkima, nõnda ei kuule ta suust silpigi.

«Laske ta maha!»

Nii käsutas Mürkmaa aia ääres seisvat kolme-nelja meest.

Mispärast, mõtlesin, rooduülema otsusest aru saamata.

Eideke ukse juures kiljatas.

Tundsin ennast väga halvasti.

Ruutholm hoidis mehi tagasi.

«Sa ei tohi mu käsku muuta,» surus politruki juurde astunud Mürkmaa läbi hammaste.

«Võin.»

Ka Mürkmaa põselihased tukslesid.

Nad seisid teine teisel pool madalat latt-tara, näod peaaegu kohastikku. Tahtsin kogu hingest, et Ruutholm ei keeraks oma pilku kõrvale, et ta ei painduks rooduülema meelevalla alla.

Nüüd tagantjärele ei või ma täpselt öelda, kui kaua nad teineteise tahtekindlust mõõtsid. Arvatavasti kestis see sekund või paar, kuid tollal näis mitu korda pikemana.

Mürkmaa pööras pilgu kõrvale ja ma hingasin kergendatult. Paraku eksisin mina ja vist ka Ruutholm.

Rooduülem läks kiirete sammudega poisi juurde, kes vist veel mitte millestki aru ei saanud, kiskus nagaani kabuurist välja ja raius:

«Ma lasen su oma käega maha!»

«Sa ei tohi!» hüüdis politruk, hüppas üle aia, komistas, sai tasakaalu tagasi ja jooksis nende juurde.

Ka mina kargasin aiast üle.

Sel momendil kõlas pauk.

Tardusin paigale.

Valges linases särgis noormees haaras kahe käega kõhust kinni ja varises maha. Ta tõmbus kõverasse ja ma sulgesin silmad.

Uus hele plaksatus.

Ma ei saa siiani aru, mispärast politruk ei suutnud teist lasku ära hoida. Kas ka tema jahmus Mürkmaa

käitumisest või ta lihtsalt ei jõudnud metsikuks muutunud rooduülema käest relva ära kiskuda.

Nägin ainult seda, kuidas Ruutholm kellelegi otsa vaatamata Mürkmaa juurest tagasi tuli. Mida ta mõtles, seda teab ainult ta ise. Mulle näis, et ta oli masendatud ja löödud.

Ka mina ei jäänud poisi viimsete hingetõmmete tunnistajaks.

Tulin segipaisatult tagasi omnibusside juurde. Roodukomandörile ma oma kohalejõudmisest ette ei kandnudki. Me sattusime küll vastakuti, kuid ma keerasin näo kõrvale.

Mürkmaa lärmas valju häälega, et see mees oli täiesti kindlasti üks neist, kes meie busse tulistasid. Pealegi ärgu keegi unustagu, et meil on käsk mobilisatsioonist kõrvalehoidjad kohapeal maha lasta. Muidugi, niisugune käsk oli, kuid me polnud siiani seda kordagi täide viinud.

Enamik meie võitlejaid ei tundnud end hästi. Vältisime üksteise silmi, vahetasime vaid harvu lauseid.

Kõige süngem oli Ruutholm. Isegi Vali magasiaidas polnud ta pilk nõnda tuhm. Küllap tegi endale ettepeiteid, et ei suutnud asjatut verevalamist ära hoida.

Ma ei tea täpselt, kas politruk allub komandörile või komandör politrukile. Oma õigustes on nad vist võrdsed. Mürkmaa oleks pidanud Ruutholmi seisukohaga arvestama. Nõnda saan mina aru. Kuid rooduülem armastab oma tahet peale suruda. Isegi kangekaelne Ruutholm taganes tema ees.

Mida ma ise oleksin Ruutholmi asemel teinud? Võibolla ma mõistan asjatult politruki üle kohut. Kas ma oleksin suutnud rohkemat?

Tahaksin näha ka Mürkmaa sisemusse. Mida ta praegu mõtleb? Kõlavakõneline enda teo õigustamine ei tähenda veel, et ta ei kahetseks. Kui ta kas praegu või hiljem oma tegu ei kahetse, siis ei kõlba ta meie komandöriks.

Äkki on Mürkmaal üldse õigus? Meie busse ju tulistati ja üks võitleja sai haavata. Noormehe püksisäärel olid tõesti märjad, ta ei osanud enda vabandamiseks mitte midagi ette tuua. Ja kutsealusena kuulus ta kindlasti mobilisatsiooni alla.

Mu silmade ette kerkis hukatu kuju.

Õlgkollased juuksed. Pärani avatud, mitte midagi mõistvad kohkunud lapsesilmad. Linast särki pükstesse toppivad kohmetud käed.

Mul on poisist kahju. Aiman, et tema surma ma ei suuda kunagi unustada. See jääb mind vaevama elu lõpuni. Sest kurat võtaks, kes keelas mind vahele astumast? Hävituspataljon pole ega tohi olla mitte mingisugune pimesi käskutäitvate automaatide jõuk, vaid teadlike võitlejate üksus.

Alles siia sõites olin ma Koplimäe vastu vimma tundnud, et ta rõõmustas seepärast, et polnud veel ühtki vaenlast tapnud. Nõnda aga ei tohi me kedagi hukata. Isegi mitte ehtsat fašistlikku kõrilõikajat. Me oleksime pidanud poisi põhjalikult üle kuulama. Kuuli kuklasse kihutada on alati aega.

Koplimäe küsib, mis mul viga on.

Ütlen vihaselt:

«Kuradile kõik. Mürkmaa on elajas.»

Koplimäe pea ei jaga midagi, kuid ta ei hakka küsimustega peale käima. Küll ma talle kunagi jutustan. Praegu pole mul mingit isu rääkida sellest, mis taluõues juhtus.

Esimesel võimalusel palun end Mürkmaa roodust mujale paigutada. Ja seda, mispärast ma allüksust vahetan, ütlen talle suu sisse.

Mõtlen nii ja tajun ise, et ärajooksmine ei paranda enam mitte midagi.

14

Ööbime Märjamaal.

Alevik mõjub hoopis mahajäetuna. Mitu päeva kestnud lahingute eel ja ajal pugesid elanikud metsa varjule, ainult üksikud on söandanud tulevahetuse lõppu keldrites ära oodata. Meie saabumisel hakkavad inimesed pisitasa tagasi tulema.

Avastan paljudel hoonetel hiljutise võitluse jälgi. Mõne maja on mürsuplahvatus justkui laiali pillutanud, teise nagu nüride hammastega pooleks rebinud. Elamute seintes haigutavad käristatud servadega augulahmakad. Kuulitäkse ja -täkkeid võib näha peaaegu

igal pool. Nii mõnestki eluasemest on järele jäänud üksnes suitsenud tukid või tahmunud kivivared.

Tõmbiks muutunud kirikutorni kohta kuulen kahesuguseid jutte. Ühtede järgi on torniteravik ära põlenud, teiste kinnituste kohaselt suurtükimürskudega puruks lastud. Veel räägitakse, et kohalik kirikuõpetaja läinud taganevate sakslastega kaasa. Mõtlen, et viiendal aastal õnnistasid maarahva hingekarjased karistussalkade timukatööd, nüüd paluvad võitu fašistide relvadele. Imelik, mispärast jumalasulased ikka mustade jõudude poole hoiavad?

Näen esimest korda ehtsaid kuulipilduja- ja laskepesasid, põhjad üle külvatud padrunikestadega. Alevi lõunapoolsel serval olid sakslased end kõvasti maasse kaevanud.

Viibin esimest korda hiljutise lahingu tallermaal ja jälgin kõike ahnete silmadega. Veider, Valga pommitusjäljed avaldasid mulle hoopis raskemat muljet kui see, mida siin näen. Olgugi et Märjamaa on Valgast hoopis rohkem kannatanud. Kas ma hakkan juba harjuma sõjaga? Kas sõjaga tohib üldse harjuda?

Elanikud räägivad, et lahing kestnud Märjamaal mitu päeva. Algul asunud saksa väeosa alevist Tallinna pool, siis tõmbunud tagasi. Tükk aega seisnud Vene väed — vanemad inimesed ei harju rääkima Nõukogude väed — alevi põhjaservas ja sakslased lõunaotsas. Mürsud, miinid ja kuulid unnanud ja vingunud kogu aeg üle asula. Suurtükimürin ja miiniplahvatused kestnud varavalgest hilisõhtuni. Lõhkemiskärgatused vaibunud ainult südaööst. Kuulipildujate tärin kostnud ka siis. Lõpuks löödud sakslased taganema, meie väed sõitnud hiljem Tallinna poole tagasi.

Viimane kinnitus ei mahu mulle kuidagi pähe. Minu meelest ajavad inimesed siin midagi segi. Võib-olla mõni üksus pöördus tagasi, teised jätkavad aga ilmtingimata vastupealetungi. Ma ei ole küll mingi kindralstaabi õpetatud strateeg, kuid niipalju jagab minugi kuppel, et taganevat vaenlast tuleb jälitada, talle ühtelugu uusi hoope anda.

Mul on hea meel, et fašistid Märjamaalt edasi ei jõudnud, veelgi rohkem tõstab tuju meie edukas vastupealetung. Küllap Punaarmee sakslastele veel näitab,

mida ta suudab. Ärgu Hitler ja tema kindralid lootku, et neile edaspidi mõni linn veel nii kergesti rüppe langeb nagu Pärnu. Kas ei tähenda Märjamaa lahing, et meie vägede vastupanu muutub iga päevaga tugevamaks. Mitte ainult Eesti territooriumil, vaid kogu hiigelrindel. Ma sisendan endale seda.

Ruutholm käib majast majja, ja kus elanikke eest leiab, ajab nendega juttu. Nähtavasti kuulub see tema politrukikohustuste hulka. Juhtun üht vestlust pealt kuulama. Ka mina otsustasin endale naljaviluks laskepesa kaevata ja läksin labidat otsima. Meie roodul ega kogu pataljonil pole sapöörivarustust. See tähendab labidaid, kange, kirkasid, saage, kirveid, okastraati, traadilõikamise kääre ning muid niisuguseid ehitamise ja lammutamise riistu. Labidajahil sattusingi politrukiga kokku.

Ruutholm räägib parajasti hästi mõnusa vanaemanäoga memmega ja mureliku olemisega taadiga.

«Me jäime siia,» kõneleb memm. «Mis meil muldadel enam karta. Ühe jalaga juba hauas. Surma eest ei jookse kuhugi. Alguses istusin köögis, tuld ei julgenud pliidi alla teha, hoidsin soojamüüri varju. Ütled küll, et surma ei karda, aga kui ta su pea kohal tiibu lehvitab, siis muutub elunatuke nii kalliks, et... Pärast pugesime keldrisse. Anton tahtis küll oma kangust näidata, aga ma sain ka temale mõistuse pähe panna. Nii me keldris kükitasimegi...»

Trepil suitsetav vanamees pistab vahele:

«Oleks maja põlema läinud, siis oleksime põranda alla kärvanudki.»

Eit sädistab vastu:

«Aga oleks miin patta potsatanud, mis meist siis järele oleks jäänud! Keldris oli ikka hulga kindlam. Ainult vähe rõske oli ja kõhe kah. Ei tea ju, mis pea kohal sünnib.»

Ta peatub ja küsib:

«Kas sakslased tulevad tagasi?»

Nad mõlemad, niihästi tema kui ka ta elukaaslane Anton, vahivad nüüd Ruutholmile otse suhu. Saan aru, et meie politruki vastus on neile väga oluline. Kui kärmesti ka naise keel ei käi, hinges pesitseb tal alles hirm.

«Ei tule,» kinnitab Ruutholm.

Mina ei oleks söandanud nõnda veendunult väita, kuigi Punaarmee annab sakslastele järjest tugevamaid hoope. Hoolimata meie vastupanu kõvenemisest, hoolimata Märjamaa või kuskil mujal mõne teise asula tagasivõtmisest pole siiani suudetud fašistide pealetungi seisma panna. Punaarmee taganeb endiselt kõigil rinnetel. Järsku on aga Märjamaa lahing meie tulevaste võitude esimeseks pääsukeseks? Oleksin seda kogu südamest tahtnud. Samas tunnen, et tahta ja loota küll võib, kuid sõja käik ei hooli ühe inimese soovidest.

«Kas tõesti ei tule?» usutleb vanamammi.

«Mine tea,» kahtleb taat.

«Nõnda pea ei tule. Võite öösiti rahulikult puhata,» ütleb Ruutholm.

Eidekene ohkab:

«Parem oleks, kui üldse ei tuleks. Teist korda ei tahaks enam keldrisse pugeda. Kui pommid pea kohal vihisesid, kõik ragises ja paukus, siis ootasin ainult, et vaikseks jääks. Kes võidavad, kas sakslased või venelased, see ei tulnud nagu meeldegi. Hiljem, jah, siis kui julgesime maa alt pead välja pista, oli hea meel küll, et sakslased võimust ei saanud.»

Vanamees tähendab: «Ära hõiska enne õhtut.»

«Õhtul hõiskame meie,» lausub politruk. «Pika päeva jooksul võime veel ränka vaeva ja häda näha, aga lõppude lõpuks jääme peale.»

Sedakorda ma ei kahtle Ruutholmi kinnituses. Lõppude lõpuks võidame siiski meie. Ma usun seda, hoolimata kõigest. Vaatamata sellele, et vahel hirmsad kahtlused hinge närivad. Ilma niisuguse usuta poleks praegu vist üldse võimalik elada. Ma tahan oma veendumusest kas või pisutki äraehmunud vanapaarile anda ja kinnitan tagant:

«Läheb aega mis läheb, aga meie võidame.»

Mu hääl kõlab veidi pidulikult ja ka sõnad jäävad natuke pingutatuks. Mõistan seda isegi, aga enam pole midagi teha.

Vanamees tõuseb püsti, kergitab pükse ja läheb majja.

Mul tekib niisugune tunne, et ta teeb seda minu pärast. Et mitte kuulata poisikeste deklamatsioone.

Memm ohkab:

«Ta ei usu venelaste võitu. Sakslasi ei salli, aga nõukogude värki ei usu. Enne uskus, nüüd lööb käega. Räägib, et vaenlane pidi ikka ta omal maal purustatama, aga nüüd on preisi Prits juba Märjamaa all.»

«Ei usu jah,» kostab ukse juurest vihaselt. «Sul jäi supp tulele.»

Viimased sõnad on määratud naisele.

Politruk jääb, mina lahkun labidat küsimata. Ma ei või öelda, kas nad üldse edasi rääkisid. Vaevalt ta suutis jonnakale vanamehesikule midagi selgeks teha. Inimesed ootavad tegusid, aga need on visad tulema. Me põhjame ikka kõige vihasemate sõnadega seda, mida või keda armastame.

15

Enne pimeduse tulekut paigutatakse meid poolkaares ümber alevi ahelikku põhisuunaga lõunasse ja lääne. Valvame ja puhkame vaheldumisi. Kui Pärnu ja Märjamaa vahel tõepoolest kindlat rinnet ei ole, siis võib kõike juhtuda. Egas sakslased ette kuuluta, millal nad kavatsevad uuesti Tallinna poole tungida. Nähtavasti mõistavad kõik mehed, et sedapuhku on asi naljast kaugel, ja keegi ei kipu ringi hulkuma. Igaüks lamab seal, kuhu rühmaülem ta paigutas.

Ma ei tukasta. Ka pärast valvekorda ei vaju silmad kinni. Ühe päeva kohta on kogunenud liiga palju muljeid. Jant patrulliga, «bandiitide» tagaajamine, heledapäise poisi surm, saabumine sakslaste käest tagasivõetud alevisse. Elu on üldse kummaline: vahel mööduvad päevad ühetooniliselt, nii et ei jää midagi mällu püsima, samas kuhjuvad sündmused üksteise otsa, nõnda et sa otse ägad nende koorma all.

Kõige rohkem vaevab mind mõte, et peaaegu oleksin ka mina süütu inimese hukanud. Õnneks märkasin viimasel hetkel tema käelindil punast risti. Vahel on argusest kasu. Mille muu kui arguse pärast ma tulistamisega nõnda kaua viivitasin. Ma ei kartnud enda heaolu pärast, minuga poleks midagi juhtunud. See oli teist laadi argus. Missugune, seda ma ei oska täpselt seletada.

Minu läheduses lamab Külamees. Nüüd tean ma ta nime — Gustav Lõhmus. Ta külitab käsipõsakil kergekuulipilduja kõrval. Tuleb välja, et ta tunneb hästi «Madsenit». Varjab peopesaga hõõguvat paberossiotsa ja suitsetab. Mina tõmban oma sigaretti nii nagu ikka, mulle ei tule pähegi, et põlev suitsuots paistab pimedas kaugele. Külamees ei talita kunagi uisapäisa. Oma laskekoha valis ta täna ise. Mürkmaa paigutas ta paarkümmend meetrit vasemale, Külamees ei jäänud rahule. Vaatles ning mõõtis tükk aega silmadega ümbrust ja tuli siis minu kõrvale. Siit olevat hoopis parem tulistada. Isegi rooduülem pidi tagantjärele nõustuma.

Keegi läheb Külamehe juurde, istub tema kõrvale maha ja süütab suitsu. Tikutule valgel tunnen ära Ruutholmi näo.

Kuulen nende juttu. Nad kõnelevad poolihääli, ent kuulen siiski.

«Und ei tule,» ütleb Lõhmus nagu süüdlaslikult.

«Mina tukastasin veidi,» tunnistab politruk. «Vilu hakkas.»

Ruutholm ilmselt luiskab. Vaevalt ta täna rahulikult norsata sai või saab. Ta võtab igat asja liiga südamesse. Võin kihla vedada, et ta pole praegu endaga rahul.

Mõni aeg suitsetavad nad vaikides. Külamees on inimene, kelle suust kisu iga sõna nagu tangidega välja. Ruutholm armastab niisamuti rohkem kuulata kui ise jahvatada. Kui poliittööliste põhivooruseks on hea suuvärk, siis ei anna meie direktor täit mõõtu välja. Kõnepidamisega ta hätta ei jää, aga omavahelistes jutuajamistes on liiga tagasihoidlik.

Külamees hakkab esimesena uuesti rääkima:

«Kogu aeg on silmade ees, kuidas ma ukse lahti tegin ja neid ... nägin.»

«Seda on sul raske unustada.»

Vaikus.

«Salme lamas kummuli ahju ees... Poiss oli kägaras voodis, tema kehast leidsime kuus kuuli... Suurem poiss oli kukkunud laua alla, ta sõi parajasti, kui nad tulid... Supikauss jäi laual terveks... Ma pidin Jaagu sõrmi painutama, et lusikat tema peost kätte saada... Tüdruk elas veel... Vaatas mulle otsa, liigutas suud... siis kustus ka tema.»

Külamees kõneleb raskelt, lausete vahel pikki pause pidades. Justkui surub sõnu endast välja. Varem pole ta kellelegi oma sisemust nii avanud, tean seda. Nähtavasti ei suuda ta enam oma valu endale hoida.

Lõhmuse jutt vapustab mind. Küllap politrukki on selle mõju all. Igatahes ei hakka ta lohutussõnu lobisema.

Külamehe hääl jätkab:

«Otsisid mind... Viha valasid naise ja laste peale välja.»

«Saadi mõrtsukad kätte?»

«Raba on põhjatu ja kellel neid praegu mahti taga ajada.»

Vaikus. Alles tüki aja pärast kostab uuesti ta bass:

«Mina istusin sel ajal Tallinnas koosolekul. Mulle peeti kõnet, et peame valvsad olema... Kurat võtaks küll, oleks parem püss antud. Mis viga hallparunitel popse ja sulaseid maha nottida. Neil kaitseliidu vindid ära peidetud, meil oli vallamajas kümne mehe peale kaks jahipüssiloksu.»

Rohkem Gustav Lõhmuse häält kuulda ei ole. Tõmbus vist jälle endasse. Purskas välja, mis hinge rõhus, ja nüüd võib talt ükspuha mida pärida, peale jah või ei tema suust ei kosta. Politruk istub kaua aega Külamehe juures, suitsetab veel teisegi paberossi ja alles siis tõuseb. Ka tema ei rääkinud suurt. Niipalju ütles, et ärgu ükski timukas arvaku, et ta vastutusest ja karistusest pääseb.

Ruutholm istub ka minu juurde.

«Sinu valvekord?»

«Ei,» raputan pead.

«Peaksid puhkama.»

Kehitan õlgu.

«Homseks on jõudu vaja.»

Pahvatan:

«Mürkmaa on elajas.»

«Lõhmus rääkis nüüdsama...»

«Need on kaks iseasja,» katkestan teda ägedalt.

«On ja ei ole kah. Bandiitide mõrtsukatööd on ajanud meid vihale.»

«Miks sina poissi kaitsta püüdsid?»

Surun ta ummikusse. Kui Ruutholm ei oleks poliit-

tööline, kes peale muude ülesannete peab ka komandöri autoriteeti hoidma, olgu see missugune sänikael või jõhkard tahes, siis oleks ta minuga ehk pikemata nõustunud. Nõndapalju ma teda siiski tunnen.

Ruutholm lausub viimaks:

«Minu süü, et nõnda läks.»

Ma pole eksinud. Meie pealtnäha külm ja jonnakas politruk on karmi aja jaoks liiga hella hingega. Mina aga olen ja jään põrsaks — oli mul tarvis tema südant uuesti kratsida.

16

Hommikut sööme õpetajamajas. See on ruumikas, avara köögiga ühekordne hoone. Sellal kui ma pika laua ääres piima ja leiba vitsutan, käib ruumidest läbi vagase moe, aga tähelepaneliku pilguga viiekümneaastane mees, vist köster. Koplimäe arvab, et niisugune õlitatud isand passib küll köstriks või koguduse muuks asjameheks. Me oleme mõlemad paganad, kumbki pole leeris ega armulaual käinud. Ilmar hoopleb, et teda pole isegi mitte ristitud. Mina nõnda järjekindel ateist ei ole, ristimisvett on mu pähe saputatud. Me ei tea näiteks sedagi, kas on veel vöörmündrid või kutsutakse pastorite abilisi praegu sootuks teisiti.

Märjamaale saabub kaks veoautot umbes poolesaja võitlejaga. Algul arvame, et oma pataljonist saadeti täiendust, selgub aga, et nad kuuluvad teise hävituspataljoni. Mitu meest paistavad mulle tuttavatena. Teen nendega juttu ja tuleb välja, et saabunute seas on ka omaaegseid Pärnu hävituspataljoni poisse. Mind nad ei tunne, ent kui ma küsin, kas nad ei mäleta üht paistessepekstud näoga Tallinna vanderselli, kes Vali valla metsavendade käest ära päästeti ja mõned päevad Pärnu pataljoni koosseisu kuulus, siis tuleb neile meelde. Nad kõnelevad mulle, et pärast Pärnu mahajätmist löönud nad Jaagupi all rukkipõllu ääres sakslastega korraliku lahingu maha. Pidanud lõpuks taganema ja siis põrutanud Tallinna välja. Ülemuste käsk, vastu hakata polevat saanud. Esimene sekretär, kes järgmisel hommikul Keskkomiteed informeerimata Narva poole kihutanud, olevat nüüd parteist välja hei-

detud. Ta olnud päris arukas inimene, aga sattunud panikööride mõju alla. Nüüd on Pärnu hävituspataljoni mehed liidetud Tallinna võitlejatega ja praegu on nad teel oma kodulinna poole. Neile öeldud, et sakslasi Pärnus suurt ei olevat ja linn tulevat nüüd sakslaste riismeist ning bandiitidest puhastada. Pärnakate viimane jutt paistab mulle imelikuna, ma ei võta seda tõsiselt. Muidu on nad toredad poisid, ja kui kaheksandal juulil oleks neile käsk antud sakslasi mitte üle jõe lasta, siis seisaksid nad seal praegugi kaitsel. Või oleksid viimseni langenud. Mul on vähemalt niisugune tunne.

Ka mingisuguseid tähtsaid tegelasi on Märjamaale siginenud. Need hästi mureliku ning tõsise näoga mehed kõnelevad Mürkmaa, Ruutholmi ja teise hävituspataljoni salga komandöriga. Nii nagu mina, ei tea ka Pärnu poisid, kes need on.

Meie omnibussidest ja teise üksuse veoautodest saab juba päris korralik kolonn. Märjamaalt välja sõites põristame meie Koplimäega mootorrattal kõige ees. Kujutame endast luurajaid või eeljulgestust. Mürkmaa hoiatab, et me liiga kaugele ette ei tormaks, silmside peab jääma. «Sina hoia silmad lahti,» käratab ta mulle. «Koplimäe peaasjaks on ratast juhtida.»

Ka politruk peab vajalikuks meid manitseda. Mina ei taipa, mispärast ülemused, isegi niisugused täitsamehed nagu Ruutholm, oma alluvaid alaealisteks peavad. Justkui me ise ei mõistaks, et peame ümbrust teraselt jälgima ja järelsõitjaid ootamatuste puhul õigeaegselt hoiatama. Taevane arm, me saame sellest ülihästi aru, oleme oma tähtsusest niigi puhevil. Meie pärast võivad nad muretult tagant tulla, ennast ega neid üllatada me ei lase.

Lasksime siiski.

Paarkümmend kilomeetrit läks kõik hästi. Koplimäe hoidis ettemääratud vahemaad, mina märkasin iga värisevat puulehte maantee ääres. Olime ülimalt valvsad ja pingul. Maantee väänles nagu madu metsatukkade ja põllulappide vahel, siis tuli mitme kilomeetri pikkune sirge teelõik. Pärnu-Jaagupisse jäi siit veel kümmekond kilomeetrit. Täpselt ma ei võinud muidugi öelda, aga palju ma vist ei eksinud.

Sõitsime veel pool kilomeetrit ja siis kostis selja tagant tugev prahvatus. Koplimäe peatas välkkiirelt mootorratta ja me mõlemad vaatasime tagasi.

Algul näib kõik ütlemata normaalsena. Ainult et kolonn on seisma jäänud. Siis märkan, et esimene veoauto on imelikult upakile vajunud. Järgmine masin hakkab aeglaselt tagurpidi liikuma. Mulle paistab see veidrana. Hetk hiljem näen veelgi kummalisemat pilti. Tagurpidi sõitva auto kastist kerkivad mehed õhku, nagu oleksid neile äkki tiivad külge kasvanud. Samas kostab uus kärgatus ja ka see auto kaldub längu.

«Miinid!» sõnab Ilmar ärevalt.

Ka mina mõistan, et maantee on mineeritud.

Mõlemad vahime maha, kuid ei märka ei eespool ega tagapool midagi kahtlast. Nii kaugele kui silm võtab, on maantee sillutis ühtlaselt sile.

Autode juurest hüütakse meile midagi ja viibatakse käega.

Koplimäe ütleb:

«Hüppa maha, ma keeran ringi.»

Jään edasi istuma.

«Tainapea,» vihastab Ilmar, «mis kangelast sa mängid.»

Veider, et niisugustel minutitel tekib naljatuju. Pilgutan silma ja tähendan:

«Keera läbi kraavi metsa veerde. Sealtkaudu on ohutu.»

Koplimäe uriseb:

«Jääme kinni.»

«Põrutame siis tuldud teed tagasi.»

Me oleme kaks sõgedat sikku.

Mul on üpris kõhe, kui Koplimäe mootorratta ringi keerab ja ettevaatlikult tagasi sõitma hakkab. Ta katsub sõita mööda vanu jälgi. Iga hetk võib ratta all miin plahvatada. Kasvava hirmutunde varjamiseks püüan võimalikult ükskõikset ilmet säilitada.

Ruutholm sõimab meid ametlikult läbi. Kutsub teistest kõrvale ja kütab korraliku sauna. Mitte sellepärast, et me kolonni hädaohu eest ei hoiatanud. Maantee on nii asjatundlikult mineeritud, et ükski tont poleks seda lennult avastada suutnud. Ka väljaõpetatud sapöör mitte. Seda tähendab Ruutholm ja kinnitavad teised,

isegi ärritatud Mürkmaa. Politruk kärgib meiega muu pärast. Et me asjatult oma eluga riskeerisime. Nimetab meid märgade kõrvatagustega poisikluttideks, kes teineteise ees oma julgusega praalivad, ja me kuulame, silmad häbi pärast maas.

Mis meil muud üle jääb? Ta näeb meid läbi.

Hoopis tõsisemalt kõneldakse mehega, kes leitakse maantee ääres asuvast talust.

Mürkmaa küsib kurjalt peremehe käest, mispärast ta meid ei hoiatanud. Ta pidi ju ometi nägema, kui maanteed mineeriti.

Selle mehe oleksin mina väga väikese südametunnistuse piinaga seina äärde seadnud. Hoolimata kõigist ta kinnitustest, et ta olnud metsas redus ja tulnud alles eile tagasi ja tee olnud enne mineeritud. Ma ei usu teda. Mees tunneb ilmselt hingepõhjas rõõmu, et meie kaks autot on rivist välja löödud ja kümmekond võitlejat põrutada saanud. Mürkmaa hoiab end täna vaos ja jätab tabatu lõpuks rahule.

Nüüd kiilutakse meie bussid mehi tihedalt täis. Ka ilma autodeta jäänud teise pataljoni võitlejad peavad ära mahtuma. Nii täistuubitud omnibussidega on kardetav sõita. Sealt ei pääse vajaduse korral kiiresti välja. Osav kuulipildur nopib iga väljahüppaja enne ära, kui selle jalad maha puutuvad. Mis rääkida kuulipildurist — vilunud laskurgi võib palju paha teha. Harilik veoauto on palju kindlam sõiduvahend kui omnibuss. Külamees kirub ammugi, et omnibussid võivad kergesti surnukirstudeks muutuda, kuid midagi pole parata.

Me läheme nüüd Uduvere kaudu ringi. Jällegi ees mootorratas, siis omnibussid ja kõige taga tähtsate asjameeste «Ford». Halb on sõita. Tee on väga kitsas, kääruline ja tolmab metsikult. Kuidas sa hädaohu korral teistele märku annad? Enne kui tolmupilv maha langeb ja sind nähakse, võib kurat teab mida juhtuda.

Pärnu-Jaagupis peatume.

Alevikus valitseb vaikus. Aknakardinate tagant piiluvad mõned silmapaarid, väljas kohtame üksikuid inimesi.

Asi muutub minu meelest järjest imelikumaks. Kus asub vaenlane ja kus paiknevad meie väeosad? Eespool ei ole vist siiski Punaarmee üksusi. Muidu oleks maan-

tee demineeritud. Mul tekib niisugune mulje, et need, kes meid Tallinnast välja saatsid, ei teadnud ka ise, kus asub rindejoon. Ütlen seda Ruutholmile.

«Püsivat rindejoont ei olegi,» arvab ka tema. «Mulle öeldi äsja, et ka Pärnus polevat enam sakslasi. Meie ülesandeks on linn bandiitidest puhastada.»

See on samasugune jutt, nagu Pärnu poisid rääkisid. Ärritun ja pärin pilkavalt, kes nii hästi informeeritud isikud meie hulgas siis on.

Ta seletab kannatlikult:

«Märjamaal jõudsid meile järele hävituspataljonide staabi esindajad.»

«Hävituspataljonide staap?»

«Jah. Hävituspataljonide tegevuse koordineerimiseks on loodud niisugune keskorgan.»

Ühtepidi mõjusid Ruutholmi sõnad mulle rahustavalt. Koordineerimine ja keskorgan ja puha. Ilmselt kujutavad hävituspataljonid endast juba tõsist sõjalist jõudu, et niisuguseid staape moodustatakse. Teisalt jääb mulle ikka arusaamatuks, miks eespool meie vägesid pole. Mis sõda see on, kus väeosade tegevus meenutab pasarnasalku: kus on puhkenud tulekahju, sinna tormatakse. Mispärast Punaarmee üksused kohe Pärnut tagasi ei võtnud? Kes maantee mineeris? Järsku põrutasime oma miinide otsa?

Mu pea kihab mõtetest.

Meil pole aega pikalt arutada. Teekond Pärnu jätkub.

Liigume neljakümnekilomeetrise tunnikiirusega, et raskelt koormatud bussid maha ei jääks.

Jõuame ringiga peamaanteele tagasi. Tee on hea. Tahan Koplimäele parajasti öelda, et poole tunni pärast oleme Pärnus, kui minu ja tema vahelt midagi läbi vihiseb.

Kuul! Jumala eest, kuul!

Kuskilt tulistatakse meid.

Koplimäe pidurdab ja keerab järsult paremale. Mina valmistun külgkorvist välja hüppama.

Vajume sujuvalt maanteekraavi.

Üle kustuva mootorimürina kostab tat-tat-tat-tat.

Ronin korvist välja ja vaatan taha. Taevale tänu — omnibussid seisavad juba. Avatud ustest hüppavad mehed välja ja varjuvad maantee kõrge muldkeha taha.

Jälgin seltsimeeste väljahüppamist ja unustan kõik muu. Koguni kuulid, mis üle meie pea vihisevad. Ootan hirmuga, millal valangud omnibusse tabavad.

Meie poolt hakatakse vastu tulistama. Ka mu kõrva ääres lajatab pauk. Pöördun ümber ja näen, kuidas laskeasendi sissevõtnud Ilmar vajutab uuesti päästikule.

Mulle tundub ikka veel kõige tähtsamana, mis juhtub bussidega. Muidugi peaksin ka mina Ilmari kombel tegutsema, ent mu pilk naelutub jällegi meie sõidukite külge. Ikka uued ja uued mehed pääsevad välja, kargavad maanteekraavi ja kaovad võsa varju. Kõik see vältab minu meelest kohutavalt kaua. Omnibussid peaksid juba ammu tühjad olema, aga ikka ilmub nende uste vahele võitlejaid. Taevale tänu, viimaks ometi hakkavad masinad tagurpidi tagasi sõitma.

Löön ka oma karabiinile kuuli rauda ja jälgin, kuhu Koplimäe sihib. Ma ise ei oska vaenlase kuulipilduja asukohta avastada. Peas sähvatab, et vahest tulistab Ilmar nõndasamuti nagu mina Valgas, kärtsutab umbropsu. Mina ei taha kuule huupi raisata.

Silmitsen hoolega maastikku enda ees. Lage ja madal maa üksikute põõsapuhmaste ja võsatuttidega. Kaugemal, teispool nõgu, hakkab maapind tõusma ja sealt paistavad mõned hooned. Nähtavasti algab sealt mingi asula. Kas me pole jõudnud Are külje alla?

Samas tärkab küsimus, kes meid kuulidega vastu võtab? Kas sakslased või metsavennad? Ütlen endale, et vaenlane on vaenlane, ja kui ma tahan hävituspataljoni võitleja nime kanda, siis aitab maanteekraavis molutamisest.

Varjudes maantee muldkeha taha, liigun küürakil piki kraavi edasi. Nüüd saan ma juba nõndapalju aru, et kuulid tulevad peaaegu otse eest, Are esimeste majade juurest. Valangute järgi otsustades tulistavad meid kaks kuulipildujat. Teevall kaitseb mind hästi ja ma muudkui pressin edasi.

Koplimäe jääb mootorratta juurde. Ta ei lahku naljalt oma lemmikust. Ei tohigi lahkuda. Mootorratast nõutakse iga minut. Ilmaril on kümme ametit ja kohustust: ta on virgats, sidemees, piilur või lihtsalt sõidu-

tab kedagi kuhugi. Kiiret kihutamist ta jumaldab. «Tahtsin võidusõitjaks saada.» Täitsapoiss! Tean, et praegu kipub ta süda minuga kaasa, aga midagi pole parata. Tore sell!

Meie mehed on hargnenud kahele poole maanteed ahelikku ja lähenevad asulale. Algul varjab neid paremal pool maanteed tihe lepavõsa ja vasakul põõsad. Võsa lõpeb aga enne küla ja siis algab luht, kus hein on õnneks alles niitmata. Küla ees on nõgu, mille põhjas voolab jõgi või oja. Kuidas poisid lodust ja veest läbi pääsevad?

Kõige enne jõuab võsarägast läbi luha veerde Külamees. Ma poleks teda muidu märganud — hiilin maantee varjus kogu aeg edasi —, kuid ta hakkab oma «Madsenist» täristama ja ma vaatan sinnapoole, kust paukude ragin kostab. Külamees seisab püsti ja tulistab käelt. Ma ei oleks uskunud, et kergekuulipildujast võib ka nii säristada. Külamees laseb lühikeste valangutega ja iga kord rappub relv ta käes. Jookseb kümmekond sammu edasi ja põrutab uue valangu. Hoolimata vähematki sellest, et ta ise moodustab hea märklaua vaenlasele.

Peatun ja uurin tähelepanelikult igat küla servas kasvavat puud ja põõsast, igat hoonet. Vihaseks teeb, et ma ei avasta ikka veel vaenlase kuulipildujapesi. Kuskil need ometigi asuvad. Arvatavasti on Külamees need ammugi leidnud, egas tema uisapäisa kuule tuulde pillu. Koplimäe võib paljast hasardist paugutada, Külamees tühja tulevärki ei teeks.

Just siis, kui märkan länguvajunud saunauberiku alumiste palkide alt heledaid sähvatusi, kostavad kaugemalt suurtükkide väljalaskepaugud. Pisut hiljem kohiseb midagi pea kohal ja samas prahvatab võsa taga.

Suurtükid!

Ma pole varem mürskude undamist oma pea kohal kuulnud ja unustan momendiks kõik muu. Nii vastavastatud kuulipildujapesa kui ka selle, et peaksin end varjama. Olen teistest ette jõudnud, ja vahtides võsa poole, kus äsja lõhkesid mürsud, end peaaegu maanteele upitanud.

Vaenlase kuulipildujad ega suurtükid ei pidurda meie edasitungi. Nende tuli on hõre, arvatavasti pole

sakslasi palju. Nüüd ei kahtle ma enam, et tegemist on Hitleri sõduritega. Metsavendadel ju suurtükke pole.

Jooksen küürakil kümme-viisteist meetrit edasi ja piilun uuesti üle maantee. Ma pole eksinud, sauna palkide alt välgub tõesti. Mõõdan silmadega kaugust ja muigan. Koplimäe, vana vennas, paugutas tühja, kui ta üldse oli midagi näinud. Isegi siit, minu praegusest asukohast, mis on tubli pool kilomeetrit asulale lähemal, on meie karabiinist peaaegu lootusetu vaenlase kuulipildurit tabada.

Vasakult pealetungivad võitlejad jõuavad siinpool Are teeristi asuvasse meiereisse. Ka vaenlane on neid märganud, sest ta saadab mitu pikka valangut valgeks krohvitud ja võõbatud telliskivihoone akendesse.

Maantee muldkeha muutub ikka madalamaks ja madalamaks. Asula ees ei paku see enam mingit kaitsevarju. Liigun edasi hüpetega. Jooksen kümmekond meetrit, viskun maha, ajan end uuesti püsti ja sõrgin jälle. Kurat teab, vahest ei peakski ma nõnda ettevaatlik olema, kuid nii ma talitan.

Jõuan kuulipildujale järjest lähemale. Vahe võib olla veel viiskümmend meetrit, mitte rohkem. Näen nüüd selgesti kuulipildujapesa, mis on kaevatud sauna seina alla. Kuulipildur ise jääb jämedate palkide varju, paistab üksnes vintraua tömp ots.

Korraga lõhkeb midagi sauna taga, siis kärgatab kümmekond meetrit eespool sauna. Kolmas kord prahvatab otse uberiku seina ääres.

Mis see on?

Kuulipilduja vaikib.

Mõni sekund hiljem märkan suurekasvulist kogu hoonete vahele jooksmas. Tulistan kiiresti, kuid ei taba. Samas kaob ta silmist.

Jälitame vaenlast mitu kilomeetrit. Ma ei näe enam ühtki saksa sõdurit, ühtki hingelist. Need, kes meid kuulipildujatule ja püssipaukudega vastu võtsid, taanduvad. Pärast Aresse tungimist vaikivad ka vastase suurtükid.

Mina ja Tumme satume lähestikku, ta jõuab mulle järele ja me muudkui rühime edasi. Vaenlase taganemine tekitab minus kaksipidiseid tundeid ja mõtteid. Mul on kuradi hea meel, et lõime sakslased või bandii-

did Arest välja. Me ei kanna niisama püsse, vaid oskame ka sõdida. Fašistid peavad meiega arvestama! See kõik rõõmustab, erutab nii, et ma igasuguse ettevaatuse kaotan ja vaenlase hõredast tulest enam üldsegi välja ei tee. Ühtlasi hakkab ka kuidagi imelik. Mul oli rindest ja sakslastest sootuks teistsugune ettekujutus. Kaks kuulipildujat ja käputäis soldateid — kas front ongi siis niisugune? Tumme arvab, et tegemist on vaenlase eelpostiga. Tal võib õigus olla. Mulle meenub Ruutholmi jutt, et Pärnus polegi enam saksa väeosi ja linn olevat bandiitide võimuses. Poleks meid suurtükimürskudega kostitatud, jääksin seda uskuma. Mu pähe ei taha kuidagi mahtuda, et sakslased meile tugevamat vastupanu ei osuta.

Tumme käest kuulen ka seda, et kuulipilduja oli sundinud vaikima Mürkmaa. Meiereist leitud saksa väikesekaliibriline miinipilduja, mille Mürkmaa kohe kasutusele võtnud. Edasi rühkides mõtlen, et meie rooduülem tunneb küll sõjaasjandust, kuid sellest hoolimata ei annaks ma niisugusele mehele voli inimeste üle. Veel käib peast läbi, et kui meie pealetung nõnda edukalt jätkub, siis peaksime varsti jõudma Nurme silla juurde.

Samas kuulen selja taga mootorratta põrinat. Koplimäe peatub meie juures ja annab edasi roodukomandöri käsu, et me tagasi pöörduksime.

Ma ei taipa midagi.

«Hüpake peale, vähendan teie jalavaeva,» ütleb Ilmar ja keerab oma mootorratta ringi.

«Pärnu on seal,» nõksatan peaga lõunasse.

«Tee, kähku, aeg pole raisata,» kiirustab sõber.

Sõgedana, endale oma tegevusest mitte aru andes jätkan teed. Hoian laskevalmis karabiini käes ja lisan sammule pikkust.

Koplimäe karjub mulle järele:

«Tohman! Meid võidakse iga minut ära lõigata. Tori poolt läheneb suur saksa väeosa.»

Ma ei tee temast välja. Las lõugab. Peas keerleb kõik.

«Kõmbi siis jala!»

Koplimäe mootorratas hakkab valjusti urisema ja eemaldub.

Tumme paneb mulle mõistuse pähe.

«Meie kahekesi Pärnut tagasi ei võta,» naljatab raamatupidaja.

«Ei võta,» kordan kajana ta sõnu, endal, ausõna, nutt kurgus. Kas tõesti korduvad vanad lood? Mispärast me ei taha lahinguid vastu võtta? Pärnu jätsime tõsisema vastupanuta maha. Täna peksime vaenlase Arest välja, selle asemel aga, et pealetungi jätkata, käsutatakse hoopis tagasi. Tulgu või kümme saksa väeosa, me ei saa, ei või, ei tohi ainuüksi oma elu hoidmisele mõelda. Nii on sakslased varsti Tallinnas, Narvas ja Leningradis.

Jalgsi vantsida meil ei tule. Koplimäe kihutab meile uuesti järele, politruk olevat ta tagasi kupatanud.

Olen tujust ära ega tunne huvi ka vangivõetud saksa mootorluuraja vastu. Millegipärast tituleerib Koplimäe vangi mootorluurajaks. Kust ta niisuguse erakordse sõna kinni püüdis? Või peab ta ka ennast mootorluurajaks? Haudus idiootliku mõiste välja, ainult häbeneb ennast teiste kuuldes nõndaviisi nimetada. Hitleri mootorluuraja, kelle masinat Koplimäe maia näoga takseerib, seisab meie poiste keskel meierei õuel, hästi trammis, korrektne, isegi teenistusvalmis. Ma oleksin talle vastu lõugu äianud. Mispärast, seda ma ei tea isegi. Vist lihtsalt oma meelepaha väljavalamiseks.

Mu ümber kõneldakse, et saksa mootorratturi käest saadud teada Suigu teed kaudu lähenevast vaenlase kahesajamehelisest tankihävitajate üksusest. Vangivõetud allohvitser (mootorluuraja on niisiis allohvitser!) sõitnud halba aimamata meierei õuele ja alles siis, kui püssitorud tema poole suunati, saanud aru, et on lõksu langenud. Ju ta uskus, et Are on endiselt nende vägede käes. Ta reageerinud olukorra muutusele silmapilkselt, tõstnud käed üles ja haugatanud: «Hitler kaputt.»

«Nahahoidja,» mõtlen altkulmu vangi põrnitsedes. Vihasena jõllitan ma kõiki jonnaka jõnglase pilguga.

18

Kaitsele jääme Pärnu-Jaagupis. Positsiooni võtame sisse Jaagupi surnuaias. See ei ole halb koht, kui sakslased kavatseksid meid kas otse Pärnu suunast või siis kõrvalteedelt rünnata. Surnuaed asub teeristil ja siin pole karta, et vaenlane meid ootamatu ilmumisega ülla-

tada saaks. Mu tusk annab veidi järele. Hea seegi, et me otsekohe pealinna välja ei litsunud ja oma leeri jälle Harku rabas üles ei löönud.

Mehed paigutatakse piki raudkiviaeda ümber kogu kalmistu. Koplimäe nimetab seda ringkaitseks, tal näib olevat hea mälu sõjaliste terminite jaoks. Me pidavatki nõndaviisi talitama, sest Are juhus (issand jumal, ta hakkab rääkima niidasliku peenusega!) tõendanud, et sakslasi võib oodata kõikjalt, mitte üksnes eest, see tähendab Pärnu poolt. Sakslased harrastavat üldse ümberhaaramismanöövreid ja kiilutaktikat.

Kuulates Koplimäe vadistamist, mõtlen jällegi, et me kõneleme liiga palju sakslaste relvadest ja taktikast. Enne veel kui mõni üksus hitlerlastega rinnad kokku pista jõuab, on ta juba niisuguste juttudega poolpehmeks küpsetatud.

Päev hakkab lõppema, kuid saksa tankihävitajatest pole ikka veel kippu ega kõppu. Kuhu nad kadusid? Suundusid Pärnu, asusid Are all kaitsele, või olid hirmul jällegi suured silmad?

Mõtte sellest, et vist olid hirmul jällegi suured silmad, ütlen ka Ruutholmile, kui ta meie juurde tuleb.

Ruutholm hakkab mind kasvatama. Varem pole ma märganud, et ka Ruutholm põeb õpetamistõbe. Vähemalt minu juures ei ole ta siiamaani nii läbipaistvalt selgitustööd teinud. Oleme unustanud ka rahuaegsed vahekorrad, kus tema oli direktor ja mina tööline, meist on saanud head sõbrad. Kõneleme nõnda nagu mehed ikka omavahel, arutleme mitmesuguseid probleeme, kumbki ütleb, mida tema asjadest arvab. Ruutholm ei tiku mind targaks tegema. Sedakorda aga võtab ta algusest peale tooni, mis ärritab. Tõmbun siilina turri. Ma ei kannata manitsussõnu. Need ei mõju vist mitte kellelegi, millegipärast ei taheta seda ainult tunnistada.

«Meid on kokku sada meest,» alustab Ruutholm ääriveeri. «Vangivõetud allohvitser teatas, et neid oli kakssada. Isegi siis, kui neid oleks olnud poole vähem, poleks meist mitte midagi järele jäänud. Meid oleks võetud kahe tule vahele. Meil on vintpüssid, neli kergekuulipildujat ja miinipildujakõkats kuue allesjäänud miiniga. Neil suurtükid, tõenäoliselt ka miinipildujad, siis veel kuulipildujad ja automaadid. Pealegi ei maksa

unustada, et oleksime astunud ebavõrdsesse võitlusse regulaararmee väeosaga.»

Lasen politrukki pajatada. Kui amet nõuab, eks siis kasvatagu.

«Paljast julgusest, vaprusest ja eneseohverdamisest on vähe. Tahtmine ei ole igakord taevariik. Meie grupi jõud on selleks liiga väike, et Pärnut vabastada ja enda käes hoida.»

Nüüd ei suuda ma ennast pidurdada. Salvan hoolimatult:

«Mis me Tallinna all teeme? Taganeme merre või ajame fašistide ees käpad püsti? Sakslastel on ülekaal relvastuses ja neil on suuremad sõjapidamise kogemused.»

«Kui olukord seda tingib, siis jätame ka Tallinna maha.»

Ruutholm rabab mind. Kõike muud, kuid niisuguseid sõnu ma ei oodanud. Mul pole siiani pähe tulnud, et ka Tallinn võib langeda. Loodan ikka veel imet. Loodan hoolimata sellest, et Saksa sõjavägi üha sügavamale ja sügavamale Nõukogudemaa südamesse tungib. Fašistide pealetungihoo raugemine Eestimaa territooriumil näib mulle paljutähendavana, õigemini ma tahan anda ja annan sellele hoopis suurema tähtsuse. Pealegi, kas ei kirjutata kõikides ajalehtedes, et Tallinn muudetakse võitmatuks kindluseks. Politruk on meile ise rääkinud sõjanõukogu või kaitsekomitee niisugusest otsusest. Nüüd aga...

Pomisen:

«Nii sõdides see... sünnibki.»

«Seda on veel vara öelda.»

Ägestun uuesti. Asun ise rünnakule. Vaatame, kes keda kasvatab!

«Pärast Märjamaa vabastamist oleksid pidanud meie väed kohe Pärnu tungima. Mispärast seda ei tehtud? Ajalehed kirjutavad, et vaenlasele anti N. linna all purustav hoop, aga paari päeva pärast teatatakse, et meie väed on sellesama N. linna suunas tagasi tõmbunud. Millal taganemine ometi kord seisma jääb?»

Ruutholm silmitseb mind nii, et tunnen end korraga kuradi rumalalt. Taipan isegi, et käitun idioodina. Kelle peale ma karjun? Ja mispärast?

«Kui kõik sinu moodi hüsteeriliselt lõugaksid, siis ei peataks me fašiste kunagi.»

Ta oleks võinud muidugi pehmemalt öelda, kuid nähtavasti olen ta kopsu üle maksa ajanud. Mahedam silitamine poleks mulle vist mõjunudki.

Ruutholm raksatab veel:

«Hüsteerikast paanikasse ei ole sammugi.»

Seda poleks tal tarvis olnud lisada. Tunnen ennast juba niigi pooleldi Niidasena.

Pärast südaööd, kui me Koplimäega kahe haua vahelises lohus külg külje kõrval puhkama heidame — meie valvekord on juba läbi —, mõtlen, et Aksel kasvatas mind vist siiski. Mul on enda pärast ikka veel piinlik. Kes kurat käskis mind Niidase kombel hädaldada ja ohkida. Tõepoolest, ulgumine ja käte ringutamine fašistide edasitungimist ei peata. Ei, Ruutholm on väärt vend, täitsapoiss ja ma olen suur põrsas, kui veel üks kord tema või kellegi teise ees halisema hakkan.

Ütlen Koplimäele:

«Hea, et sadama ei hakanud.»

«Hea jah,» ühmab Ilmar uniselt.

Enne kui mu silmad kinni vajuvad, lausun:

«Ei tea, mida poisid linnas teevad?»

Koplimäe haigutab:

«Mispärast sulle äkki Tallinna jäänud poisid meelde tulid?»

Sõbra hääles heliseb nöökav kõrvalnoot. Kas ta tõesti aimab? Tont võtaks, talle on midagi silma torganud.

Mulle oli äkki meenunud Helgi. Jah, meie sanitar. Millegipärast mõtlen ma temast järjest sagedamini. Eriti siis, kui parasjagu midagi pakilist käsil pole. Mul on hea meel, et Helgi Tallinna maha jäi. Väliolukorras pole naisel, liiatigi nii noorukesel nagu tema, kerge. Sõna «väliolukord» on pärit Koplimäe leksikonist. Kui Helgi viibiks praegu siin surnuaial ja meid ründaks seesama hambuni relvastatud saksa tankihävitajate üksus, kes meie Pärnu vabastamise plaanidele kriipsu peale tõmbas, siis oleks lugu püstihull. Kuhu ta mürskude ja miinide eest varju poeks? Kes teda kaitseks?

Kust Koplimäe võtab, et Tallinna jäänud poisid mulle Helgi pärast meelde tulid? Ütlesin poisid, aga poiste asemel kujutlesin Helgit. Kas tõesti näeb unine Ilmar

mind läbi? Või rohmas umbropsu? Igavene irvhammas!

Tekib tahtmine võidusõitjale midagi hästi sooja öelda.

«Valisid mõnusa magamiskoha.»

Muud paremat ma välja mõelda ei osanud.

Ta ei vasta, magab vist juba.

Enne kui minule uni tuleb, mõtlen veel paljudest asjadest. Sellest, et haudade vahel on tõepoolest päris hea magada. Minu vihmamantli laotasime alla ja Ilmari kuue tõmbasime peale. Kääpad ei lase tuult külje alla pugeda, mahedad lääneiilid justkui silitaksid juukseid. Siis saksa allohvitserist, kes kinnipüüdmisel otsekohe «kaputt» hüüdis. Mürkmaa nägi selles fašistliku armee moraalset nõrkust, minu meelest oli veltveebel lihtsalt kavalpea, kellele oma elunatuke kõige kallim. Justkui meie Niidas. Ka linalakk, kelle Mürkmaa maha laskis, ilmutab end mulle ja mu meel muutub mõrudaks. Ta oli süütu, surmahirmust ei saanud ainult sõna suust, olen nüüd selles absoluutselt veendunud. Kui tema hukkamine juba mulle nii raskelt mõjus, mida siis oleks Helgi teinud, kui ta meiega kaasa oleks sõitnud? Ta ei toibuks vist üldse. Kas Helgile tuleks kas või üksainuski pisar silma, kui minuga peaks midagi juhtuma? Kui, siis üksnes haledusest. Ta on õrna südamega tüdruk, kellele on kerge haiget teha. Tummel on õigus.

19

Hommikul antakse Koplimäele ja mulle korraldus hävituspataljonide staabi üks esindaja Vigala, Vana-Vigala, Vanamõisa ja Kirbla kaudu Lihulasse viia. Kohanimed jäävad meelde, sest kaarti uuriv staabimees usutleb tükk aega Koplimäed, kas ta ikka teed tunneb. Ilmar tunnistab, et ta pole neid kõrvalteid mööda sõitnud, kuid eksimist karta ei maksvat, sest kaardi järgi on ju hõlpus orienteeruda. Meil Koplimäega tekib sellest parajast mehepurakast veider arvamus. Esiteks ei näita ta meile kaarti ja teiseks peab ta nii enda kui ka meiega sõidu üle liiga kaua aru. Veider arvamus on hea väljendus, millele saab igasuguse mõtte anda. Ma ei tea,

mida Koplimäe temast just täpselt arvab, kuid mina pean staabitegelast lihtsalt ülimalt ettevaatlikuks inimeseks.

Enne sõitmahakkamist üllatab ta mind.

«Tervist, seltsimees Sookask,» ütleb ta mulle.

Kust ta mind tunneb?

«Olete ka sõja ajal Ruutholmiga ühte jäänud.»

Nüüd tuleb mulle meelde. See on ju Eesküla, kellega Ruutholm «Grand-Marinas» Eliase pärast vaidles. Jumala eest, Eesküla! Tunnistan teda vist ütlemata lollilt, sest Eesküla pilk muutub imelikuks. Pomisen:

«Vabandage, et ma teid kohe ära ei tundnud.»

Käitun otse idiootlikult.

Eesküla hakkab veel kord kaarti uurima. Tunnen, et ma ei jätnud talle kõige paremat muljet.

Jõuan Ilmarit hoiatada, et ta oma suud koomal hoiaks, sest külgkorvi istub julgeolekutegelane. Ilmar ütleb ainult: «Ohoo!», erilist mõju minu teade talle ei avalda. Ei, avaldab siiski. Tavaliselt me lõugame sõidu ajal teineteise kõrvad kurdiks, seekord vaikime.

Teel ilmneb, et Eesküla on külmavereline onkel, kaugeltki mitte arg. Lihulast mõni kilomeeter siinpool tulistatakse meid. Puude varju jääva hoone juurest lastakse meile järele. Eesküla annab käsu mootorratas peatada ja hakkab suurte sammudega tagasi minema. Meil ei kõlba tast maha jääda.

Ta ei jõua kümmet sammugi teha, kui maanteele jookseb laskevalmis püssiga punaväelane.

«Stoi!» karjub sama sõdur meile.

Eesküla ei peatu.

«Stoi!» hüütakse uuesti. «Streljaju!»

Ta läheb edasi.

Mul hakkab kõhe. Mis siis, kui punaväelase närvid vastu ei pea ja ta tõepoolest tulistab?

Veel kolmas kord käsutatakse meid seisma. Nüüd käratab Eesküla midagi vene keeles ja muudkui astub edasi.

Puude alt ilmub veel Punaarmee vormis võitlejaid, üks neist osutub komandöriks.

Tegemist on piirivalvuritega, kelle üksus oli mõned päevad tagasi osa võtnud sakslaste väljalöömisest Lihulast ja kes pidasid meid bandiitideks. Meile kuuli järele-

kihutanud punaväelane õigustab end sellega, et ta olevat nõudnud meie seismajäämist, hüüdnud meile «stoi», kuid meie polevat tema hoiatusest välja teinud, vaid sõitnud edasi. Ei mina ega Koplimäe ega ka Eesküla polnud aga piirivalvuri hüüdu kuulnud. Nähtavasti summutas mootorimüra hääle. Eesküla, kellest ma juba tõsiselt lugu pean, käratab neile, et nõnda kergesti ei tohi inimesi tulistada. Iga relvakandev eestlane pole kaugeltki mitte metsavend, ja veel midagi niisugust, kõigest ma täpipealt aru ei saa. Piirivalvurite komandör kirub bandiite, kes olevat nende valveposte mitu korda rünnanud, eriti siis, kui Lihula oli sakslaste käes. Pärast Lihula vabastamist valgunud muist metsavendi rägastikesse ja rabadesse laiali. Võta kinni, kes erariides püssikandjaist on vaenlane, kes sõber. Umbes niiviisi ta oma meest õigustab.

Edasi sõitma hakates ütleb Eesküla, et bandiidid äratavad siin võitlevates Punaarmee üksustes umbusku kogu eesti rahva vastu. Ma mõtlen, et kas needsamad üksused hävituspataljone ei näe, kuid ei hakka vaidlema. Kihutaval mootorrattal ei kuule teineteist hästi ja pealegi ma imetlen Eesküla julgust. Kui hävituspataljonide tegevust koordineerivas keskuses — ma hakkan üha peenemaid mõisteid kasutama! — kõik tegelased niisugused on, siis müts maha staabi ees.

Lihulas saame teada, et üks Tallinna hävituspataljon peatunud seal, matnud nõukogude aktivistid, kelle fašistid enne lahkumist ühes keldris või mingis muus ruumis (ma ei saa ju vene keelest õieti aru) granaatidega tapnud, ööbinud ja sõitnud varahommikul Pärnu poole edasi. Eesküla küsitleb elanikke, kõneleb piirivalvuritega, kelle auto keset alevikku seisab, räägib ka mingite kohalike tegelastega ja otsustab siis hävituspataljonile järele sõita. Ta paistab olevat hästi põhjalik inimene, kes enne, kui midagi ette võtab, kõik igakülgselt järele kaalub. Ka Eliase suhtes oli tal õigus. Kuid sellest, et Elias on metsavendade killas, ma talle siiski ei räägi.

Seda teed tunneme me Koplimäega mõlemad. Kolmneli aastat tagasi tegin koolivendadega suure jalgrattatuuri: läbi Märjamaa Pärnu ja läbi Lihula — Risti tagasi. Millal Koplimäe sealtkaudu Pärnus käis, seda ta

ei seleta, kinnitab ainult, et see pole tal esimene kord Lihulast Pärnu sõita. Ma ei hakka pärima. Eesküla pärast, kes ilmselt tühja ei armasta lobiseda.

Koplimäe kihutab paraja tempoga, selja taha jääb üksluine maastik. Silmal pole siin suurt näha, madalad maad ja metsad.

Kilomeeter lisandub kilomeetrile, oleme neid läbinud juba rohkem kui poolsada, kuid hävituspataljonile pole me veel järele jõudnud. Arutlen endamisi, et see hävituspataljon on kangem kui meie üksus, põrutab Pärnu välja. Niisugune pähesiginenud mõte tõstab tuju ja ma kisendaksin hea meelega Koplimäele midagi lõõpivat kõrva, ent pelgan nüüdki võõrast. Püüan mõistatada, palju veel Pärnuni maad on. Põharast jõudsime juba läbi, varsti peaks tulema Audru teerist, sealt on Pärnu kiviga visata. Kuus-seitse kilomeetrit, pigem vähem kui rohkem.

Ma ei suuda end siiski pidada, kallutun ettepoole ja karjun Ilmarile kõrva:

«Täna käime Pärnus ära!»

Koplimäe ei lõuga vastu. Arvatavasti soliidsuse pärast ja seepärast, et ma teda lollist peast hoiatasin. Vaatab ainult tagasi ja pilgutab silma.

Eesküla heidab mulle uuriva pilgu, ta nähtavasti ei taipa, mis lahti on. Naeratan talle mõistaandmiseks, et kõik on korras, et ma mõirgan ainult hea tuju pärast. Ta naeratab vastu ja muutub veel sümpaatsemaks.

Korraga kostab nagu püssipauke, kuulipildujatärinat ja raskemaid raksatusi. Mootorimüra tõttu ei kuule me neid eriti selgesti, kuid varsti pole enam mingit kahtlust, et eespool käib lahing.

Varsti näen üht omnibussi, mille ümber askeldavad kaks meest. Peatume ja staabivolinik küsib, mis on lahti.

Kaugemale me ei sõida.

20

Esimese asjana saab mulle selgeks, et lahingut peab meie oma pataljon. Kõik roodud ja rühmad sõitnud eile hommikul Tallinnast välja. Ka teistest hävituspataljonidest tulnud mitu rühma kaasa.

«Kas kogu pataljon, kõik?» uurin bussijuhilt, kes ühtelugu murelikult sinnapoole pilke heidab, kus paugub, lõhkeb ja ragiseb.

«Kõik. Muist masinaid jäi sakslaste kätte.»

Usutlen edasi:

«Kas ikka kõik? Varustajad ja arstid ja sanitarid?»

«Kõik, kõik,» kordab bussijuht. «Esimene omnibuss ja mitu autot lasti miinidega sodiks.»

Hakkan kiiresti edasi minema.

Koplimäe jookseb järele ja küsib, kuhu ma tõttan. Näitan käega ebamääraselt sinnapoole, kust kostab lahingukära. Ilmar katsub seletada, et me oleme määratud staabimehe käsutusse ega tohi ilma viimase korralduseta lahkuda. Ma jätkan oma teed. Ilmar jääb minust maha.

Algul käin kiiret sammu, siis hakkan jooksma.

Pärast siia-sinna ekslemist jõuan oma meeste juurde, kes on maantee äärest paremale metsa taganenud.

Vaenlase automaatide ja kuulipildujate valangud rabistavad puid. Teravate kärgatustega lõhkevad miinid, mis panevad mind võpatama. Viskun maha ja püüan aru saada, mis siin sünnib.

Meie poisid tulistavad metsast lagedale maantee suunas. Minu lähedal täriseb kõrgel alusel vihaselt «Vickers». Sihtur ja laadur seisavad kuulipilduja taga püsti, vaenlase kuulidest ja miinidest vähimatki hoolimata.

Tõusen ja liigun edasi, kogu aeg hoolega ringi vahtides. Kuskilt ei leia ma ei arsti ega Helgit. Püüan end rahustada, et võib-olla bussijuht eksib, vaevalt naisi kaasa võeti. Siis ütlen endale, et meditsiinilise personali koht pole eesmisel tuleliinil, haavatuid seotakse tagapool.

Läheduses lõhkeb mürsk, mis mind oimetuna maha paiskab. Selga sajab mulda, oksi, mättaid. Toibun ja ajan end uuesti püsti. Miski sunnib mind aina ühest paigast teise ruttama. Jooksen küürakil siia-sinna, roomman vahel, hüppan puu tagant puu taha, viskun miinide kiunuvat lähenemist kuuldes maha ja surun pea mätaste või puujuurte vahele, kargan samas üles ja aina torman edasi. Nii, joostes ja roomates, maha heites ja püsti hüpates, käin kogu metsaserva läbi. Siis suun-

dun metsasügavusse. Möödun haavatuist, kes vaevaliselt tuleliinist kaugemale vaaruvad. Seon oskamatult kinni minuealise poisi ohtralt verd jooksva pika, rebestatud servadega peahaava. Riks — ta perekonnanime ma ei teadnud — on rohkesti verd kaotanud ega jaksa enam hästi käia. Minust kiirustab mööda mees, kes on oma relva kas kaotanud või siis ära visanud. Hüüan talle järele, ta tõmbab pea õlgade vahele ja rühib peatumatult edasi. Toetudes tüve najale, istub männijässi all surnud võitleja. Kogu ta rind ja süli kleepuvad verest. Vererada näitab teed, kust ta on tulnud.

Pöördun tagasi. Küsitlen mehi, kellega kokku juhtun, pärin haavatuilt. Kõik räägivad hoopis midagi muud, kui ma teada tahan. Nende ärevatest juttudest saan ainult niipalju aru, et vaenlane rünnanud ootamatult ja paljud saanud kohe algul pihta.

Mu ärevus kasvab veelgi. Kardan juba kõige halvemat. Et naised ei jõudnud üldse sanitaarautost välja. Või lamavad nad kuskil haavatuina, suutmata ennast aidata. Järsku sattusid koguni fašistide küüsi? Enam ei hakka ma ääri-veeri pärima, vaid küsin otseselt, kus on arst ja sanitar.

Keegi ei tea mulle vastata.

Jõuan tagasi metsaservale, kus lahing käib raugematu hooga. Ka mina heidan pikali ja sean karabiini laskevalmis.

Nüüd märkan ma hoopis rohkem langenuid. Teineteise kõrval lamavad kaks peaaegu tükkideks rebitud meest. Samas paistavad ka «Maksimi» jäänused — kõverdunud kilp, käristatud kere, muljutud lindikast ja padrunilindi ribad. Mürsk või miin on langenud otse raskekuulipildujapessa.

Vaenlase automaatrelvade tuli on nüüd nii tihe, et püstijäämine tähendaks enesetapmist. Surun end tihedalt madalasse maapinnalohku. Lähedal lõhkeb mitu miini, mille killud vihisevad üle mu pea. Kõrval täriseb meie kuulipilduja, vist «Madsen». Püssipaugud kostavad korratu raginana. Minagi lasen ühe padrunipideme tühjaks.

Ma ei talita huupi. Paari-kolmesaja meetri kaugusel lamab sakslaste ahelik. Nad on üle maantee tunginud, kuid pole kaugele jõudnud. Meie laskerelvade tuli on

nad maha surunud. Vaenlase soldatite asukohta võib rohkem aimata, rohi ja maapinna õnarused varjavad neid. Sihin hoolikalt mätast, mille taga midagi liigub, ja surun päästikule. Kas tabasin või mitte, seda ma ei või öelda.

Jälgin tähelepanelikult sakslaste asukohta ja mõistan, et nende ahelik ei suuda meid taganema sundida. Hoopis ohtlikum on vaenlase miinipildujate tuli. Miinid lõhkevad peaaegu vahetpidamata. Tunni või paari pärast ei jää meist enam palju järele. Olukorda halvendab veel see, et sakslased ei ründa ainult ühest suunast, vaid püüavad meid ümber haarata. Kõigest sellest saan ma aru, kuid hoopis rohkem teeb mulle muret Helgi saatus.

Kus ta on? Mis on temast saanud?

Jällegi ajab rahutus mind liikuma.

Viimaks leian end meie kaitse vasakult tiivalt. Siit on maantee kõige lähem. Tunnen, et ma pean jõudma maanteele, maksku see või minu elu.

Põiki üle välja, mis lahutab metsa maanteest, jooksevad kuivenduskraavid. Kõige äärmise kraavi kaldal kasvavad mõned põõsad. Nende põõsaste ja kraavi varjus hakkan edasi roomama.

Jõuan päris maantee äärde. Imelik, et mind ei märgata. Vaenlase kuulipildujad ja automaadid niidavad metsaserva. Kogu nende tähelepanu on suunatud männitukale, mis kangekaelselt tina vastu paiskab.

Maanteel näen ma selgesti kolme autot ja kolmenelja inimkogu, mis lamavad masinate vahel. Autod ja laibad jäävad minust küll pool kilomeetrit eemale, kuid ka niisuguse vahemaa tagant paistab, et tegemist on purukslastud masinatega. Üks neist on veoauto, teine buss ja kolmas väike kinnine sõiduk. Just selle väikese sõiduki avastamine, mis on pooleldi kraavi kaldunud, täidab mind ahastusega. See on meie pataljoni sanitaarauto. Oma kujutluses näen autos mitut laipa ja üks neist on Helgi. Siis paistab ühe langenu kogu mehe kohta liiga väiksena ja see mõjub mulle veelgi rohkem.

Surudes end tihedasti vastu maad, vahin ma kordamööda masinat, mida pean sanitaarautoks, ja naisepõrmu. Kogu mu keha justkui tardub, raske on hingata.

Tunnen meelekohtades veresoonte tuikamist. Üle põskede voolavad pisarad.

Nii laman ma kaua. Võib-olla kestab see ainult kümme minutit, mulle aga tunduvad minutid tunnipikkustena.

Eestikeelne kõne äratab mu tardumusest.

Mõnikümmend meetrit minust eemal kükitavad maanteekraavis erariides mehed. Teispool maanteed läheneb neid veel, kõigil valged lindid ümber vasaku käsivarre.

Kuulen nende hääli, kuid sõnadest ei saa hästi aru. Nende ilmumine ei avalda mulle algul mitte mingit mõju. Jälgin sakslastega koos tegutsevaid metsavendi, nagu ei puutuks see kõik minusse. Mulle ei tule isegi seda pähe, kas nad võivad mind näha või mitte. Tunne, et ma olen kaotanud Helgi, varjutab kõik muu. See on mulle seni läbielamata kaotusevalu.

Alles siis, kui bandiidid hakkavad maanteekraavi varjudes edasi minema, tajun uuesti, mis mu ümber sünnib. Tärkab äkkviha ja ma tõstan püssi palge.

Tulistan padrunipideme tühjaks.

Esimene kuul ei taba. Teine kuul tabab ja veel üks. Ma olen juba mitukümmend meetrit mööda kraavipõhja edasi roomanud, kui bandiidid huupi tulistama hakkavad. Nende paugutamine lõpeb kohe ja ma taipan, mispärast — jään nende ja sakslaste vahele.

Piki kraavi ma ei julge kaua roomata — keegi bandiitidest võib kraavi karata ja mulle järele lasta. Esimeste põõsaste juures vinnan end kraavist välja, rooman niitmata heinas edasi ja hüppan püsti. Jooksen kiiresti paarkümmend meetrit, viskun pikali, rooman kõrvale ja kordan hüpet. Mida lähemale ma metsale jõuan, seda sagedamini kuulen enda ümber kuulide vihinat.

Ma ei tunne hirmu. Endise jõuga pureb mind valu, mis kõik muu lämmatab.

21

Rühmame läbi metsade ja soode. Vaenlane meid ei jälita. Mõni arvab, et sakslased liiguvad edasi mööda Lihula maanteed, püüdes meie taganemisteed ära lõigata. Kuulen, mida seltsimehed räägivad, kuid kõik see,

millest kõneldakse, ei puutu justkui minusse. Mu silme ees on maanteekruusas lamav väike kogu.

Meid pole palju, kümmekond meest vahest. Kus on ülejäänud, seda ei tea keegi täpselt. Arvatavasti rügavad niisamuti läbi metsade.

Mul on raske käia, läbilastud vasaku jala säär teeb valu. Õnneks ei riivanud kuul luud. Keegi sidus mu jala kinni, kes nimelt, seda ma ei mäleta. Ma olin teadvusel, kui mind seoti, kuid sellele vaatamata ei mäleta ometi mehe nägu, kes mind aitas. Ma ei mäleta palju-sidki asju. Ma küll roomasin, jooksin, varjasin end ja tormasin edasi, aga kõik see toimus masinlikult. Mu teadvus ei võtnud justkui osa sellest, mida ma tegin.

Mäletan ainult niipalju, et ma tuldud teed tagasi minna ei saanud. Sakslased olid vahepeal metsa tunginud. Pidin kalduma veelgi paremale ega jõudnudki enam meie peasalga juurde. Veel on meelde sööbinud, et hüppasin madalasse lohku, kus lamas raskelt haavatu. Ta ei jaksanud rääkida, silmad aga palusid, et ma teda maha ei jätaks. Haarasin haavatul kaenla alt kinni ja püüdsin teda roomates endaga kaasa viia. Niipea kui me lohust välja jõudsime, sopsasid meie ümber kuulid maasse. Üks neist tabas haavatut, kelle keha järsku lõdvaks muutus. Litsusin ennast nii maadligi, kui suutsin. Ka teise valangu ajal tabasid kuulid haavatut. Ei, surnut, sest mu kaaslane oli juba surnud. Libistasin end tagasi lohku ja tirisin ka surnud seltsimehe sinna tagasi.

Kuidagi pääsesin lohust välja. Metsa asemel sattusin viimaks taluhoonete juurde, kus ei olnud ühtki hinge. Jooksin sealt edasi ja jälle hakati mulle kuskilt järele laskma. Olin juba kuuskede vahele jõudnud, kui tundsin lööki vastu jalga, mis mind käpuli maha paiskas. Ajasin end püsti ja lonkasin edasi. Siis kohtasin kaht meie pataljoni meest, üks neist siduski mu jala kinni. Teine poiss lõikas mulle kepi ja nii me jätkasime teed. Hiljem liitusime seitsme-kaheksa võitlejaga, kelle hulgas oli kaks haavatut.

Kuidas lahing lõppes, seda ei tea meist keegi. Kuid lõppenud see on, sest pauke enam ei kosta, metsas valitseb vaikus. Ja ka sellest saame aru, et vaenlane meid ega ka nähtavasti teisi gruppe ei jälita. Kui ta

jälitaks, siis kajaks mets paukudest, sest meie poisid kaitseksid ennast.

Ma ei räägi kellegagi, lonkan kepile toetudes teiste sabas. Vahetevahel vaatavad eespool sammujad tagasi, kas ma ikka neile järele jõuan. Üks mulle täiesti võõras mees tahab mind toetada, kuid ma olen ta abi siiani tagasi lükanud. Kui omal jõul enam edasi minna ei jaksa, eks siis olgu hea mees ja aidaku. Poleks teisi haavatuid, siis ei suudaks ma sammu pidada. Minu ja teiste haavatute pärast ei kiirustata üleliia.

Käime kogu öö.

Jalg hakkab üha rohkem valutama ja ma ei saa talle enam toetuda. Puhkepeatusel valmistan endale kargu ja komberdan edasi. Nüüd toetab mind minust mõni aasta vanem mees, kelle nimi on Viira. Tänu temale suudan ma kuidagi edasi liikuda.

Koidu ajal jõuame maanteele.

Mehed vaidlevad, kas minna edasi mööda maanteed või hoiduda metsa varju. Jälgin neid tummalt. Nende jutt ärritab ja vihastab mind. Nad näivad mulle äkki argpükstena, kellele on kõige tähtsam see, et nad terve nahaga hädaohu käest pääseksid. Ka mina ise näin enda silmis jänesehingena, kes käitub niisama näruselt kui teised. Me jätsime raskemini haavatasaanud ja kadumaläinud seltsimehed maha. Igaüks ihkab muudkui lahingupaigast kaugemale pääseda, hoolimata sellest, mis sai mahajäänud võitluskaaslastest.

Otsustatakse kasutada maanteed.

Kõval sillutisel on mul kergem käia.

Mõne kilomeetri pärast näeme eespool suurt meestesalka. Esimese hooga tõmbume maanteelt puude varju.

Jälle tekib vaidlus, kas on tegemist omade või vaenlastega.

Viira, kes mind endiselt toetab, on veendunud, et tegemist on meie meestega. Hakkame kahekesi nende poole komberdama.

Ongi omad.

Juba eemalt tunnen Eesküla, kes seisab tee veeres ja vaatab meie poole. Ta hakkab kiiresti vastu tulema.

Meie juurde jõudes ütleb ta:

«Jumalale tänu.»

Ma ei saa aru, mispärast Eesküla taevaisa kiidab.

«Arvasin, et te jäite . . . sinna. Mida ma oleksin Ruutholmile öelnud?»

Vaatan talle otsa ja sõnan:

«Paljud jäid sinna.»

Eesküla pöörab pilgu kõrvale. Tal on raske. Mul on häbi.

Prahvatan:

«Me ei oleks tohtinud kedagi maha jätta! Me põgeneme, ikka ja ainult põgeneme!»

Rohkem mul hoogu ei jätku.

Eesküla ei vasta midagi. Ta toetab mind teiselt poolt ja kahe mehe talutatuna lähen edasi.

Hammustan huulde, et mitte uuesti töinama hakata.

VIIES PEATÜKK

1

Pärast tulevahetust Vali männikus hakati Eliasest rääkima kui surmakartmatust insenerist.

«Kümme sinusugust meest, ja me oleksime punased Pärnu tagasi peksnud,» kiitis teda Oidekopp ja seletas kaaslastele, kuidas ta inseneri vägisi kaasa tiris. «Ülo oli hull ja ka Elias oli hull. Asjatuid ohvreid pole meil vaja.»

Konstaabel Aorand avaldas Eliasele tunnustust ühe sõnaga:

«Löögimees.»

Elias ei tundnud tema kohta käivaist ülistussõnadest rõõmu. Vastupidi, need koguni ärritasid teda. Suitsetas vaikides, lausumata kellelegi sõna. Tal oli kahju Ülost, kes jäi elutuna mändide alla. Tabas end mõnikord mõttelt, et võib-olla oleks parem olnud, kui ka tema oleks sinna jäänud. Nõnda vastumeelt oli talle kõik. Tal aga ei jätkunud mehisust Ülo kombel lõpuni vastu pidada. Kui ta nüüd kedagi kiruma peab, siis ainult iseennast.

Nad varjasid end teispool raba asuvas metsatalus. Elias ei mäletanud teed, mida mööda nad siia olid põgenenud. Tal polnud siis üldse silmi ümbruse jaoks. Kuhu ta ka ei vaadanud, igal pool nägi Ülo surnukahvatut nägu ja kuulis tema häält. «Mina valetasin inimestele...» Elias mäletas kõiki lauseid, mis Ülo enne langemist oli öelnud, kuid ta kõrvus kumisesid just need kolm sõna. Jah, üle raba oli Elias niisama hästi kui kinnisilmi tulnud. Oidekopp rõhus ees, tema rühkis kannul, nii nagu ta viimasel ajal ikka teiste poolt kättenäidatud teed mööda oli tampinud.

Algul olid nad siin kahekesi, siis jõudsid pärale Ao-

rand ja teine habemik. Aorand põhjas külamehi, keda esimesed paugud olevat ära kohutanud, ja kahetses kedagi Martinit, kes oma lolluse pärast sattunud hävituspataljoni küüsi. Elias mõtles, et Martin oli arvatavasti kolmas habemik.

Varsti saabusid kaks-kolm kohaomanikku, kes kogu aeg ärevalt küla poole vahtisid ja isekeskis poolihääli sosistasid.

Otse enne pimedat tuli vallavanem. Ta lõõtsutas ja hakkas kohe Oidekopile etteheiteid tegema.

«Kus su sakslased on?» karjus ta juba eemalt. «Pidid eile õhtul sisse marssima! Mis me nüüd ette võtame?»

Teda toetasid teised taluperemehed.

«Sakslaste asemel sõitis kohale hävituspataljon.»

«Mis häda meil nõnda kiirustada oli?»

«Nüüd alles sitsime pigis.»

Oidekopi jäme kael värvus punaseks.

«Te kõik tahate aina saada, keegi ei taha maksta. Vabadus ei tule, kaks kätt püksitaskus, et olge head inimesed, võtke mu annid vastu. Sõda on sõda, sõjas rünnatakse ja taganetakse. Kes teid väevõimuga vallamaja üle võtma sundis? Mis puutub sakslastesse, siis Soome raadio teadete ja kõigi muude arvestuste kohaselt oleksid nad tõepoolest pidanud juba siin olema.»

«Sülitan su arvestustele,» jätkas Harjas Oidekopi süüdistamist. «Teil on hea — kaote tihnikusse, ja asi vask. Teil ei jää siia maha talusid ega peret, ei loomi ega vara.»

Oidekopp käratas omakorda:

«Kes õssitas kogu aeg — vallamajja, vallamajja, vallamajja! Kas see polnud mitte sina! Mõtled alati puhtalt välja tulla! Ässitad teisi, ise poed varjule. Kus sa lahingu ajal kükitasid?»

«Te petsite meid!» tõstis endine vallavanem veelgi häält. Näidates oma paksu, tõntsi sõrmega kordamööda Oidekopile, Aorannale, võõrale habemikule ja Eliasele, kordas ta ühte-sama: «Sina! Sina! Sina ja sina!»

Jällegi toetasid teda peremehed:

«Lolliks tegite meid ikka küll.»

«Läksime punastele auku kaevama ja ise kukkusime sisse.»

«Kõige kuradim, kui pistavad tule räästasse.»

Elias jälgis vaidlejaid tummalt.

Aorand uratas:

«Kes teid petnud on? Homme-ülehomme on sakslased nagunii platsis.»

Vallavanem taltus.

«Kohal muidugi, aga kui nad hooned maha põletavad? Ah?»

«Sina ehitad uued, sina oskad,» irvitas Oidekopp kurjalt. Harjas oli teda põhjalikult pahandanud. Ta pöördus teiste talumeeste poole: «Ärgem enneaegu üksteise peast silmi välja kratsigem. Kui me tahame sakslaste käest midagi saada, kui me tahame, et Hitler Stalinist rohkem Eesti riigi ja rahvaga arvestaks, siis peame midagi tegema kah. Hävituspataljonil on praegu tuli takus, vaevalt ta jõuab talusid maha põletama hakata.»

Küla poolt kostis püssipaukude raginat, mis kohe lõppes.

«Martin ja teised lasti vist maha,» lausus Aorand väga vaikselt.

«Timukad,» ühmatas teine habemik.

Elias tähendas:

«Meie tapame neid, nemad meid.»

Vallavanem hakkas ootamatult irvitama. Elias vaatas võikustundega itsitavat vanameest. Ilmselt oli see naer kõigile vastumeelt.

«Altpere Sass võeti kah kinni.»

Eliasele meenus kuivetanud maamees, kes oli püüdnud teisi tagasi hoida. Mispärast tema vangistati?

«Sass jäi koju,» seletas Harjas. «Kõik teised peremehed putkasid metsa, ka need, kes polnud ei eile ega täna sõrmegi liigutanud. Eks ta arvas, et ega õige hõlma hakka keegi. Küllap nüüd kahetseb, kui suu juba mulda täis ei ole.»

Habemik, kelle nime Elias siiani ei teadnud, sõnas:

«Vana mees, varsa aru.»

«Sassi mõjul hoidsid nii mõnedki mehed kõrvale,» lausus Aorand. «Ehk saavad nüüd uskmatutel toomastelgi silmad selgemaks.»

Öö veetsid nad samas Rabaveere talus. Perenaine keetis neile suure pajatäie kartuleid ja praadis tulisoolast sealiha. Kuskilt sigines välja ka viinapudel.

Joodi vähe, nähtavasti hoidis mure mehi tagasi. Elias oleks end ka täna vaevavate mõtete käest pääsemiseks purju joonud, kuid üksinda täis jääda ta ei tahtnud.

Nagu Elias aru sai, ei kartnud Oidekopp ega Aorand, et miilits või hävituspataljon võiksid neid üles leida. Aorand oma kahe kaaslasega olevat siin end kaua aega varjanud. Valvekorrad seati siiski sisse.

Elias kadestas Oidekopi ja Aoranna närve, kes, niipea kui tallilakas heintele viskasid, ka otsekohe magama jäid. Ta enda silmad ei tahtnud aga kuidagi kinni vajuda. Viimaks langes ta une ja ärkvelolekuvahepealsesse hägusse. Nägi und ja sai ühtlasi aru, et kõik toimub unenäos, ometi ei suutnud lummutuslikest piltidest vabaneda.

Viirastuslikes unenägudes domineeris üks ja seesama motiiv.

Ta põgeneb. Ümberringi laiub põhjatu raba. Tagaajajaid ta ei näe. Ainult teab, et teda taga aetakse, ja kui ta ei jõua end jälitajatest lahti raputada, siis lastakse ta maha. Jalad vajuvad paksu samblasse, tal on raske joosta. Jõud kipub kahanema, matab hinge. Sunnib end edasi vaaruma. Variseb käpuli, ajab uuesti püsti ja tuigub edasi. Viimaks ei jõua enam jalgele tõusta. Püüab end roomates päästa, kuid ka roomata on tohutult raske. Siis näib talle, et vallavanem Harjas jälgib parastavalt, kuidas ta end vaevaliselt edasi lohistab. Ta suleb laud, et mitte näha vallavanema tigedaid silmi ja põlglikult kõverasse kiskunud suud. Ometi kõigub ta ees endiselt Harjase nägu, kes nüüd midagi karjub. Mida nimelt, sellest ei saa Elias aru. Lõpuks taipab, et vallavanem kutsub tagaajajaid, kes peaksid iga hetk talle järele jõudma. Enam ei jaksa ta end paigast liigutada. Tekib kohutav, hingemattev hirm, ta närib oma rusikaid, et mitte karjuda.

Korraga on ta Irja juures, kes rahustab, et ta ei pruugi kedagi karta. Irja suudleb teda, tema aga kuulatab, kas kuskilt ei kosta tagaajajate samme. Irja katab oma peopesadega ta kõrvad, ta tõukab naise käed kõrvale. «Keegi ei tea sind minu juurest otsida,» ütleb Irja. «Nad nägid, et ma siia jooksin,» õigustab ennast Elias. «Ei, keegi ei näinud. Sa kujutled ainult, et sind nähti. Sind ei aetagi taga.» Irja vaatab teda hellalt.

Järsku tunneb ta end õnnelikuna. Hädaohutunne on kadunud. Ta naerab rõõmsalt ja süleleb Irjat, kes talle vastu naeratab. Irja kaob ta käte vahelt, ta on uuesti metsas ja ta läheduses hõikab vallavanem tagaajajaid. Elias viskub püsti, ta jaksab jällegi joosta ja Harjase hüüded kaovad varsti ta kõrvust. Ta rühib edasi, poeb läbi tihniku, hüppab üle oja, vajub pehmesse mudasse, rabeleb välja ja leiab end suurest linnast. Algul on kõik võõras, siis muutub tuttavamaks. Ta jõuab paksude paekiviseintega vana maja juurde ja astub sisse. Saab aru, et viibib oma töökojas. Ta ümber kogunevad töölised, kõik vaatavad teda imelike pilkudega. Teiste hulgas näeb ta Irjat, kellel on õline kombinesoon seljas, ja ka Irja jälgib teda samasuguste silmadega. Elias tahab midagi öelda, kuid ta suust ei tule häält. Kostab ainult kähinat, mille peale kõik irvitama hakkavad. Ka Irja naerab. Nad vajuvad ta peale, suruvad ja rõhuvad, nagu tahaksid teda lämmatada. «Ta mõistis end ise süüdi, milleks ta veel siia tuli?» karjuvad inimesed. Ka Irja karjub koos teistega, ükski ei tunne talle kaasa.

Niisugused pildid kordusid, põimusid üksteisest läbi. Elias pingutas kogu oma tahet, et neid eemale tõrjuda. Lõpuks ei saanud Elias enam aru, kas ta tõepoolest püüab ärkvel olles end kummituskujutlustest lahti kiskuda või näeb ta ka seda unes. Kõik muutus järjest segasemaks ja kaootilisemaks, viirastuslike piltide virvarriks, mille painajalikkus ta üleni enda alla mattis.

2

Järgmisel hommikul mindi külasse tagasi. Elias ei saanud päriselt aru, kust küljest nad Vali keskusele lähenevad. Alles tuttava küüni juures taipas ta, et Oidekopp tõi neid Poompuu heinamaale.

Elias aimas, et ees seisab kohtumine õemehega, mis talle erilist heameelt ei valmistanud. Pärast seda, kui Roland talle püssi peale sundis, polnud nad teineteist kohanud. Vaevalt nad hakkavad uuesti teineteisega hästi läbi saama. Ta nägi liiga lähedalt Roland Poompuu tõelist olemust, hoolimatut ja kavalat arvestajat, kellele teine inimene mitte midagi ei tähenda.

Justkui kokkuleppe kohaselt ilmuski varsti Poompuu, reha seljas, nagu seisaks ees loovõtmine.

Ilma igasuguse sissejuhatuseta hakkas ta seletama külas valitsevat olukorda.

«Valla täitevkomitees istub praegu Vahtramäe,» rääkis ta asjalikult. «Temal ja veel kuuel-seitsmel punasel on nüüd vintpüssid. Mäe Priidul, Kadaka Joosepil, meie Rassmanil, Harjase popsil, Truuvergil, Kassi Koljatil ja vist ka Leetsil. Mõned kõnelevad, et Vahtramäele jäetud abiks ka hävituspataljoni mehi, ma pean seda rohkem naiste lobaks. Mind nad . . .»

Vallavanem ei lasknud teda jätkata.

«Talusid põletati?» küsis ta ärevalt.

Aorand torkas:

«Sul pole muud meeles kui varandus! Oleks põletatud, siis oleks kuma üle raba paistnud.»

«Neil polnud mahti talusid isegi nagu kord ja kohus läbi otsida, põletamisest rääkimata,» tähendas Poompuu. «Vallamaja ümbruses puistasid, kaugematesse kohtadesse oma nina ei toppinud. Meil nad ei käinud. Mind . . .»

Jällegi katkestas teda endine vallavanem:

«Minu popsil on siis nüüd vint!»

«Oota, las Poompuu räägib,» vaigistas teda Oidekopp.

«Mind nad enam hästi ei usalda,» sai nüüd Poompuu välja öelda selle, mis teda ilmselt tugevasti häiris. «Ei antud relva ega kutsutud enam täitevkomiteesse.»

Oidekopp küsis:

«Sackbaumist tead midagi?»

«Pastorist? Ei, ta ei ole ise käinud ega ka helistanud.»

Elias jälgis nende kõnet. Võõrad nimed lendasid kõrvust mööda, kaks jäid teadvusse pidama. Vahtramäe oli arvatavasti miilits, kes oli vahepeal magasiaidas valve all. Pastor Sackbaum istus vist joominguõhtul tema kõrval ja veenis teda milleski. Elias ei mäletanud enam kirikuõpetaja sõnu, meelde olid aga jäänud jumalasulase pikad valged klaverimängija-sõrmed.

«Sackbaum pidi Tallinna kommunistide autoga Lätimaale sõitma,» selgitas Oidekopp. «Otsese kontakti loomine Saksa vägedega on hädatarvilik.»

«Ma ei usu, et see tal korda läks,» arvas Aorand.

«Autoga on üldse riskantne. Iga päev vahetatakse propuskeid ja paroole. Kes kinni võeti ja maha lasti?»

«Sinu kambamees,» vastas Poompuu talle. «Sinu kambamees ja Jõerüüt. Altpere Sass ja Viilberg viidi Pärnu.»

Nagu eile õhtul, nii ühmas jässakas habemik ka nüüd:

«Timukad.»

Sedakorda ei öelnud Elias midagi. Ta õieti ei jälginudki tähelepanelikult teiste juttu. Mõtles juba mitmendat korda, et Helene peaks oma mehest lahku minema. Õel ja Rolandil ei ole mitte midagi ühist. Mida kauem nad koos elavad, seda raskemaks Helenel muutub. Õde on alles noor, pole veel kolmekümnenegi, ta võiks praegusest hoopis õnnelikumalt elada. Elias ei arvanud enam, et tülid õe ja ta mehe vahel on tavalised abielurahva nägelemised. Helene hakkab ikka rohkem ja rohkem Rolandit läbi nägema, Roland omakorda järjest hoolimatumalt oma tahet talle peale suruma. Jääb õde oma mehe juurde, siis tallatakse ta lõppude lõpuks täiesti maadligi. Allasurutud olekut, oma väärikuse kaotamist ei kannata Helene aga välja. Nüüd oleks lahkuminek palju valutum, hiljem võib kõik lõppeda krahhiga.

«Ülo surnukeha on oma talu rehe all,» teatas Poompuu. «Soe aeg, ega matmisega tohiks kaua viivitada. Männikust kedagi rohkem ei leitud.»

Aorand põlastas:

«Keda te sealt leidma oleksite pidanudki. Pärast esimesi pauke litsusid pooled varvast.»

«Ülost on kahju,» ütles Oidekopp. «Kuradi kahju.»

Elias otsustas Ülot vaatama minna.

«Vahtramäe on julge mees, kui ta hävituspataljoniga kaasa ei sõitnud,» keeras Oidekopp jutu mujale. «Pikka pidu tema võimul siiski enam ei ole.»

Harjas lõi keema:

«Miilitsal on tarvis silm peal hoida, et ta minema ei pääseks.»

Elias ei suutnud end vaos hoida:

«Te olete hirmus verejanuline.»

Poleks Oidekopp vahele astunud, oleksid nad tülli läinud.

Hiljem jäi Elias üksinda küüni. Oidekopp, Aorand oma kambamehega, jässaka habemikuga, ja endine vallavanem Harjas läksid kõik kuhugi — kuhu, seda Elias ei pärinud. Taluperemehed valgusid juba külale lähenedes laiali. Oidekopp soovitas Eliasel silmad lahti hoida, sest Vahtramäe ei hakkavat vallamajas tukkuma. Poompuud kahtlustataksegi juba, seepärast oleks targem kuskil mujal sündmuste arengut oodata. Hoiatajal võis ka tuhat korda õigus olla, Elias oleks ikkagi talitanud oma heaksarvamise kohaselt.

Helene tõi talle süüa. Elias polnud õemehelt midagi palunud, Rolandiga ta peaaegu ei rääkinudki, seepärast üllatas teda õe ilmumine.

Helene ei varjanud oma rõõmu.

«Ma kartsin juba kõige hullemat,» hakkas ta elavalt kõnelema. «Algul mõtlesin, et sina oled männikus surma saanud. Siis öeldi, et langenu on Ülo ja kedagi teist pole sealt leitud. Mul hakkas kergem. Ka Rolandi pärast tundsin ma hirmu, aga sinu pärast värisesin rohkem. Roland hoiab end kõrvale, lahingu ajal oli ta kaupluses, sina käid aga püssiga ringi.»

Elias kaalutles viivu ja lausus:

«Püssi andis mulle sinu mees.»

Helene ehmus:

«Kust ta selle võttis? Sa naljatad?»

«Su kallis kaasa ei hoiagi end nii väga kõrvale, vaid mängib kahepaikset mängu. Ta sõimas mu korralikult läbi, kui ma relva tema käest kohe vastu ei võtnud.»

Õde ei oleks nagu tahtnud teda mõista. Tunnistas teda tummalt, silmades kohkumus. Elias adus, et õde on oma mehesse tugevasti kiindunud, ja tal oli halb oma küünilistest sõnadest.

«Ei,» raputas Helene pead, «sa eksid, Endel. Ta ei mängi kahepaikset mängu, ta lihtsalt ei taha kummagi poole viha endale tõmmata.»

Elias tundis, et ta ei tohi õe enda pärast siiski enam taganeda.

«Tol õhtul, kui sa kurtsid, et ei tohi Rolandi käest isegi enam küsida, kuhu ta läheb, käis ta Oidekopile ja teistele teatamas, mida täitevkomitees ette võtta kavatsetakse. Ka teda kutsuti vallamajja, kuid ta andis oma seltsimehed ära.»

Õde vaikis jällegi. Viimaks sosistas:

«Mispärast sa seda räägid? Mis inimene sa oled, Endel? Ta andis sulle peavarju, aga sina räägid temast nõndaviisi. Ära süüdista teda, vaid iseennast. Miks sa tema käest püssi vastu võtsid? Võib-olla ta tõesti reetis oma seltsimehed, kuid kas sina ei ole reetur? Te mõlemad olete ühesugused. Ei, Roland on parem. Roland käskis sulle süüa tuua, sina mustad teda.»

Õe sõnad tabasid Eliast rängalt. Ta kaotas oma kindluse. Mõtles, et ta kas ise ei mõista enam midagi või näeb õde asju mingist oma vaatevinklist, mida ta ei taba. Ühte aga tajus ta eksimatu selgusega — ta ei suuda õde mõjutada oma mehe juurest lahkuma. Oma sõnadega tegi ta nende kooselu Helenele ainult veel rõhuvamaks.

Eliasel oli praegu raske õele isegi otsa vaadata. Kui ta lõpuks oma silmad tõstis, nägi ta, et õde istus ta kõrval väga õnnetuna.

Miski sisemuses sundis Eliast ütlema:

«Lähme siit ära.»

Õde vaatas talle ahastavalt otsa:

«Kuhu ma niisugusena lähen.»

Nüüd alles märkas Elias, et õde oli rase.

«Ma kannan tema last oma rinna all. Mul ei ole siit enam teed mujale.»

«Sa jõuad oma poja või tütre ka üksinda üles kasvatada.»

Õde puhkes nutma.

3

Seitsmenda juuli hilisõhtul tulid sakslased.

Elias ei näinud neid. Ta kuulis saksa eelüksuse läbisõitmisest teiste käest. Kuulis sedagi, et kapten Oidekopp — nüüd nimetati Oidekoppi härra kapteniks — kõnelnud saksa väeosa ülema adjutandiga. Oidekopp tahtnud end esitleda üksuse ülemale, ent viimane olnud operatiivülesannete lahendamisega väga koormatud ega olevat saanud teda vastu võtta.

Teade Saksa vägede saabumisest jättis Eliase ükskõikseks. Ütles küll endale, et nüüd on redutamisel lõpp, ta võib jällegi igal pool püstipäi ringi käia, ilma

et tarvitseks tagaajajaid karta, kuid see ei teinud teda põrmugi rõõmsamaks. Ta ei mõistnud isegi, mispärast tal nüüd hea meel pole. Nädala-paari pärast on tee Tallinnagi avatud ja ta elu pöördub tagasi normaalsetesse rööbastesse. Kes teab, järsku leiab ta ka Irja üles, võib-olla pole see kuhugi ära läinud. Mispärast ei peaks Irja teda mõistma, talle andestama? Kas ta vabatahtlikult pages pealinnast või talitas ta üksnes nõndaviisi, nagu oleks talitanud iga teine? Eliase optimismi tumestas aga ebamäärane aimus, et kõik ei lähe tema soovide kohaselt. Sakslaste sissetungimine võib omakorda kaasa tuua midagi niisugust, mis on talle täiesti vastuvõtmatu.

Elias ei tõtanud Oidekoppi ega kedagi teist otsima, et võidupüha pühitseda. Kaks viimast päeva oli ta küünis heintel pikutanud, inimeste seltsi otsimata. Õde tõi talle endiselt süüa, aga nad peaaegu ei rääkinudki.

Ainult üks kord läks Elias küünist kaugemale. Ta ei saanud teisiti, ta pidi kirstus lamavat Ülot nägema. Elias seisis puusärgi jalutsis ja vaatas tükk aega noorukit, kelle viimsed sõnad ta kõrvust polnud kustunud. Mispärast pidi naabri perepoeg surema? Mille eest ta ennast ohverdas? Kas kellelegi on niisugust ohvrit üldse vaja? Ülo ise tundis, et ta pettis inimesi, ja tahtis oma süüd lunastada — mida muud ta viimsed sõnad tähendasid. Ka teda ennast oli petetud. Ülo meelest pettis teda võõra maa raadio, kuid kas oli see tõepoolest nii? Kas pole petjaid rohkem kui diktorid, kes loevad ettekirjutatud teksti? Kas ei peta inimesed üldse üksteist mingite kohutavate ettekirjutuste mõjul? Kas me ei peta end ise iga päev? Uskudes, et me talitame kõige paremini, kõige õilsamalt, hävitame üksteist metsikumalt kui ükski neljajalgne kiskja.

Ei Ülo sarga ääres seistes ega ka hiljem heintel küljelt küljele viseldes jõudnud Elias oma mõtetes kaugemale. Ülo kombel pidas ta end ühteviisi petetuks kui ka petjaks. Ta ei näinud mingit väljapääsu kohutavast ahelast, kus igaüht petetakse ja kus igaüks teisi petab. Saksa vägede sissetulek ei muuda midagi. Ka siis, kui sõda lõppenud on, jätkub igavene petmiste ja pettasaamiste ringkäik. Nõndakaua kui üks inimeste grupp võtab endale õiguse kõnelda kogu rahvuse või kogu

inimkonna nimel, ei muutu mitte midagi päikese all. Ilvesed või hundid või mistahes röövloomad ei murra seepärast üksteist, et keegi neist ei kuuluta end oma liigi tõeprohvetiks.

Niisuguseid mõtteid tekitas Üloga jumalagajätmine Eliasele. Tal oli väga kahju noorest mehest, keda ta mõistis vist ainukesena nende inimeste hulgast, kes teda viimasel ajal ümbritsesid.

Elias arutles, et ta peaks Pärnu minema. Ootaks Pärnus nädala või paar, kuni avaneb võimalus Tallinna sõita. Siin muutub talle iga uus päev rõhuvamaks eelmisest. Mõtted keerlevad kitsas, suletud ringis, pole õieti kellegagi rääkida. Õde on tema eest just nagu oma hinge sulgenud. Rolandiga on nad teineteist vältima hakanud. Õele ja tema perele on ta muutunud üksnes rõhuvaks koormaks. Muud Vali inimesed on talle aga täiesti võõrad. Muidugi, Elias mõistis, et ka Pärnus ei oota teda lõburohked päevad, sealgi ei pääse ta oma mõtete küüsist, kuid seal on ehk siiski pisut avaram. Vähemalt ei pruugi ta end tunda armuleivasööjana. Võib-olla hajub ka masendusmeeleolu, mis teda lämmatama kipub. Ta tahtis uuesti saada inimeseks, kes teeb ainult seda, mida õigeks peab.

Enne kui Endel Elias jõudis oma otsust realiseerima hakata, saadeti talle sõna, et ta püssi kaasa võtaks ja kiiresti vallamajja tuleks. Ta ei läinud. Alles siis, kui teda teist korda kutsumas käidi, lubas Elias minna.

Elias valis vallamajja minekuks sellesama teeraja, mida mööda nad tol hommikul Üloga olid läinud. Ka nüüd ei sammunud ta vilistades. Nagu siis, nii häiris teda tänagi püss. Relv tundus ta käes koguni raskemana kui vallamaja ülevõtmise hommikul. Tegi endale jällegi etteheiteid, et laseb ennast kamandada, nagu teeniks nekrutina Oidekopi kompaniis.

Ta oli juba poole teed käinud, kui kuulis korratut kogupauku. Ta sai aru, et raksatus kostis vallamaja tagant karjamaalt. Ta kiirendas sammu, taipamata, mis on juhtunud.

Karjamaaservale jõudis ta teise kogupaugu ajal.

Kõigepealt nägi ta meesterida. Mehed seisid selgadega tema poole ja lõgistasid püssilukkudega. Samas nende rivi lagunes. Muist astusid ettepoole ja vahtisid

maha, mõni pöördus ringi ja hakkas talle vastu tulema. Püssimeeste tegevust jälgis neli-viis relvadeta inimest. Ka need kogunesid millegi ümber, mida Elias ei näinud, kuid juba aimas. Äkki tärganud aimus oli nõnda kohutav, et mõistus tõrkus seda vastu võtmast.

Elias hakkas jooksma.

Esimeselt mehelt, kellega ta kohakuti jõudis, küsis Elias:

«Mis te... tegite?»

Küsitav ei vastanud sõnagi, kohendas rihmapidi püssi paremini õlale ja möödus temast oma jalgade ette põrnitsedes.

Elias kiirendas veelgi samme.

Kiilunud end seisjate ja mahavahtijate vahele, tardus ta soolasambaks.

Ta ees lebasid mahalastud inimeste laibad. Neid võis olla viis-kuus, võib-olla veelgi rohkem. Nad lamasid nõnda, nagu olid kukkunud, kes krampikiskunult kõveras, kes teiste peale langenud. Elias kuulis surmakorinat, nägi kätt, mille sõrmed veel liikusid. Veri auras alles.

Elias tundis end äkki mõrtsukana.

Ta kuulis, kuidas keegi ütles:

«Näed, Kassi Koljat alles liigutab, anna talle veel üks pauk.»

Püssilukk lõgises.

Kellegi rasketes juhtnahast säärikutes jalad astusid laipade vahel, püssiraud lähenes peale, mille silmades väreles veel elu. Kostis raksatus, peast jäi järele vaid veretomp.

«So-ohh, nüüd on kombes.»

See oli vallavanema hääl.

Elias lükkas inimesed kõrvale ja seisis nüüd vallavanema ees. Ta haaras viimasel kuue rinnaesisest kinni, tõstis vanamehe peaaegu õhku ja kähistas:

«Miks te seda tegite?»

Vallavanema suu liikus, aga häält ei kostnud.

Elias tõukas ta eemale ja hakkas suurte sammudega põiki üle karjamaa minema.

Talle jooksis järele konstaabel Aorand.

«Rahvas otsustas...»

Elias ei lasknud teda lõpetada.

«Sina ja vallavanem ja Oidekopp otsustasite!»

Elias vaatas Aorannale niisuguse pilguga otsa, et see enam sõnu ei leidnud.

Elias ulatas oma püssi konstaablile, taganes neli-viis sammu ja ütles:

«Tapa ka mind maha!»

Aorand vahtis teda hämmastunult.

«Lase!»

Eliase hääl, kogu ta käitumine muutis konstaabli ebakindlaks.

Nad seisid tükk aega niiviisi, mõni samm vahet.

«Sa ei julge,» karjatas Elias meeleheitlikult ja oli ühe hüppega uuesti Aoranna juures. «Anna püss, ma lõpetan endaga ise.»

Ta klammerdus relva külge, kuid Aorand hoidis sellest kogu jõuga kinni. Mehed jooksid appi, kiskusid Eliase konstaablist eemale ega lasknud teda lahti.

Aoranna juurde jõudnud vallavanem Harjas ütles poolihääli:

«Talle võiks tõesti... tina anda.»

Konstaabel tõukas hingeldava vanamehe järsult kõrvale.

Elias näis rahunevat ja ta lasti lahti. Ta pidas nagu endamisi aru ja viimaks sammus metsa poole. Teda ei takistatud. Ta ei kuulnud, kuidas konstaabel ütles: «See mees maksab kulda. Rahuneb ja on jälle meiega. Tal pole kuhugi mujale minna.» Ja kui ta oleks kuulnudki, poleks need sõnad teda tagasi hoidnud ega tagant kihutanud. Ta oli nõnda vapustatud, et ei mõistnud ise, mida teeb.

Pimedani hulkus Elias mööda metsa. Kogu aeg viirastusid ta silme ees mõrvatute korisevad kogud, suured jahimehesäärikud, mis tegid endale ruumi laipade vahel, püssiraua ots, mis lähenes pärani avatud silmadele, ja peast järelejäänud veretomp.

Ta kuulis oma kõrvus Oidekopi mahlakat baritoni:

«Ühte hoida — see on praeguse silmapilgu kõige suurem käsk eesti rahvale. Aeg nõuab meilt, igalt eestlaselt, et me mataksime nii põhimõttelised kui ka isiklikud vastuolud ja püüaksime realiseerida õigust jääda sisemiselt vabaks, jääda iseseisvaks rahvaks, säilitada oma olemasolu.

Niisugune on Konstantin Pätsi ja Jaan Tõnissoni rahvuslik testament. Ja kui me saame sissetungivaid Saksa vägesid selle testamendi täitmisel ära kasutada, siis tuleb seda kõhklematult teha.»

Kuulis ühtaegu kõnet ja püsside kogupauke. Nägi ühtaegu Oidekoppi ja tapetute laipu.

Need tunnid olid Eliasele kõige rängemad tema elus.

Pimeduse kamul läks Elias õe juurde.

Elias silmitses tükk aega õde ja lausus siis:

«Me oleme mõrtsukad.»

Õe silmadesse valgusid pisarad.

«Sina ei ole mõrtsukas,» ütles õde kiiresti. «Ma tean, mis vallamaja taga karjamaal juhtus. Kõik räägivad, et sul on õigus, et nõnda poleks vaja olnud tappa. See on nüüd möödas ja . . .»

Elias katkestas õe jutu.

«Anna mulle suutäis leiba, ma pean minema hakkama.»

Õde tõi talle kiiresti leiba, sinki ja võid. Elias pakkis paar leivakääru ja singiviilu paberisse ning toppis taskusse.

«Jumalaga.»

Õde haaras ta ümbert kinni:

«Ma ei näe sind enam.»

Elias vabastas end hellalt õe käte vahelt. Hoides Helene käsi, lausus ta vaikselt:

«Ära luba end maha tallata. Sa jõuad ka üksinda oma lapse üles kasvatada.»

Õde saatis teda õueväravani. Ta nägu oli pisaraist märg.

Kui Elias metsaservalt tagasi vaatas, seisis õde ikka veel õueväravas.

4

Järgmise päeva õhtuks jõudis Endel Elias Pärnu. Ta oli kogu maa jalgsi maha käinud. Enamasti mööda suurt maanteed, hoolimata millestki või kellestki. Õe juurest lahkudes ei teadnud ta isegi õieti, kuhu minna. Algul kõndis umbropsu kümmekond kilomeetrit või rohkemgi. Teda kihutas tagant mingi sisemine sund, ta nagu põgenes teiste ja ka iseenda eest.

Rühkides arutult ja eesmärgitult edasi, tundis Elias end olevat sattunud suuremasse ummikusse kui kuu aega tagasi Tallinnas. Tollal puresid teda kahtlused ja oletused, ent ta lootis veel millelegi. Optimistlikumatel minutitel sisendas endale, et kõik selgub ja ta võib rahulikult Tallinna tagasi pöörduda. See oli muidugi naiivne lootus, kuid ikkagi midagi. Nii lööduna nagu praegu polnud ta end ühelgi redusoleku päeval tundnud.

Mõni tund hiljem, kui Elias suutis juba rahulikumalt mõelda, püüdis ta end veenda, et mingit katastroofi pole juhtunud. Tema isikliku julgeoleku ja heaolu seisukohalt peaks siitpeale olukord koguni paremaks muutuma.

Tõenäoliselt vallutavad sakslased nädala pärast Tallinna. Niikaua on vaja lihtsalt kuskil sündmuste arengut oodata. Enam ei tohi lasta end siduda mitte mingisuguste võõraste inimestega. Tänapäeval, eriti aga praegu, tuleb elada üksinda nagu hunt, silmad ja kõrvad suletud kõigele, mis jääb väljapoole isikliku elu ringi.

Kuidas Elias ka ennast rahustada ei katsunud, miilas hingepõhjas arusaamine, et ta petab ennast. Tundis endiselt end osalisena karjamaal toimunud mõrtsukatöös. Ta ei lasknud küll ise inimesi maha, kuid tal pole õigust oma käsi puhtaks pesta. Kõik, kes püssi käes hoidsid, kannavad vastutust veretöö eest. Ka tema.

Elias viskles oma mõtetes siia ja sinna ega jõudnud ühelegi kindlale seisukohale. Kunagi oli ta oma kriitilisele meelele ja kainele analüüsivõimele uhke olnud, nüüd ei kuulanud aju sõna. Tallinnast lahkumisest peale ei olnud ta enam peremees oma mõtete ja tunnete üle.

Juba mitmes kord viimase ööpäeva jooksul tabas Elias end uuesti mõttelt, et ta poleks pidanud Tallinnast põgenema. Võib-olla oleks siiski õnnestunud tõestada, et ta pole milleski süüdi. Vahepeal ta ei kahelnud enam, et maaletulek oli ainuõige samm. Elias oli hakanud uskuma Oidekopi sõnu, et otsus tema väljasaatmise kohta on üksnes veelkordne tõendus asiaatliku kommunismi plaanidest laiali pillutada ja hävitada murdumatu iseseisvustaotluse ning tõuliselt individua-

listliku mentaliteediga eesti rahvas. Oidekopi tegevus paistis talle nüüd hoopis uues valguses. Vallavanem Harjasesse ja konstaabel Aorannasse suhtus ta varemgi mõningase eelarvamusega, ent Oidekoppi oli ta pidanud inimeseks, kellel on tõepoolest südamel rahvuse kaitsmise huvid. Nüüd ei uskunud ta ka sellesse inimesse.

Elias ei uskunud praegu enam mitte millessegi. Talle näis, et õigus oli ainult Ülol. «Meie rahva alaline õnnetus — kõiki ei saa kunagi ühe mütsi alla.» Tõepoolest, kas pole ahastama panev: Valis on langenud juba kümmekond või rohkem inimest, kuid ükski neist ei ole sõja ohver selle sõna otseses tähenduses. Nad ei ole surma saanud mitte rindel, vaid omal õuel, omas külas naabrimehe või siis pisut kaugemalt tulnud endasuguse eestlase käe läbi.

Vahetevahel küsis Elias endalt, kuidas suhtuks temasse praegu Irja? Kui naine temast kõike teaks. Kõike. Arvatavasti hakkaks Irja teda põlgama. Mida päev edasi, seda kaugemale tõukab ta endast Irja, inimese, kelleta ta elu kaotab igasuguse mõtte.

Kas Irja elab endiselt Tallinnas või on ta Venemaale sõitnud? Õemehe ja Oidekopi juttudest teadis Elias, et nõukogude aktiiv evakueeruvat itta. Irja ei kuulunud küll inimeste hulka, keda nimetatakse aktiiviks, aga eks pooldanud ta varjamatult nõukogude korda. Seepärast kartis Elias, et ei leia Irjat enam Tallinnast eest.

Missugune on praegu üldse olukord Tallinnas? Punaste ninamehed pidavat olema paanikas. Nõnda kinnitas Oidekopp. Elias ei võtnud enam Oidekopi sõnu puhta kullana, ent siin võis kaptenil õigus olla. Küllap on kommunistid ja nende mõttekaaslased praegu ärevil. Arvatavasti jälgivad paljud teisedki, eriti töölised, segaduse ja mahasurutud hirmuga sõjateateid. Muidugi, Tallinnas pole puudu ka neist, kes sakslasi ootavad. Doktor Hormand arvatavasti rõõmustab praegu. Irja aga, vastupidi, kindlasti närveerib ja on õnnetu.

Kuigi Elias püüdis endale sisendada, et Irja ei sõida kuhugi, ei olnud ta selles kindel. Aga isegi siis, kui Irja jääb Tallinna, ei tähenda see, et kõik muutuks endiseks. Irja võib teda vaenlaseks pidada, võib teda vihata ja põlata. Kas suudab ta uuesti naise usalduse võita?

Kas poleks hoopis targem Tallinna mitte tagasi minna? Sest kui Irja teda enam ei mõista, kui Irja teda tõepoolest põlgama ja vihkama on hakanud, siis oleks parem, et nad enam iialgi ei kohtuks.

Ei, ei, ei! Ta peab Irjat nägema, juhtugu mis juhtub! Hoolimata kõigest, vaatamata sellele, mida Irja temast ka ei arvaks.

«Mida sa talle pihiksid?» pilkas Elias ennast mürgiselt. «Seda, et sa mitte ainult tema vaenlastega ühte mesti ei heitnud, vaid ka esimese kättejuhtuva naisega magasid.»

Eliasele valmistas suurt, talumatut piina üha tugevnev veendumus, et ta on ise paljus süüdi. Kuni viimaste tundideni oli ta ennast õigustanud, nüüd ei suutnud ta enam seda teha. «Mis ma ütlen Irjale, kui ta küsib, kus ma olin ja mida ma tegin? Varjasin ennast kinnivõtjate eest Pärnumaa metsas. Kuid ma ju ainult ei varjanud ennast. Ma tegutsesin koos Oidekopi ja teistega. Võtsin osa inimeste mahalaskmisest. Ei, ma ise pole ühtki meest ega naist tapnud, aga ma olen tapjatele kaasa aidanud. Mul pole õigust seda Irja ees maha vaikida. Ma ei suudaks valetada. Ja kui ma talle tõtt räägin, siis puruneb viimanegi kild, mis meie armastusest tema südames võib-olla veel säilinud on. Meest, kes olude sunnil pidi end jälitajate eest peitma, võib Irja ehk lõppude lõpuks mõista, bandiiti aga, kes, püss käes, inimesi varitses, mitte iialgi.»

Hommikupoole ööd oli Elias heinasaadu pugenud ja pisut magada katsunud. Jällegi jäi ta uni pooleldi teadvuselolekuks, mingiks unenägude ja viirastuslike kujutluspiltide hingepitsitavaks kaoseks.

Kell kuus tõusis ta uuesti jalgele, puhastas riided heinaprahist, ajas habet võsa veeres jooksvast ojast võetud veega ja seadis sammud Pärnu poole. Enda eest ei poe keegi pakku, ka siis, kui ta igavesti mööda padrikuid hulgub.

Kaks korda peeti Elias tee peal kinni. Esimesel puhul tundsid tema isiku vastu huvi erariides püssidega mehed, kes kandsid valgeid linte ümber varrukate. Küsisid, kes ta on, uurisid ta isikutunnistust ja seda, kust ta tuleb ja kuhu minna kavatseb. Elias kõneles tõtt. Ütles, et on insener, varjas ennast Vali vallas sugulaste

juures ja läheb nüüd Pärnu. Algul silmitseti teda väenulikult, alles siis, kui ta nimetas Oidekopi ja Harjase nime, jäädi uskuma.

Lühike ja kleenuke mehenähvits, kes oli tema peamiseks küsitlejaks, seletas nüüd, et muist Pärnu hävituspataljoni röövleid jooksnud üleeile metsa laiali. Sakslased lõiganud Häädemeeste kandis tegutseval hävituspataljonil Pärnu taganemise tee läbi. Algul pannud hävituspataljoni omad vihaselt vastu, alla polevat ükski andnud, aga mis sa ikka Saksa sõjaväe vastu ära teed. Muist punaseid sõudnud paatidega merele ja püüdnud vee kaudu pääseda, teine osa valgunud metsa laiali. Mõni hiilivat veel praegugi mööda rabasid. Kümmekond pagejat olevat kinni nabitud ja ka teda peetud kommunistlikuks hävitajaks.

Teisel korral kontrollis Eliast üsna linna piiril Saksa sõjaväe patrull. Tänu Eliase heale saksa keelele ei pinnitud teda kaua.

Esimese mulje järgi näis Eliasele, et Pärnus pole midagi muutunud. Niipalju ehk, et paljude majade küljes rippusid sini-must-valged lipud. Inimesi oli tänavail veidi vähem või paistis see ainult talle nii. Saksa sõdureid kohtas harva. Talle tuli vastu ka erariides püssimehi, valge või sini-must-valge lint ümber käsivarre seotud. Mitmekümne kilomeetri pikkune rännak oli Eliase ära väsitanud, ta reageeris kõigele loiult. Nii lippudele, saksa sõduritele kui ka eesti soost relvakandjatele. Ütles endale, et see kõik ei lähe talle korda, ometi jäi hinge okas.

Elias nägi tublisti vaeva öömaja hankimisega. Suuremad võõrastemajad ei töötanud või olid võetud saksa sõjaväelaste alla. Mõnes kohas koheldi teda varjamatu umbusuga. Ta leidis toa rannalähedases majas, kuhu teda juhatas Kalevi tänava hotelli šveitser, kes arvatavasti tundis väikese pansioni omanikku. Et tegemist oli kunagise pansioniga, sellest andis tunnistust ruumide jaotus ja sisustus. Momendil seal teisi kostilisi ei olnud. Läbi pea välgatanud mõte teistest külalistest pani Eliase endagi muigama. Kes siis praegu, mil rinne üle Eestimaa liigub, maldaks rannas patisaksa mängida.

«Sööma peate siiski väljas, härra insener,» seletas pereemand, lahkete silmade ja hallide juustega priske

naine. «Oleksite möödunud hooajal meil suvitanud, siis poleks teil olnud vähimatki muret. Me oleksime teile serveerinud lõunaid, hommiku- ja õhtueineid, kõike. Nüüd on kauplused tühjad, koguni leiba ei toodud täna poodidesse. Peate meid vabandama, härra insener, aga olukord on juba niisugune.»

Kuigi Elias tundis nälga, otsustas ta välja mitte minna. Esiteks oli ta tugevasti väsinud, pikk teekond andis end kõvasti tunda. Teiseks on linnas tõenäoliselt kehtestatud komandanditund ja tal polnud mingit isu veel kord patrullide kätte sattuda.

5

Elias tõusis hommikul roidununa. Ta oli küll lootnud, et puhkab vähemalt sel ööl end korralikult välja, kuid kosutav uni jäi tulemata. Magas küll pisut sügavamini, aga ärkas ikkagi neli-viis korda ega pääsenud painajalike unenägude küüsist.

Perenaine pakkus talle siiski kohvi.

Elias jõi kaks tassi kohvi, sõi paar õrnõhukest saiaviilu ja kuulas perenaise juttu.

«Üks eesti ohvitser rääkinud proua Kriistalile, et sakslased olevat juba Märjamaa ära võtnud ja lähenevat peatumatult Tallinnale. Proua Kriistal on meie tänava pagari abikaasa. Ta rääkis ka seda, et tema mees hakkavat jällegi saiu ja kooke küpsetama. Neil olid varem väga maitsvad viini saiad ja aleksandrikoogid. Me tõime ikka nende käest ja kõik meie suvitajad kiitsid. Ma ei mõista ainult, kust nad jahu võtavad? Mis te arvate, kas Saksa sõjavägi müüb eraisikutele jahu? Eelmise sõja ajal said Kriistalid just sõjaväe kraamiga hangeldades jalad alla.

Peaks sõda meie maalt ruttu üle veerema. Kõik kartsid, et Pärnus tulevad suured lahingud, aga ei ühtigi. Tund aega ragistati Raekülas, pisut ka jõe ääres, ja see oli kõik. Venelaste jõud on juba üsna lõpukorral, kui nii suur linn nagu Pärnu nõnda kergesti ära antakse. Meile oli muidugi parem, linn sai vähem kannatada.

Kaitseliidu maja pidavat kihama nagu sipelgapesa. Proua Kriistali mees läinud ka sinna. Minu abikaasa hoiab end poliitikast kõrvale. Praegu on segased ajad,

parem on ära oodata, mis viimaks tuleb. Kriistalitel on teine asi, tema mees käib jahu pärast. Meil pole pakktuba, et ummisjalu südalinna tormata.»

Perenaine kõneles peaaegu vahetpidamata. Elias ei katkestanud teda.

«Keegi ei tea, mis raha jääb. Kas rublad, margad või tulevad sendid-kroonid tagasi. Minu abikaasa arvab, et vana raha uuesti maksma ei hakka. Saksa markadesse ei ole inimestel head usku. Rublad vist nii pea ei kao.

Täna öösi olevat jälle inimesi maha lastud. Kriistali proua teab neid asju hästi. Siia paugud ei kostnud, nähtavasti tehti seda kaugemal. Eelmisel ööl hukati punaste poolehoidjaid Raeküla taga liivaluidetel. Praegu tapetakse nõnda palju, et süda jääb seisma.

Proua Kriistal küsis mu käest, mis teie, härra insener, Pärnus tegema hakkate? Jääte siia või olete läbisõidul?

Kui teiega ei ole kõik korras, siis ärge Pärnu jääge. Inimesed on praegu püstihullud.»

Elias tundis poolehoiuvirvendust jutuka perenaise vastu. Ta sai aru, et selle kogu eelnev vada oli ainult ettevalmistuseks hoiatusele.

«Tänan teid,» ütles ta soojemalt, kui tavaliselt neid sõnu lausutakse. «Mul ei ole midagi hingel, et peaksin sakslasi kartma.»

«Ega sakslasi üksi. Üleöö on siginenud palju meie oma püssimehi. Need just kommunistide järele nuhivadki.»

«Ma ei ole kommunist.»

«Kes end nüüd veel enamlaseks tunnistab.»

«Minu pärast olge tõepoolest mureta.»

«Seda ma kinnitasin proua Kriistalile kah... Õhtul võite teed saada, lõuna suhtes jääb nii, nagu kokku leppisime.»

«Ma tänan teid südamest, proua...»

«Feldman. Meie nimi on Feldman.»

«Veel kord palju tänu, proua Feldman. Öelge proua Kriistalile, kui ta veel peaks minu vastu huvi tundma, et esimesel võimalusel sõidan ma Tallinna. Seni elan aga siin.»

Perenaise käitumine tunnistas, et tal oli veel midagi südamel.

«Te magate väga rahutult, härra insener. Oigasite unes. Kes meist praegu muretult puhata saab.»

Perenaise käitumisest jäi Eliasele lõpuks ikkagi mulje, et teda ei peeta selleks, kellena ta ennast tutvustas. Vaevalt ta suudab aga tekkinud kahtlustusi sõnadega hajutada. Hea seegi, kui teda otseselt minema ei aeta.

Elias palus perenaiselt triikraua ja pressis püksid ära. Silendas nii hästi kui oskas ka kuue revääre ja varrukaid. Alles siis, kui oli end hoolikalt korda teinud, lahkus majast.

Pärnu polnud Endel Eliasele võõras linn. Ta oli siin viibinud nii ametiülesannetel kui ka puhkusepäevadel. Ent nõnda sihitult kui praegu polnud ta veel selle linna tänavail ristelnud.

Algul oli ta kavatsenud pöörduda linna mingi keskasutuse poole, et teatada, kes ta on, ja otsida mingit teenistust. Ilma tööta ja sissetulekuteta pole tal võimalik kuigi kaua sõjasündmuste arengut oodata. Tallinnast kaasavõetud rublad hakkasid lõppema, pealegi võidakse Nõukogude raha kehtetuks tunnistada. Elias käiski linna täitevkomitee ruumides, kuid mingit linna omavalitsust veel ei tegutsenud. Keegi kinnise ja kõrgi ilmega härrasmees, keda ta seal kohtas, soovitas tal minna Kalevi tänavale kaitseliidu majja, kus asuvat omakaitse staap, mis täitvat praegu ka tsiviilfunktsioone. Elias siirduski sinna, aga trepist üles ei astunud. Silmitses suure kahekordse hoone kõrgeid kaarjaid aknaid ja ust, millest sisse ja välja käis nii relvastatud kui ka relvastamata mehi, ning sammus edasi. Miski hakkas talle vastu.

Jah, mida lähemale ta kaitseliidu majale jõudis, seda teravamini meenus Eliasele see, mis oli juhtunud Valis, ning temas tärkas vastumeelsus asutuse suhtes, kus ta kindlasti kohtab tegelasi, kes ei erine Oidekopist, Aorannast või Harjasest. Ainult on ehk rafineeritumad kui Harjas, haritumad kui Aorand ja oma tegelikke taotlusi rohkem peitvad kui Oidekopp. Niisuguste inimestega ta end enam siduda ei tahtnud. Seepärast oligi Elias hoonemürakast möödunud.

Riia tänava alguse kuulutustulbale oli üles kleebitud ortskomandandi üleskutse, milles juhiti elanik-

konna tähelepanu sellele, et punaarmeelaste ja kommunistide igasugust abistamist ning toetamist karistatakse sõjaõiguse järgi kõige karmimalt. Veel teisegi üleskutse, sedakorda Saksa vägede juhataja oma, luges Elias läbi. Saksa sõjaväe proklamatsioonis teatati, et saksa rahval ei ole midagi eesti rahva vastu, et saksa rahvas saadab oma sõjaväe eesti rahva juurde selleks, et vabastada eestlased nõukogude võimu valitsuse alt. Eesti põllumeestele teatati, et nad saavad jällegi oma endise maa ja omanduse peremeesteks, ning eesti vaimuja käsitöölistele kinnitati, et nad jäävad oma kodumaa pärislasteks. Veel kirjutati, et Lääne kultuur tuleb eesti rahva juurde tagasi. Müürileht lõppes pidulike kinnitustega saksa ja eesti rahva teineteise-mõistmisest.

Eliasele näisid läbiloetud üleskutsed vastukäivatena. Ta vaatas paljude majade küljes lehvivaid sinimust-valgeid lippe ja mõtles, et Harjas riputas niisamuti trikoloori valla täitevkomitee lipuvardasse. Kui Elias poleks kuulnud Vali karjamaal kogupauke ega näinud laipu, siis oleks ta vaadanud lippe teiste silmadega, nüüd ei tekitanud need temas mitte mingisugust meeleolutõusu.

Siis meenus Eliasele, et ühel siinsel ehitusel peaks töötama insenerina tema ülikoolikaaslane, ja ta asus seda otsima. Ta leidis ehitusplatsi üles, kuid töö seal seisis. Tellingute vahel liikusid küll paar töölist ringi, aga need ei teadnud insener Haljandist midagi. Ütlesid ainult, et töö soikus sõja algul, kõik käsutati kaitsetöödele ja mis edasi saab, selle kohta räägitavat nii ja naa. Insener Haljand juhatanud varakevadel küll siinseid töid, kuid ta viidud kuhugi mujale üle. Aadressbüroo oli suletud, muidu oleks Elias koolivenna kodunt üles otsinud.

Elias sattus ka randa. Ta üllatus, kui nägi plaažil päevitavaid ja suplevaid inimesi. Neid polnud palju, rand ei kihanud sipelgapesana, nagu ta mäletas seda varasematest aegadest, kuid isegi mõnikümmend suvitajat panid teda imestama. Kes niisugused muretud inimesed on? Või voolavad poliitilised muudatused paljudest lihtsalt mööda? Elias kadestas päikese käes lebavaid või palli mängivaid mehi ja naisi, kes lõkerdasid naerda ning hullasid, nagu poleks midagi juhtunud. Talle näis,

et ainult inimesed, kes suudavad end isoleerida sellest, mida nimetatakse ühiskondlikuks eluks, kes ei seo end mitte ühegi poliitilise jõuga, võivad praegusel ajal elada nõnda, nagu kõik inimesed peaksid elama. Üksikisik ja ühiskond on muutunud teineteise suhtes vaenlasteks, nii nagu valitseb ületamatu vastuolu rahvuse ja antud rahva üksikliikme vahel. Ajajärgud, mil kõige valjemini kõneldakse rahvast ja ühiskonnast, on inimestele kõige rängemad.

Õhtul läks Elias tänavail lonkimisest tülpinult tagasi oma ajutisse elukohta. Hommikul oli ta üsna lootusrikkalt väljunud, nüüd oli ta tuju üpris halli karva. Lohutas end sellega, et linna asutused ja ettevõtted pole veel tegevust alustanud ja tal tuleb lihtsalt kannatlikult oodata.

Kuigi Elias mõistis, et Saksa sõjaväe pealetungi kiirusest sõltub suurel määral tema isiklik olukord, ei rõõmustanud teda hallikasrohelistes mundrites soldatite marssimine Pärnu tänavail. Vastupidi, see häiris teda. Elias jälgis võõraid sõjaväelasi umbusklikult, koguni vaenulikult. Enne sõja algust oli Elias Oidekopile öelnud, et kui tema vangistamine hoiaks ära sõja, siis läheks ta otsekohe Tallinna ja laseks end Siberisse saata. Nüüd, kus lahingud üle Eestimaa veeresid, tundis Elias end mõnikord parasiidina, kes tuhandete kannatuste arvel loodab oma isiklikku heaolu tagasi võita. Täna tugevnes niisugune tunne temas veelgi. Vastikus enese vastu süvenes.

Esimest korda tekkis Eliasel vastikustunne enda vastu pärast seda, kui ta Tallinnast pagemisel oli Saku jaamas kitsarööpmelisele rongile istunud. Jah, tookord oli ta hirm nii suur olnud, et ta polnud julgenud Tallinnas piletit osta. Oli kartnud, et vaksalites jälgitakse reisijaid ja teda võidakse vahistada. Sõitis taksoga Sakku ja alles seal söandas rongile astuda. Siis tärkaski vastikus enda vastu, et ta nõnda araks osutus.

Pärast seda oli Elias endale korduvalt etteheiteid teinud. Puhuti paisus enesesüüdistuste tulv rängaks masendushooks, mis teda meeleheitele viis. Ent ikkagi oli ta lõpuks leidnud õigustuse enda käitumisele. Isegi sellele, et oli õemehe käest püssi vastu võtnud. Nüüd ta seda enam teha ei suutnud.

Järgmisel ööl ärkas Elias lärmakatest häältest. Pärast mitme tunni pikkust unetult asemel vähkremist oli ta vaevalt magama jäänud. Algul ei saanud ta aru, mis koridoris sündis. Alles siis, kui kellegi rasked sõrmenukid tema toa uksele kloppisid, sähvatas läbi pea, et teda on vist tuldud kinni võtma. Mispärast ta just nii mõtles, seda poleks Elias ise seletada osanud, aga nõnda see oli.

Elias ei tundnud vähimatki hirmu, pigemini valmistas vahejuhtum talle nalja. Tõmbas püksid jalga ja avas ukse. Uks oli lukustamata ja kloppijad oleksid võinud otsekohe sisse tungida. Millegipärast polnud nad püüdnud seda teha. Elias muigas endamisi — kutsumata külalised on temast rohkem ärevil.

Piklikus koridorikujulises esikus seisid neli võõrast meest, kaks hoidsid püsse laskevalmis. Nüüd vajusid kõik robinal tema tuppa.

«Teie nimi?»

Nõnda küsis temalt hästi kõhukas mees, kelle näonahk oli eralkordselt valge, peaaegu nagu piim.

«Milles on asi?» jäi Elias ikka veel rahulikuks. «Kes te olete ja mis õigusega te öörahu rikute?»

Eliase enesekindlus vihastas üht, kes hoidis püssi laskevalmis. See oli päikesest tumepruuniks kõrbenud turjakas mees, kes kandis seljas lühikest nahkkuube, nagu see on kombeks autojuhtidel või lihunikkudel, ja jalas säärikuid.

«Lõuad pidada!» käratas nahkkuub toorelt. «Vastake, kui te ei taha, et teile siinsamas lõpp peale tehakse.»

Valge näonahaga mees ütles nahkkuuele:

«Sõimata pole vaja.» Pöördus siis Eliase poole ja küsis uuesti:

«Teie nimi, elukoht ja amet?»

Elias ägestus:

«Ma nõuan seletust!»

Nüüd rääkis korraga mitu sissetungijat:

«Meie nõuame teilt seletust.»

«Vastake, kui teie käest küsitakse.»

«Kuradi suureline veel!»

«Mis me pikalt jändame. Pange kuub selga ja tulge kaasa.»

Elias ei liigutanud end. Püüdis säilitada tasakaalu. Mõtles, et need mehed on valmis kõigeks. Veel käis läbi pea küsimus, kes on neist pagar? Härra Kriistal, kes tema vastu algusest peale erilist huvi oli tundnud. Või polegi pagarit nende hulgas?

«Härra Kriistal, minu suvitaja nimi on Elias. Ta on insener, kes ootab Tallinna tagasipääsemise võimalust,» kostis meeste tagant perenaise õnnetu hääl. «Ma ju ütlesin teile. Härra Elias on aus, usaldusväärne inimene.»

«Teie, proua Feldman, ärge segage meid,» ütles lubivalge näonahaga tüse isand. «Rahu!» manitses ta siis oma kaaslasi ja seejärel nõudis Eliaselt:

«Palun, näidake meile oma isikutunnistust.»

Elias kaalutles, kuidas talitada. Kas alluda vägivallale või protesteerida? Viimaks võttis toolikorjul rippuva kuue põuetaskust passi ja ulatas nõudjale. Arvatavasti oli see pagarihärra Kriistal. Muidugi, perenaine ju kõnetas teda nii.

Kõik neli kummardusid isikutunnistuse kohale. Elias jälgis neid kasvava ärritusega.

«Elias, Endel Jüri poeg,» luges Kriistal valjusti.

Nahkkuub õpetas:

«Vaatame, kus on sisse kirjutatud.»

Pisut aega valitses vaikus.

«Ahaa, Tallinnas. Asi on päevselge.»

Jällegi pöördusid kõik Eliase poole.

«Te olete areteeritud,» kuulutas pagar võidurõõmsalt.

«Teil ei ole seaduslikku õigust minu vangistamiseks,» ägestus Elias.

«Meie seadus on vaat see!»

Nahkkuub raputas Eliase nina ees oma suurt rusikat.

Kriistal rahustas teda ja lausus Eliasele:

«Vastavalt saksa sõjaõigusele ja eesti omakaitse otsusele kuuluvad kõik kommunistide ja hävituspataljonide võitlejad uurimise alla. Riietuge, me viime teid kaasa.»

Elias ärritus veelgi rohkem:

«Ma ei ole kommunist ega hävituspataljoni võitleja. Ma . . .»

«Vait!» käratas nahkkuub.

«Ärge mõtelgegi salata ega keerutada,» hoiatas pagar.

«Te olete üks kommuniste, kes saadeti Tallinnast Pärnu. Aitab venitamisest. Riietuge kiiresti.»

Elias puhkes naerma.

«Hüva, ma olen sunnitud vägivallale alluma. Võtke teadmiseks, et ma tõstan teie vastu süüdistuse omavoli tarvitamises.»

Nüüd irvitas nahkkuub täie häälega.

Elias oleks talle kõige parema meelega rusikaga näkku virutanud, kuid jõudis end valitseda. Veel mõistis ta, et praeguses olukorras ei suudaks ta absurdseid kahtlustusi ümber lükata. Vaevalt seegi praegu aitaks, kui ta räägiks oma Vali tegudest. Ükski neist neljast ei usuks teda. Ta on nende silmis bolševik, ja see määrab kõik. Arvatavasti seisab kogu areteerimisjandi taga härra Kriistal, kes peab teda juba ette kahtlaseks isikuks. Küllap hommikul asi selgub. Kui tarvis, kontrollitagu Valist järele, kes ta on ja mis ta seal tegi.

Elias pani end riidesse. Perenaisest möödudes kummardas ta ja palus tuba mitte ära anda, sest ta tuleb varsti tagasi.

Nahkkuub hakkas selle peale jällegi irvitama. Ta jäme naer varjutas proua Feldmani sõnad. Elias ei kuulnudki, mida perenaine talle ütles.

Elias viidi linna arestikambrisse. Vähemalt talle näis see hoone arestimajana või kohaliku vanglana. Seda oletas Elias trellitatud aknaist ja rautatud ustest.

Ruum, kuhu teda pooleldi tõugati, polnud avar. Vahest kakskümmend, kakskümmend viis ruutmeetrit, mitte suurem. Inimesi oli siin aga palju. Enamik pikutas tihedalt üksteise kõrvale kiilutuna paljal tsementpõrandal, mõni kössitas seina ääres. Elias mahtus hädavaevu teiste vahele ära.

Enne päikese tõusu kutsuti pooled vangistatuist nimepidi välja ja viidi kuhugi. Siiajäänute kõnest taipas Elias, et mahalaskmisele. Ta vahtis ahnelt enda ümber, kas keegi midagi muud ei väida, kuid seda ei sündinud. Kõik arvasid üht ja sedasama.

«Meie kätte jõuab järg homme.»

Need sõnad kostsid kambri nurgast, kus seina ääres konutavate inimeste näod valitseva hämaruse tõttu nagu üheks häguseks reaks valgusid. Elias ei suutnud ütlejat teiste hulgast eraldada.

Ka sellele, väga hariliku tooniga lausutud mõttele ei vaielnud keegi vastu.

Siiani oli kõik tundunud Eliasele üksnes idiootliku vahejuhtumina, mis hommikul laheneb. Teda oli ärritanud kinnivõtjate juhm veendumus, et ta on kommunist ning hävituspataljoni võitleja, kes ei pääsenud Pärnust põgenema, ja ta oli olnud veendunud, et kahtlustusi on kerge ümber lükata. Praegu mõistis Elias, et juhm jant võib muutuda millekski hoopis rängemaks. Ta ei tahtnud edasi mõelda. Eliast haaras rusuv ja võigas tunne, mis mattis ta täiesti enda alla. Kas oli see surmahirm?

Elias katsus käituda nõndaviisi nagu teisedki. Ta ei kuulnud ohkeid ega halinaid, keegi ei kurtnud ega kisendanud, ükski ei vandunud ega sajatanud. Mis inimesed need on, kes võtavad seda, mis neid ootab, üpris igapäevaselt? On see tuimus, leppimine oma saatusega või hoopis sisemine jõud, mehisus, koguni kangelaslikkus?

Järgnevate tundide vältel kuulis Elias nii hädaldamisi kui ka ohkamisi, nii hüsteerilist mehenuttu kui ka raevukat vandumist. Pikk kõhn mees tagus oma suurte kondiste rusikatega uksele ja nõudis enda viimist ülemuste ette, sest ta olevat eksikombel siia toodud. Ta polevat mingi punane, vaid aus isamaalane, kes tahab ka uut korda truult teenida.

Pärast seda oli Eliasel raske nõuda, et teda üle kuulataks, kuid midagi polnud parata. Ka tema peksis rusikatega ust, ka tema seletas vihasele vangivalvurile, et tegemist on eksitusega ja teda tuleb viivitamatult viia uurijate või ülemate ette, kes õiguse jalule seavad. Eliase sõnad jäeti aga samuti tähele panemata kui kõhna, enesevalitsuse kaotanud mehe kaebed. Valvur ähvardas talle ainult tuupi teha, kui ta ukselõhkumist ja kisamist ei jäta.

Kui Elias, kelle ägedus viimaks rauges, tagasi seina äärde istus, öeldi talle:

«Siin kohtupidamist ei tunta. Kes siia on toodud, selle süü on juba ette kindlaks määratud.»

Hääl kuulus samale inimesele, kes öösel oli kinnitanud: «Meie kätte jõuab järg homme.»

«See on ju kõige elementaarsemate õigusnormide üle irvitamine.»

Enne, kui Elias isegi aru sai, oli ta need sõnad endast välja paisanud.

«Praegu kehtib ainult üks õigus — fašistide timukaõigus.»

Elias vaikis.

Ta tegi veel mitu korda katset, prõmmis käte ja jalgadega niikaua ust, kuni valvur vandudes kohale ilmus, ja nõudis üht ning sedasama — enda ülekuulamist. Kuid teda ega kedagi teist ei kuulatud üle.

«Ma ei tea, kes te olete,» rääkis Eliasele ikka seesama mees, kes oli nüüd ta kõrvale istunud, «ja sellel polegi enam tähtsust. Mina olen juba teist korda nende küüsis ja tean, et nad vilistavad praegu seaduslikule juurdlusele. Meie armsad suguvennad, kelle käest rahvas maad ja majad, varad ja vabrikud ära võttis, on praegu kättemaksuhimust purjus. Nende verejanu on suurem kui Hitleril enesel.»

Elias avastas enda meelest kõneleja jutus loogilise vea ja haaras sellest kinni:

«Üks kord teid siiski lasti juba lahti.»

Mees silmitses teda kõrvalt ja seletas:

«Vali hallparunid tahtsid mind seina äärde seada, kuid Pärnu hävituspataljon jõudis varem kohale.»

Eliast oleks nagu näkku löödud. Kõik tardus temas, isegi mõtlemisvõime. Alles hiljem, kui ta end kogunud oli, ütles Elias endale, et ta istub inimese kõrval, kelle Oidekopp ja Harjas lasksid magasiaita kinni panna. Vaevalt see mees temaga nõnda sõbralikult räägiks, kui teaks, et ka tema, Elias, Vali vallamaja rüüstamisest osa võttis. Sel inimesel oleks praegu õigus teda parastada, talle näkku sülitada. Temal, Eliasel, ei ole moraalset alust end kõrgemale seada neist, kes praegu Pärnus inimestele jahti peavad, neid kinni võtavad ja maha lasevad. Ja kui siin arestikambris viibib ükski inimene, kes on kõige kõrgema karistusmäära ära teeninud, siis on see tema, Endel Elias. Just tema ja ei keegi teine.

Rohkem ei kloppinud Elias uksele ega nõudnud ülemate jutule pääsemist. Ta ei närvitsenud enam, muutus vaikseks ja tõmbus endasse. Nagu oleks kõigega leppinud.

Järgmise päeva koidu eel topiti ta koos kümmekonna teisega kinnisesse veoautosse ja sõidutati linnast välja. Kuhu, seda Endel Elias ei taibanud ega tundnudki selle vastu erilist huvi. Kas pole ükskõik, kus see sünnib. Elias püüdis mitte mõelda sellele, mis teda ees ootab, sest ta kartis, et närvid ütlevad üles. Märkas siis, et oli sattunud autos Vali miilitsa kõrvale — Elias teadis nüüd, et tegemist oli Vali miilitsaga, kes ise talle seda ütles —, ja tundis selle üle rõõmu.

Madala männiku ääres auto peatus ja neid käsutati maha. «Kidurad puud,» konstateeris Elias, nagu omaks metsa väärtus praegu mingit erilist tähtsust. Veel märkas ta, et neid piiras suur salk erariides püssidega mehi. Nende hulgas oli ka üksikuid vana sõjaväe ja kaitseliidu mundri kandjaid. Peaaegu kõigil olid aga peas vormimütsid, enamasti kaitseliidu omad.

Keegi kirus valju käriseva häälega, et on hiljaks jäädud, et korda pole mingisugust. Hääl tundus Eliasele tuttavana. Ta ei eksinudki — mitte kaugel neist seisis harkisjalu konstaabel Aorand. Elias pööras oma näo kiiresti kõrvale, et teda ära ei tuntaks. Läbi pea sähvas küll, et kui ta endast Aorannale märku annaks, siis oleks ta pääsenud, kuid see jäi ainult mõtteks.

Käratsedes aeti neid kuhugi. Varsti leidis Elias end pika madala augu kaldalt. «Kruusane maa,» konstateeris ta jällegi masinlikult. Hommikuhahetuses paistsid süvendi põhjas selgesti rusikasuurused ja suuremad kivid. Liiv oli sõmerjas ja peaaegu pruun.

«Haud. Ühishaud.»

Ka seda nentis ta pooleldi automaatselt. Imelik, et niisugune avastus ei tekitanud temas hirmu. Nagu valmistutaks kedagi teist, mitte teda maha laskma.

Üks tema kaaslastest kukkus käpuli. Kas komistas millelegi või ei pidanud närvid enam vastu. Miilits aitas tal üles tõusta.

«Võtke ühte viirgu,» karjus neile kiitsakas kaitseliidu vormis mees.

«Ühte ritta!» kordas keegi kajana.

Nad rivistusidki augu kaldale.

Eliasele paistis see arusaamatuna, et kõik püüd-

sid käsku täita. Ka ta ise tegi tõrkumata seda, mida nõuti.

Nüüd olid nad augu kaldale üles rivistatud. Püssidega mehed taganesid neist eemale. Umbes kümne sammu kaugusel moodustasid ka nemad sirge rea.

«Meeskond, valvel!»

Elias tundis jällegi Aoranna hääle. Uuesti välgatas mõttes, et ta peaks konstaablile hüüdma, et tema on Elias, löögimees, kes on rumala arusaamatuse tõttu siia toodud. Ka seekord surus ta selle mõtte maha.

Aorand oli end kuidagi pingule tõmmanud, ajas pea kuklasse ja käsutas:

«Laadida!»

Püssilukud lõgisesid.

Samal hetkel haaras Eliast hirm. Ta vahtis pärani silmi püsse laadivaid mehi ja kahmas enda kõrval seisva mehe käsivarrest kinni.

«Püssid palge!»

Nüüd tundis Elias ainult üht — et ta vastu peaks ja kokku ei variseks. Enam ei otsinud ta naabrilt tuge. Käed rippusid lõdvalt kõrval.

«Jätta!»

Mida see tähendas? Mispärast püssid alla vajusid? Mis juhtus?

Nende rivi kõikus. Mehed nõksatasid, mõni tegi vaaruva sammu ettepoole. Ka Elias taarus pisut, suutis aga jalgele jääda.

Konstaabel Aorand, kes püssimeestest pisut paremal seistes oli seni käsklusi jaganud, tuli nüüd suurte sammudega nende poole. Elias tabas endalt Aoranna hämmastunud pilgu.

Elias ei jõudnud midagi mõelda, juba seisis Aorand ta ees.

«Insener Elias?»

Elias pigistas hambad tugevasti kokku.

«Elias, sina?»

Ka nüüd vaikis Elias.

Konstaabel Aorand tunnistas teda tükk aega. Aorand küsis veel kolmandat korda Eliaselt, kas ta on tõesti insener Elias. Eliase süda peksles, keegi oleks nagu ta kõri pigistanud, käed tukslesid. Ent ta ei lausunud ühtki sõna.

Aorand läks tagasi. Kutsus enda juurde kaks jõudeseisvat meest ja rääkis neile midagi. Mehed hakkasid Eliase poole tulema.

Jõudnud Eliase ette, haarasid nad tal käest kinni ja rebisid ta mahalastavate rivist välja. Elias püüdis end nende käest lahti rabada, aga kinnihoidjate jõud käis temast üle.

Elias lohistati veoauto juurde ja visati sellesse. Pooleldi meelemärkusetult langes ta kummuli autopõrandale.

Ta ei kuulnud autoukse kinnipaugatamist ega riivi kolksatust. Kuidagi nagu väga kaugelt ja summutatult kostsid käsklused.

Siis ragises kogupauk.

Umbes poole tunni või tunni aja pärast hakkas automootor mürisema. Algul kõikus auto tugevasti, siis muutus sõit sujuvamaks.

Elias ei mõelnud millelegi, ta ei tajunud midagi muud kui hingelämmatavat ahastust. Ülespiitsutatud närvid võtsid küll välismuljeid vastu, kuid tema teadvusesse need nagu poleks enam mahtunud.

Endel Elias toibus alles õhtu eel.

Ta viibis kuskil erakorteris, mis oli korralikult sisustatud, aga kuidagi segamini. Lahtisest aknast puhus sisse nõrk meretuul, kardinad liikusid. Paisusid purjedena ja langesid tagasi.

Nagu läbi une meenus Eliasele, et Aorand oli temaga kaua aega rääkinud, tema polnud aga ühtegi sõna vastanud. Mida konstaabel kõneles, see oli peast nagu pühitud. Vist oli midagi päritud, siis veenda püütud. Tema aga oli omaette norutanud, midagi mõistmata. Viimaks oli Aorand ta üksinda jätnud.

Isegi seda ei mäletanud Elias, kas ta oli vahepeal maganud või kõik need tunnid lihtsalt niisama tugitoolis konutanud. Kuigi ta polnud kaks päeva ivagi suhu saanud — arestikambris anti neile ainult vett —, ei tundnud ta nälga. Huvi enda ja ümbruse vastu puudus täiesti.

Vahtis üksisilmi enda ette ja mõtles loiult, et peaks minema hakkama. Unustas samas selle kavatsuse ja jälgis tükk aega aknaeesriide hõljumist.

Lõpuks tõusis üles ja läks kõrvaltuppa. Ka seal pol-

nud kedagi. Kogu kolmetoaline korter oli tühi, peale tema ei ühtegi teist hingelist. Välisuks oli küll kinni, kuid snepperluku lahtikeeramiseks oleks tarvis läinud ainult üht käeliigutust.

Ei, teda ei valvatud. Ta võis kas jääda või lahkuda.

Korraga muutus Elias ärevaks. Talle näis, et mitte lihtsalt niisama pole teda niisugusesse olukorda asetatud, kus ta võib teha, mida tahab. Kõigel sellel pidi olema mingi tagamõte.

«Närvivapustus.»

Kes nii ütles?

Arvatavasti oli keegi selle sõna välisukse taga lausunud. Kindlasti, sest nüüd kostis snepperluku klõpsatus ja keegi astus välisuksest sisse.

Elias taganes akna juurde.

Uks avanes ja lävel seisid Oidekopp ja Aorand.

«Tervist,» ütles Oidekopp ja lähenes talle.

Elias jälgis Oidekoppi väga valvsalt. Äkki karjatas:

«Mida te minu käest tahate?»

8

«Me ei taha sinu käest midagi, Endel. Tee, mida ise heaks arvad, ela siin või mine mujale. Seda ma sulle ütlema tulingi. Ja ka seda, et neile, kes sind arestimajja tõid, avaldati noomitus. Sinu protestiavaldused tähele panemata jätnud valvuri saatsime kus kurat. Me ei vaja niisuguseid tüüpe. Võimuvahetuse ajal ujuvad pinnale ikka põhjakihtide esindajad, kes segadust ja arusaamatusi tekitavad.»

Sedasama rääkis Oidekopp juba mitmendat korda. Sõnad ja laused vaheldusid, aga mõte jäi üheks ning samaks.

Elias ja Oidekopp istusid kahekesi laua ääres, Aorand oli kohe lahkunud. Nende ees asetsesid suupistetaldrikud ja viinaklaasid. Esimene pudel oli tühjaks joodud ja Oidekopp oli just teise avanud.

Jutujärge hoidis ülal Oidekopp, muidu oleksid nad tummalt teineteise otsa põrnitsenud. Sedakorda aga küsis Elias:

«Kes te olete?»

Oidekopp vaatas talle küsivalt otsa. Ilmselt ei taibanud ta korralt, mida Elias oma sõnadega mõtles.

Elias selgitas:

«Sa räägid kogu aeg meie, meie, meie. Kes see sinu «meie» on?»

Oidekopp hakkas kiiresti kõnelema:

«Meie rahva allesjäänud tervete ja eluvõimeliste kihtide esindajad. Nii-öelda eestluse süda ja aju. Need, keda punane idapisik ei suutnud nakatada. Inimesed, keda seob püüd ellu äratada eesti riiklus põhiseaduslikul alusel. Jätkata meie ühiselu korraldamist sealt, kus see neljakümnenda aasta juunis pooleli jäi. Meil ei ole veel midagi kindlat ja me ei tea isegi seda, kas saksa võimud meiega üldse arvestama hakkavad.»

«Mis õigusega te siis inimesi areteerite ja tapate?»

Elias jälgis nüüd tähelepanelikult Oidekoppi.

«Sa kasutad ebakohaseid sõnu, Endel. Ma mõistan sind, su närvid on liiga üles kruvitud. Kuula rahulikult ja püüa mind mõista. Ma ei tulnud sinu juurde vaenlasena, vaid sõbrana, saatusekaaslasena. Me oleme saatusekaaslased, Endel. Nii sinul kui ka minul oli kuu aega tagasi üks perspektiiv — kas asumine või sunnitöö Siberis. Sa pead aru saama, et võideldes vene enamluse vastu me võitleme ka enda isikliku heaolu eest. Täidame lihtsalt enda kui bioloogilise olendi esmast kohust olemas olla. Jajah, enda olemasolu nimel peamegi praegu karmid olema. Kui eesti rahvas tahab ka tulevikus püsida, siis ei tohi halemeelsusel praegu ta hinges kohta olla. Paratamatus sunnib halastamatusele.

Pea ikka ja alati meeles, Endel, et eesti rahvas on väikerahvas. Suurriikide vahele kiilutud kääbusriik. Meie võimuses ei ole siin midagi muuta. See on nii-öelda objektiivne paratamatus. Nii, sõber... Mida ma tahtsin sulle öelda? Ah jaa. Kuula! Väikerahvas suudab ainult siis püsima jääda, kui ta on sisemiselt tugev. Mu isa oli kärner ja ma tean hästi, et kes tahab aiast saaki saada, peab hoolsasti peenardelt umbrohtu kitkuma. Meie rahva tuleviku nimel tuleb praegu punase katku pisikukandjad välja juurida. Sest meie ühtsusele ei ole kardetavamat surmavaenlast kui kommunism.

Kannata veel, insener. Ma olen küll sõjamees, kelle elukutsega veri ja surm kokku käivad, kuid ka mina

tunnen tülgastust selle vastu, mida ma praegu tegema pean. Aga ma mõistan ka seda, et armastaksin halvasti oma sünnimaad, kui ma praegu oma südant kõvaks ei teeks. Ürpis halvasti, kallis sõber.»

Ta puuris oma pilgu Eliase silmadesse ja lisas:

«Muud väljapääsu ei ole. Kommunistid tuleb hävitada, ka nendega kaasatundjaile ei tohi me armu heita.»

Elias ei olnud ikka veel oma mõtete täielik peremees. Valvelolek ja pinge, mida Oidekopi ja Aoranna ilmumine äratas, olid küll vähenenud, kuid ta ei tundnud end hoopiski mitte vabalt. Ta ei tänanud ühegi sõnaga Aoranda, kes oli käskinud ta mahalastavate hulgast välja tirida. Elias ei suutnud Aorannale vaadata kui oma päästjale, kuigi mõistus ütles, et ainuüksi Aoranna tõttu jäi ta ellu. Tema silmis jäi Aorand mõrtsukaks, suhtugu konstaabel temasse kui hästi tahes. Aorand ei säästnud teda kui inimest, vaid kui löögimeest, kui omasugust mõrtsukat. Niisugusest tundest Elias ei vabanenud ja see lasus kogu ta olemusel rõhuva koormana.

«Sa vaikid, Endel. Vaiki! Mõtle mu sõnade üle järele.»

Oidekopp valas klaasidesse viina ja õhutas Eliast jooma. Viimane kummutas sellegi klaasi, nagu oli tilgatumaks rüübanud kõik eelmised, lootuses kas või hetkekski unustada hommikused õudused, kuid alkohol ei leevendanud midagi. Vastupidi, silmade ette tekkisid sagedamini pildid kidurast männikust, madalast hauast, mille põhjast paistsid rusikasuurused kruusakivid ja jäme, sõmerjas liiv. Kõrvus kajasid endiselt Aoranna justkui udu tagant kostvad käsklused ja tume, summutatud püssiragin. Tundis oma õlal ja kätel hukkumiskaaslaste kehade puudutusi, ning kõik see nööris kõri kinni.

Järsku vaatas ta Oidekopi otsa ja ütles:

«Te olete . . . mõrtsukad. Ja ka mina olen mõrtsukas.»

Elias nägi, kuidas Oidekopi otsaesisel paisusid veresooned.

«Sa ei tea, mida sa räägid.»

Oidekopi hääl kähises, ta hoidis end vaevaga vaos.

«Ava juba ükskord oma silmad,» jätkas Oidekopp

allasurutud ägedusega. «Sa ei taipa tuhkagi asjade ja olukordade realiteedist. Paarikümne punase röövli ja riisuja kahjutukstegemine lõi sind rivist välja.»

Ilmselt oli ta hoopis halvustavamalt öelda kavatsenud, aga sai sõna sabast kinni.

«Sa oled oma jõuetus siia-sinna kõikumises meie tavaline haritlane,» jätkas Oidekopp rahulikult. «Halised, ohid ja süüdistad ennast ning oma võitluskaaslasi. Jõllita mind, nagu tahad — jah, me oleme ja jääme võitluskaaslasteks! Mis sa arvad — et Aorand oli armunud sinu silmadesse ja seepärast sind niisama hästi kui hauast välja tõi? Sa ei öelnud talle selle eest isegi aitäh, õilishing... Oota, kõnele siis, kui ma olen lõpetanud! Praegu seisab iga eestlane jälle kord teelahkmel: vali, missuguse jõuga sa kaasa lähed. Meie rahva sisemisele vaimule on euroopalik suurt isiksust austav saksa kultuur tuhat korda lähem kui asiaatlik massinimese jutlustamine. Pea igavesti meeles ka seda, et ürgne eesti tõumeel maksab rängalt kätte sellele, kes on sirutanud oma käe tema omandi järele. Sa nuta või nea, kuid sa oled ja jääd vitsaks oma suure jumaluse — rahva — käes tema põhivaenlase hävitamisel.»

Elias oli mitu korda tahtnud Oidekopile vahele segada, aga viimane ei andnud selleks mahti. Oidekopi vihaga lausutud sõnad, mispärast Aorand ta hauast välja oli toonud, tabasid Eliast rängalt. Ta oli ise seda mõistnud, kuid seda teise suust kuulda oli tuhat korda hirmsam. Ta ootas kannatamatult, millal Oidekopp lõpetab, et sellele näkku paisata kõik, mida ta Oidekopist ja tema võitluskaaslastest nüüd arvab. Kui aga kapten vait jäi, lausus ta endalegi ootamatult hoopis vaikselt ja ainult üheainsa sõna:

«Fašist.»

9

Endel Elias ootas, millal ta uuesti kinni võetakse. Ent päevad möödusid ja ta jäeti rahule. Ta elas jällegi proua Feldmani juures. Nüüd pakuti talle lõunat ega räägitud enam kitsastest aegadest. Eliase sõnade peale, et tal pole varsti millegagi kosti eest tasuda, ütles perenaine, et maksmisega on aega. Küllap ta tulevikus õien-

dab — siis, kui elu pisut normaalsema jume võtab. Pealegi olevat ta hirmus närb sööja.

Härra Kriistal võttis teda nähes juba kaugel kübara peast. Elias mõtles, et niikaua kuni pagar teda tervitab, pole tema lood veel kõige halvemad. Kriistali-taoline isand haistab õhust baromeetri võnkeid. Kriistali pakktoas küpsetati nüüd hoolega saiu ja kooke, jahust ei paistnud seal puudust olevat. Kust ta jahu hankis, kas ostis kokku maalt või sahkerdas sõjaväevarustajatega, seda ei teadnud isegi proua Feldman.

Vahetevahel arutles Elias endamisi, kas poleks targem elukohta vahetada. Omakaitse mehed leiavad ta siit hõlpsasti üles, kui temaga on otsustatud lõplikult arved klaarida. Mõistuse manitsustest Elias aga ei hoolinud.

Elias oli valmis kõige hullemale vastu minema. Tal oli villand alalisest põgenemisest. Ja kuhu tal minna ongi? Tagasi õe juurde? Näha iga päev Rolandi variserinägu, kõnelda temaga, elada niisuguse inimese kõrval? Paljas mõte sellest äratas Eliases tülgastust. Veel vähem tahtis Elias kohata Harjast. Küllap viimane on praegu Vali võimumeheks, kes talitab nii, nagu heaks arvab. Ei, tagasiteed Valisse ei ole. Tal ei ole enam midagi ühist Rolandiga ega Harjasega, nii nagu ka Oidekopi või Aorannaga.

Mispärast Oidekopp talle kinnivõtjaid järele ei saatnud, see jäi Eliasele mõistatuseks. Tol õhtul läksid nad ägedalt tülli. Sõna «fašist» ajas Oidekopi marru. Veresooned ta otsaesisel paisusid sõrmejämeduseks. Esimese tuhinaga haaras ta revolvri järele, kuid relva ta siiski kabuurist välja ei rebinud. Miskipärast hoidis end tagasi. Tõusis vihaselt püsti ning surus läbi hammaste, et kommunistide sabarakuga ta ühes lauas ei istu. Lisas veel, et inimestel, kes teda, Eliast, maha lasta tahtsid, oli õigus. Ärgu ta enam lootku, et keegi tema eest veel seisab. Isamaa äraandjate ainuke koht on mätta all, pidagu ta seda igavesti meeles.

Elias ei öelnud Oidekopile enam midagi. Ta oli sellesama ühe sõnaga kõik endast välja paisanud. Midagi pehmendada ta ei tahtnud, taganemine ei tulnud talle pähegi. Sel silmapilgul oli insener Endel Elias igasugusest kainest kaalutlemisest kaugel. Ta tegutses meele-

heitele aetud inimese hoolimatusega. Võib-olla säästis Oidekopp teda seepärast, et nägi, missuguses meeltesegaduses ta tol õhtul oli?

Pärast kokkupõrget polnud Elias Oidekoppi kohanud. Ka tema oli püsti tõusnud ja sõna lausumata välja läinud. Oidekopp ei püüdnud teda peatada. Ei pärinud, kuhu ta läheb ja mida ette võtta kavatseb. Saatis teda ainult vihkava pilguga.

Ka hiljem, kui Elias juba toibunud oli ja toimunule rahulikumalt mõelda suutis, ei kahetsenud ta, et oli Oidekopi vihale ärritanud. Pidagu Oidekopp teda oma vaenlaseks. Elias oli hakanud oma isiklikku heaolusse suhtuma fataalse ükskõiksusega.

Nüüd, kus tema ja Oidekopi vahele oli kuristik tekkinud, tundis Elias, nagu oleks ta vabanenud millestki niisugusest, mis siiani oli teda käsist ja jalust sidunud.

Elias käis vähe väljas. Ta oli loobunud kavadest astuda ühendusse linnavalitsuse või mingi muu tsiviilvõimuga. Kartis, et puutub jällegi kokku Oidekopi-taoliste tegelastega, kes võivad teda kes teab mis eesmärkidel ära kasutada. Tõenäoliselt aga ei ärata ta üldse usaldust. Ja kes teda kui ajutist tööjõudu Pärnus vajabki. Ta ei jää ju siia kauemaks. Lahkub, niipea kui tee Tallinna on avatud.

Sakslaste sissetungimine oli Pärnu elu väliselt vähe muutnud. Tänavapildile mõjub vähe see, kas inimesi öösiti areteeritakse või mitte. Proua Feldmani juurde sigines üks suvitaja, lopsakate vormidega noor lesk, kes lakkamatult lobises saksa ohvitseride oivalistest kavaleriomadustest. Oma õhtuid näis ta lõbusalt mööda saatvat, enamasti jõudis koju pärast südaööd.

Elias vältis restorane ja supelranda. Esiteks polnud tal raha ja teiseks oli ta meeleolu liiga rusutud.

Tegevust otsis Elias pererahva aias. Pakkus end abiks peenarde rohimisel, kastmisel ja mujal. Algul tõrjuti teda tagasi, hiljem rakendati tööle. Härra Feldman osutus äärmiselt sõnaahtraks inimeseks, enamasti möödusid tunnid peaaegu täielikus vaikuses.

Välissündmustega hoidis Eliast kursis perenaine. Rääkis, kui kaugel on Saksa väed Tallinnast ja mis sünnib kaitseliidu majas. Linnas jätkuvat areteerimised. Vangla, Schmidti kelder ja Peti ait kubisevat kinnivõe-

tud inimestest. Proua Feldman rääkis ka kellestki kolonelist, kes kuulutanud end vabariigi presidendi volinikuks. Härra Kriistal kurtvat aga, et sakslased ei tegevat presidendi volinikust suurt välja.

Kõige rohkem huvi tundis Elias rindejoone liikumise vastu. Selles osas aga jäi perenaise informatsioon iga päevaga napimaks. Märjamaalt kaugemale polevat sakslased ikka veel jõudnud, muud ta ei teadnud. Muidugi, see olevat kindel nagu aamen kirikus, et ka Viljandi ja Tartu on sakslaste käes, aga Paide ja Türi langemisest ei kõnelevat keegi sõnagi. Elias mõtles, et Põhja-Eesti on niisiis alles okupeerimata.

Näis, nagu oleks sakslaste edasitungi hoog Eesti rindelõigus raugenud. Elias ei mõistnud isegi, kas see teda rõõmustas või kurvastas. Rohkem vist rõõmustas, kuigi ta isiklik saatus sõltus suuresti kogu Eestimaa territooriumi vallutamisest.

Üha sagedamini tabas Elias ennast mõttelt, et ta hellitab end asjatult lootustega, nagu lõpeksid Tallinna jõudmisega kõik tema hädad. Sõda pöörab ka Tallinnas elu ja inimeste vahekorrad pea peale. Üksikisiku soovid ja püüded ei loe ega määra sõja ajal mitte midagi. Kas inimesel on üldse praegu õigust unistada isiklikust õnnest? Praegu, kus on ohus tervete rahvaste saatus. Vähemalt eesti rahva tulevik.

Kommunistid areteerisid oma vastaseid ja saatsid mitu tuhat inimest Siberisse asumisele. Praegu püüavad sakslased ja Oidekopi masti tegelased bolševikke ja neid, keda peavad punasteks, ning lasevad hulgakaupa maha või veavad vangi. Rinne nõuab oma ohvreid. Mis jääb eesti rahvast järele, kui see niiviisi kaua kestab? Jällegi mõtles Elias, et ühegi idee nimel ei ole kellelgi õigust oma vastaseid tappa. Muidugi, sissetungijate vastu on igal rahval õigus oma vabadust kaitsta. Kes aga eesti rahva seisukohalt on sissetungija, vallutaja, vaenlane? Metsavennad otsivad liitu Hitleri sõjaväega, hävituspataljon võitleb koos Punaarmeega. Kes neist esindab rahvast? Või on mõisted rahvas ja rahva huvid üldse sisuta, eksisteerivad ainult erinevad sotsiaalsed klassid ja kihid, kelle huvid on nagu tuli ja vesi? Kas siis rahval, kas siis rahvusel ei olegi midagi ühist, midagi niisugust, mille nimel erinevaid klasse ei saaks

lepitada ja ühendada? Oidekopp kõneleb rahvuse nimel ja laseb oma suguvendi maha. Ka kommunistid vangistavad ja hukkavad rahva nimel oma vastaseid. Kus on väljapääs ja kas väljapääsu ongi?

Samas näisid Eliasele niisugused arutlused lollusena. Oidekopil on õigus nimetada teda jõuetuks siia-sinna kõikujaks. Tema, Endel Eliase õnnetus ei seisa selles, et ta oli sunnitud Eestimaalt väljasaatmise eest Pärnumaa padrikusse rettu jooksma, vaid et ta tõepoolest ei suuda valida, kellega liituda. Paar kuud tagasi oleks ta kõhklematult läinud koos kommunistidega. Võib-olla oleks astunud isegi hävituspataljoni. Nüüd aga . . .

Siit Elias edasi ei jõudnud.

Ka praegu, kus Eliasel oli rohkesti aega kõige üle juurdlemiseks, ei jõudnud ta oma mõtetes kuhugi välja. Teed tõe juurde nagu polekski olnud. Teda olid endast eemale tõuganud nii punased kui ka valged. Mõlemad pooled nägid temas vaenlast ja ta ise umbusaldas nii kommuniste kui ka Oidekopi masti fašiste.

Öösiti raksatasid Eliase kõrvus tumedad kogupaugud ja ta surus käed kõrvadele, et neid mitte kuulda. Nagu oleks teda nüüdsama autosse tõugatud ja uks ta selja taga kinni prantsatatud.

Kas saab mõrtsukate tõde olla rahva tõde?

10

Järjest rohkem mõtles Elias Irjast. Naine tuli justkui uuesti ta ellu tagasi. Esines silmapilke, kus Eliasele tundus, nagu viibiks Irja ta läheduses. Istuks tema juures ja kõneleks temaga. Elias kuulis Irja madalat häält, nägi tema tõsiseid silmi, ja kui ta oleks söandanud naist puudutada, siis võib-olla oleks ta tundnud ka Irjast õhkuvat soojust. Nii tugev oli kujutlus Irjast.

Irja on riides nõnda, nagu ta armastas tööl käia — tumedatoonilises kostüümkleidis, mis andis talle pisut range ilme. Ta istub rahulikult, pikkade sõrmedega käed hoidmas põlvedele toetuvat ridiküli. Irja ilmumine erutab Eliast, ta kardab, et naine võib iga hetk uuesti kaduda, ja on seepärast väga ärevil. Eliasel on palju südamel, ta tahab, et Irja teda lõpuni kuulaks, teda

mõistaks ja talle andestaks. See, mida Irja temast mõtleb, on Eliasele ülimalt tähtis, kõige olulisem.

Irja: Kuidas sa nüüd elad?

Tema: Ma tahaksin sind väga näha.

Irja: Miks sa mulle ei vasta?

Tema: Ära küsi minu käest midagi. Mul on sulle väga raske vastata. Püüa mind mõista.

Irja: Mispärast sa Tallinnast ära sõitsid?

Tema: Iga su küsimus ajab mind järjest suuremasse ummikusse. Kardan sulle tõtt tunnistada. Kui sa kõik teada saad, hakkad mind põlgama.

Irja: Kõige vähem sallin ma argpükse.

Tema: Ma olen argpüks, Irja. Hirm, paaniline hirm kihutas mind tagant. Ma ei julgenud isegi Tallinnas rongile minna.

Irja: Sa ütlesid, et armastad mind. Kas sa valetasid?

Tema: Ei, kallis, ei. Ma armastan sind. Armastan sind rohkem kui kunagi varem. Usu mind.

Irja: Ma ei suuda sind uskuda, kuigi tahaksin. Kui sa oleksid mind armastanud, siis poleks sa minu eest midagi varjanud.

Tema: Ma ei tahtnud sind kaotada.

Irja: Usaldamatus on hullem igast tõest.

Tema: Lootsin, et kõik laheneb kiiresti.

Irja: Kuidas see oleks kiiresti laheneda saanud, kui sa ise Tallinnast põgenesid? Kes pidi sinu eest tegutsema? Või lubas mõni sõber sinu asju ajada?

Tema: Kõik kukkus ütlemata rumalasti välja.

Irja: Ma olin hirmus õnnetu, kuuldes, mis sinuga oli juhtunud. Kõige rohkem tegi mulle valu sinu silmakirjalikkus. Mäletad, sa luiskasid mulle, et sõidad mõneks ajaks komandeeringusse, mille kestus sõltuvat kohapeal selguvatest asjaoludest. Sa valetasid väga läbimõeldult. Ma ei kahelnud su sõnades mitte üks hetk. Olin sel hommikul õnnest pime. Sa kasutasid seda.

Tema: Ma nägin, et sa olid õnnelik. Ma ei tahtnud su õnne purustada.

Irja: Sa valetad jälle. Sa poleks ka siis mulle sõnagi lausunud, kui ma oleksin tusasena ärganud.

Tema: Sul on õigus. Algul ei pidanud ma üldse enam sinu juurde tulema, kuid ma ei suutnud sind nägemata Tallinnast lahkuda. Tol ööl ei maganud ma silmatäitki.

Vaatasin sind, ja kohutav eelaimus, et me kunagi enam teineteist ei näe, tahtis mind lämmatada.

Irja: Võib-olla oleksin ma sinuga kaasa sõitnud?

Tema: Nüüd valetad sina, Irja.

Irja: Ma oleksin tuhat korda rõõmsam olnud, kui sa oleksid minuga oma muret jaganud. Ka sul endal oleks kergem olnud.

Tema: Kas ma ei saa enam midagi heaks teha?

Irja: Ma olen sinu pärast liiga palju nutnud, et kõike unustada. Sinu Siberisse küüditamisel oleksin sind oodanud või isegi sinuga kaasa sõitnud. Siis ma uskusin sinusse. Mulle ei tahtnud kuidagi pähe mahtuda, et sa oled vaenlane. Või teesklesid sa kõike? Rääkisid, mida õigeks ei pidanud, kiitsid minu sõnu järele? Lihtsalt sellepärast, et minuga magada?

Tema: Sa oled halastamatu, Irja.

Irja: Halastamatu? Ei. Ma ainult ei tea enam, millal sa olid siiras, millal külmavereline petis.

Tema: Nüüd ma mõistan, mispärast sa mu kutsele ei vastanud.

Irja: Siis ma teadsin sinust juba liiga palju, et Pärnusse tõtata. Ja kõike pidin kuulma teiste suust. Kas sa arvad, et see oli kerge? Sa tegid mind narriks, Endel. Minu käest päriti pilkavalt, kas ma sinust midagi ei teadvat. Siis seletati haletsevalt, et sa olevat põranda alla pugenud. Ma läksin igal hommikul hirmuga tööle. Oleksin sind kaitsta tahtnud, kuid pidin ise pisaraid neelama. Sa valmistasid mulle palju raskeid silmapilke.

Tema: Alles hiljem, redutades oma õemehe küünis, hakkasin taipama, mida tegin sulle ja iseendale.

Irja: Me mõlemad oleksime võinud oma armastusest tuge tunda, sina muutsid meie jõu nõrkuseks. Nüüd oleme me vist teineteisele kõik öelnud.

Tema: Sa hakkad mind uuesti armastama, ma olen endiseks jäänud.

Irja: Sa ei ole enam endine. Ära peta ennast ega mind.

Tema: Sul on vist jällegi õigus. Kuid kõigest hoolimata tahan ma sind näha. Ära tõuka mind liiga vara lõplikult eemale. Ma tulen Tallinna, ja kui sa pole ära sõitnud . . .

Irja: Sõda lahutab meid järjest rohkem. Kas ka sina käid, valge lint ümber käsivarre, inimesi püüdmas?

Tema: Nad surusid mulle vägisi relva pihku.

Irja: Ma ei taha sind kauem kuulata.

Tema: Mul ei ole nendega enam midagi ühist.

Irja: Miks sa mind ometi kord juba rahule ei jäta?

Tema: Pean sulle kõik üles tunnistama. Sa oled mu ainuke kohtunik. Ma ise ei oska enam oma tegusid hinnata. Sõda ei valmistanud mulle mingit heameelt. Ütlesin Oidekopile — siin on üks niisugune ohvitser —, et kui minu vangistamine hoiaks sõja ära, siis paluksin ma ise end kinni võtta ja Siberisse saata. Nad tahtsid mind maha lasta. Raputasin end nendest lahti.

Irja: Igaüks mõistku enda üle ise kohut.

Tema: Kui sina mind ei mõista, siis ei mõista mind keegi.

Irja: Mis loeb minu mõistmine või mittemõistmine. Kui sa ise ennast ei mõista, siis ei saa sind keegi aidata.

Tema: Minusuguseid siia-sinna visklejaid on praegu tuhandeid. Kas ma vabatahtlikult Tallinnast lahkusin? Mind sunniti selleks. Mis õnn mind Siberis oleks oodanud? Kui sa mind nüüd ei mõista, siis poleks sa mind ka tookord mõistnud.

Irja: Ma mõistan kõike, välja arvatud seda, et sa relva nende käest vastu võtsid. See oli reetmine, minu ja minusuguste reetmine. Jah, ka minu äraandmine.

Tema: Mind käsutavad kogu aeg nagu mingid võõrad jõud. Sattusin olukordadesse, kus mu enda tahe ei lugenud enam kõige vähematki. Lõppude lõpuks ma ei teadnudki enam, mida tahta või teha.

Irja: Sa osutusid nõrgemaks, kui ma arvasin.

Tema: Kui ka sina mind hukka mõistad, siis pole mul üldse enam mõtet elada.

Irja: Mul on sinust kahju, Endel. Kahju sinust kui inimesest, kahju sinust kui mehest, keda ma armastasin. Kahju meie armastusest, mis vaevalt puhkeda jõudis. Ma ei soovi sulle halba, kuid õigustada ma sinu käitumist ei saa. Ära mind taga otsi. Isegi siis, kui me veel kunagi tõepoolest kohtuksime, ei kuuleks sa minu käest mitte midagi muud.

Tema: Ma igatsen su järele, Irja. Ma otsin su ikkagi

üles. Tulen su juurde, juhtugu mis juhtub. Ma ei saa teisiti.

Nõnda kõneles Elias Irjaga tundide kaupa. Vahel nad ei vaielnud, vaid mõistsid teineteist. Enamasti aga Irja süüdistas teda. Peaaegu alati lõppesid need nägemuslikud jutuajamised Eliase kirgliku pihtimusega, et ta igatseb Irjat näha, ja nukra kinnitusega, et otsib ta üles.

Ka muul ajal, mitte ainult hallutsinatsioonisilmapilkudel, tundis Elias valulist igatsust Irja läheduse järele. Temas hakkas idanema mõte mitte enam oodata Tallinna langemist, vaid minna läbi rinde ja jõuda sinna varem.

11

Teade, et sakslased on Märjamaa alt tagasi löödud, süvendas Eliases veendumust, et ta peaks oma kava teoks tegema. Pärnust Tallinna ei ole rohkem kui sada kolmkümmend kilomeetrit, kõrvalradade kasutamisel võib tee veel mõnikümmend kilomeetrit pikemaks venida. Kolme-nelja päevaga käib ta niisuguse maa ära. Puhkab küünides või heinakuhjades, öömaja-mure ei tohiks olla takistuseks. Taludest või kauplustest ostab süüa, mõni rubla on veel järel.

Kõige keerulisem on arvatavasti läbi rinde minek. Elias ei kujutanud endale hästi rinnet ette. Vaevalt on Saksa ja Nõukogude vägede vahel tekkinud mingi pidev, katkematu frondijoon. Arvatavasti on lugu nii, et mõlema poole väeosad paiknevad linnades ja suuremate asulate juures, raudtee-sõlmjaamades ja maanteeristidel. Proua Feldmani sõnade järgi taganenud sakslased Märjamaalt Pärnu-Jaagupini välja, mis vastas Eliase ettekujutusele olukorrast.

Muidugi, teekond ei ole kaugeltki hädaohutu. Nii siin- kui ka sealpool rinnet võidakse ta kinni võtta. Omakaitse meestele ei loe korras isikutunnistus midagi, seda oli Elias omal nahal tunda saanud. Vaevalt sakslasedki, kui ta eriti rinde läheduses nende pihku satub, teda kergesti oma teed minna lasevad. Kõik ei pruugi nii asjadele vaadata nagu patrull, kes teda Pärnusse tulekul kontrollis. Eks teiselgi poolel tunta huvi üksi-

kute teekäijate vastu. Metsavendade tegevus on muutnud punaarmeelased ja hävituspataljonide sõdurid arvatavasti väga ettevaatlikuks ning umbusklikuks. Ühel pool võidakse teda kommunisti või hävituspataljoni võitleja, teisel pool fašistide poolehoidja või bandiidi, mõlemal pool aga spiooni pähe vangistada ja ka seina äärde seada. Kuid kas ta peab siis tingimata patrullidele ja valvepostidele sülle jooksma! Kes jõuab kõiki kõrvalteid ja metsaradu jälgida. Peamagistraale kahtlemata valvatakse, mujalt lipsab üksik jalakäija läbi. Ja ka siis, kui ta juhtubki kokku kontrollijatega, ei pruugi lugu otsekohe kõige halvemat pööret võtta. Peaasi, et ta Tallinna jõuaks. Hiljem, pärast kohtumist Irjaga, tulgu, mis tuleb. Areteeritagu või tehtagu mida tahes.

Elias arutles ja kaalutles nii, kuid päevad möödusid, ilma et ta midagi praktilist ette oleks võtnud.

Korraga muutus Pärnus väga ärevaks.

Proua Feldman teadis rääkida, et punased tungivat suurte jõududega Pärnu peale. Härra Kriistal hädaldanud, et nii Märjamaa kui ka Lihula maanteed kaudu lähenevat vene diviisid, hävituspataljonidest rääkimata.

Järgmise päeva hommikul kostis linna lahingukära — mürskude lõhkemist ja relvade raginat. Proua Feldman kinnitas, et ortskomandantuuris pakitavat asju ja autod olevat valmis ärasõiduks. Pagarihärra Kriistal närveerivat hirmsasti ja otsivat autot või voorimehi, millega jalga lasta, kui Punaarmee läbi murrab. Audru juures käivat suur lahing. Sakslased paisanud sinna kõik oma soldatid. Omakaitselt nõutud, et ka see oma mehed kommunistide vägedele vastu kupataks. Eelmisel päeval suudetud Are juures venelaste pealetung seisma panna, kuid Lihula poolt pressivat peale terve armee. Ka Kriistalil käidud kodus järel, aga teda polevat kätte saadud. Kus nüüd vankreid tagaajavat pagarihärrat kodunt leida! Pealegi polevat Kriistal mees, kes armastab oma nina tulle pista. Kui Audrust saaks odava hinnaga jahu osta, siis oleks Kriistal esimesena kohal, mis tal nüüd sinna asja.

Ka Endel Elias närveeris. Kuulas jõe tagant kostvaid pauke ja prahvatusi ning otsustas, et tema jääb Pärnu ka sel juhul, kui Punaarmee väeosad pealksid tõepoolest

linna tungima. Jääb siia ja võtab esimesel võimalusel Tallinna-teekonna ette.

Õhtul külastas Feldmaneid härra Kriistal ja soovis neile õnne võidu puhul.

«Saksa relv kinnitas veel kord oma üleolekut,» kõneles pagar rahulolevalt. «Vaprad Saksa väed, keda toetas meie mehine omakaitse, purustasid bolševikud. Kurb on ainult see, et kolonel langes.»

«Kolonel Toern sai surma?» küsis proua Feldman.

«Jah, tema. See on ränk löök meile kõigile,» seletas härra Kriistal elevuse ja õhinaga. «Kolonel oli kotkapilguga mees. Hommikul kutsutud ortskomandantuuri uue komandandi juurde. Tema ja meie politseiülem ja vist ka linnapea. Toern käis seal igal juhul, kas ka teised, seda ma ei või vanduda. Jutte on igasuguseid, eks hiljem kuule täpsemalt. Uus komandant oli kolonelile öelnud nii: Wehrmacht ei või taluda, et tema kõrval tegutseb mingi teine kõrgem võim, olgu see sõbraliku rahva valitsus või selle emissar-volinik. Just nõnda oli komandant ametlikult teatanud. Kas te mõistate, mis see tähendab? See tähendab, et meile mingit oma võimu ega valitsust ei anta. Nii see on. Mitteametlikult oli ortskomandant veel lisanud, et ta mõistab ja hindab kõrgelt koloneli truudust oma rahvale, kuid ka tema pidavat lojaalselt täitma oma kohustusi. Komandantuurist tagasi tulles öelnud kolonel, et kõik on perses. Justament, proua Feldman, nõnda ta ütles, ärge pange pahaks roppu väljendust, ma ainult tõe huvides. Sõitis kohe lahingusse, justkui surma otsima. Kas te ei leia, et see on traagiline? Kõik arvavad nii.»

Enne lahkumist lisas härra Kriistal sosinal:

«Ka niisuguseid jutte räägitakse, et Toerni lasknud selja tagant maha sakslased, mõned aga hoopis, et omad ohvitserid. Mina seda siiski ei usu. Head ööd! Täna võime rahulikult puhata, hädaoht on sedapuhku möödas.»

Endel Elias kuulis pagari kõnet kõrvaltoast, aga talle jäi sellest palju segaseks. Ainult niipalju ta mõistis, et Nõukogude väed on tagasi löödud. Muu ei huvitanudki teda. Mis läheb talle korda, kas keegi võimuahne kolonel hukkub rindel või lastakse ta maha võistlejate poolt. Võimu taotlevaid ja püüdvaid inimesi on ikka olnud.

Ainult ühte asja oleks Elias küll teada tahtnud. Nimelt seda, kus paiknevad nüüd Saksa, kus Vene väed. Hea oleks, kui ta siin selgust saaks. Kuid niisugustest asjadest härra Kriistal ei rääkinud.

Elias mõtles, et homse-ülehomse päeva ootab ta veel ära, püüab rindejoonest pisutki informatsiooni hankida ja asub siis teele. Kauem ei tohi ta enam viivitada.

Ka Oidekopi külaskäik tõendas Eliasele, et ta peab kiirustama.

Jah, kapten Oidekopp otsis ta üles.

Oidekopp tuli järgmisel päeval enne lõunat, ta nägi oma hästihoolitsetud eesti kaitseväe vormis esinduslik välja. Elias, kes oli parajasti maad kaevanud, jälgis teda valvsalt.

Oidekopp käitus nõnda, nagu poleks nende vahel midagi juhtunud. Kõneles sundimatult, isegi sõbralikult. Elias ei saanud aru, kas ta teeskles või oli siiras. Kes teab, järsku on Oidekopp inimene, kes viha ei kanna?

Oidekopp ei raisanud viisakussõnadele palju aega.

«Meil on sind vaja,» ütles ta varsti asja juurde asudes. «Puhkasid mõned päevad, nüüd on aeg uuesti tegutsema hakata.»

Elias silmitses Oidekoppi mahasurutud ärevusega. Kõige parema meelega oleks ta külalise kuradile saatnud, olgu Oidekopp inimesena kui arusaaja ja siiras tahes. Ent nüüd, kus Tallinna-mineku kava oli juba kindlaks otsuseks küpsenud, pidas ta mõistlikumaks vahekordi mitte uuesti teravaks ajada.

«Meil on vaja haritud, saksa keelt valdavaid inimesi,» jätkas Oidekopp. «Olgu sulle öeldud, et NKVD reha piid on osutunud väga tihedaks. Eestimaa on rahvuslikult meelestatud teovõimelistest haritlastest üsna puhtaks riisutud. Esimese järgu mehi, kindrali- ja ministrikaliibriga juhte otsi tikutulega taga. Peaaegu mitte kedagi pole järel. Vähemalt Lõuna-Eestis mitte. Vaevalt meid põhja poolgi parem pilt ootab. Olukord on mitmes suhtes rohkem kui kurb.»

Elias tähendas tõrjuvalt:

«Ega minagi minister ole, kindral hoopiski mitte.»

Oidekopp naeratas:

«Esialgu sulle ministritooli ei pakutagi. Meil on staabis inimestest puudus.»

«Ma ei ole sõjaväelane, vaid insener.»

Viimased sõnad ütles Elias üsna ägedalt ja resoluutselt. Ta tabas Oidekopi uuriva pilgu, mõtles, et peaks ennast rohkem valitsema, aga tundis, et ei suuda end vist tänagi vaos hoida.

Oidekopp naeratas jällegi.

«Muidugi oled sa insener, me teame ja arvestame seda. Kas sulle aga ei tundu, et praegusel ajal peab iga eesti mees, kes püssi suudab kanda, olema kõigepealt sõdur?»

Elias raputas pead.

«Iga tõeline eestlane peab praegu muret tundma, et meie rahvas käimasolevas tapatalgus otsa ei saaks, mitte aga oma suguvendadele jahti pidama.»

Oidekopp ärritus. Elias märkas seda.

«Just meie rahva püsimajäämise huvides tulebki tema vaenlaste vastu võidelda,» ütles Oidekopp järsult.

Elias lausus niisama kõigutamatult:

«Omakaitsesse ma ei astu.»

Oidekopp jäi hetkeks justkui nõutuks. Vähemalt nii paistis see Eliasele.

Veidi aega valitses vaikus.

«Me mõtleme hoopis kaugemale, kui seda on praegune punaste püüdmine,» jätkas Oidekopp viimaks ebamääraselt.

Elias torkas:

«Ortskomandant ei suhtuvat teisse just eriti lugupidavalt.»

«Kes räägib nõnda?»

Elias laiutas käsi:

«Rahvas.»

Kapten Oidekopp takerdus uuesti. Ta oli justkui ummikusse sattunud.

Esimest korda tundis Elias end Oidekopi kõrval võrdsena. Siiani oli viimane tema suhtes alati rohkemteadja poosi ja tooni tarvitanud.

«Ma ei salga, meie vahekorrad saksa sõjaväevõimudega pole hoopiski mitte selged,» ütles viimaks Oidekopp. «Niikaua kui Eestimaa territooriumil lahingud käivad, on naiivne seda lootagi. Me ei tohi aga käsi rüpes hoides oodata, kuni meile midagi pakutakse. Kavatseme üsna kaugeleulatuvaid asju, kuid sellest on vara

rääkida. Me loodame, et sina ei jää kõrvaltvaatajaks. Tule ülehomme hommikul kell üksteist omakaitse staapi, seal kõneleme üksikasjalikumalt.»

Elias jäi endale kindlaks:

«Mul ei ole mõtet sinna tulla. Rõhutan veel kord — omakaitse teenistusse ma ei astu.»

«Me ei sunni sulle ühtki ametit vägisi peale,» ütles Oidekopp. «Tahtsin sind tutvustada ka kolonel Toernile, kuid nüüd on see juba hilja. Ta langes eile Audru lahingus. Muide, eile oli väga kriitiline päev. Äärepealt oleksid punased Pärnu tunginud.»

Elias küsis:

«Vabandust, kes teie kolonel oli?»

«Kõige kõrgema eesti sõjaväelasena esindas ta meie põhiseaduse vaimu kohaselt erakordseis sõjatingimustes ka kõrgeimat riigivõimu. Me suhtusime temasse kui vabariigi presidendi volinikku.»

«Minu arvates ei arvesta sakslased enda kõrval ühtegi teist võimu,» ütles Elias. «Ei nüüd ega tulevikus.»

Oidekopp heitis talle tähelepanelikku pilgu.

«Kordan, et kõikides asjades pole veel täielikku selgust. Nõndapalju siiski, et saksa sõjaväevõim ei takista omakaitse tegevust ega keela ka meil enestel teatavate tsiviilfunktsioonide täitmist.»

«Kas omakaitse tegeleb ka tsiviilasjadega?»

«Praegusel momendil on omakaitse kõige määravam eesti keskus Pärnus.»

«Lubage mul järele mõelda.»

«Nii meile kui ka sulle oleks kasulikum, kui sa jaatavalt otsustaksid.»

Lahkumisel surus Oidekopp tugevasti Eliase kätt ja Elias pigistas kõvasti vastu. Selle käepigistuse pärast tundis ta end peaaegu juudana. Eliasel oli vastik mängida kahepaikset mängu.

12

Endel Elias lahkus Pärnust ülejärgmise päeva hommikul. Mitte liiga vara, et tähelepanu äratada, vaid kella üheksa ajal. Ta ei teadnud täpselt, rohkem oletas, et öösi ja varahommikul võidakse üle suursilla minejaid kontrollida. Nüüd kohtas ta küll sillal sakslaste pat-

rulli ja Rääma pool sillasuus seisid kolm omakaitselast, kuid ei sakslased ega valgelindimehed küsinud kellegi käest dokumente. Kas oli tegemist juhusega või ei valvatud silda, see jäi Eliasele segaseks. Ta ei tundnudki selle vastu rohkem huvi, kui et ise üle jõe pääses.

Ületanud silla, keeras Elias paremale. Möödus Seileri tehasest ja Rääma koolimajast, sest ta oli otsustanud linnast väljuda kuskil Rääma kandis. Mööda Tallinna maanteed Elias minna ei söandanud, kartes mõne valveposti küüsi sattuda. Ka Lihula maanteed pidas ta ohtlikuks. Saksa väed võisid just neid maanteid mööda liikuda. Elias valis sootuks kõrvalisema tee, mis viis läbi Suigu, Kergu ja Järvakandi Raplasse. Sealtkaudu minekul tulevad mõneski kohas suured kõverikud sisse, kuid läbi rinde imbumise võimalused on palju suuremad.

Linna piiridest pääses Elias ilma igasuguste sekeldusteta välja. Kell üksteist, mil teda omakaitse staabis oodati, oli Elias juba kümmekonna kilomeetri kaugusel Pärnust. Ta püüdis oletada, mida Oidekopp ette võtab, kui ta kohale ei ilmu. Kas saadab püssimehed järele või lööb hoopiski käega. Kõik oleneb ülesannetest, mida talle anda kavatseti, ja kuidas temasse üldse suhtutakse. Üleeile kohtles Oidekopp teda nagu sõpra ja mõttekaaslast. Elias polnud kindel, kas Oidekopp teeskles või oli siiras. Ta ei murdnud eriti pead, mõeldes rohkem sellele, mis ootab teda järgmisel kilomeetril, järgmise metsatuka taga, järgmises asulas.

Feldmanitele oli Elias seletanud, et läheb Valisse õe juurde. Halb oli valetada inimestele, kes tema eest väga hästi hoolitsesid, aga seda tingis elementaarne ettevaatlikkus. Veel raskem oli Eliasel pererahvaga hüvasti jätta seepärast, et ta jäi neile korteri ja ülalpidamise eest võlgu. Ei, asi ei seisnud rahas. Ilma proua Feldmani ja tema sõnaahtra abikaasa poolehoiuta, nende abi ja toetuseta poleks ta nõnda kiiresti toibunud. Mida ta oleks teinud, kui Feldmanid poleks talle peavarju pakkunud? Pererahvas oli aidanud teda kõige raskematel tundidel. Ilmselt tundsid nad talle kaasa mitte ainult kui inimesele, vaid ka kui uue võimu ühele ohvrile. Elias ei olnud nendega ükski kord kõnelnud otseselt poliitikast, ent ta ei kahelnud, et Feldmanid,

nii jutumaias perenaine kui ka selle vaikida armastav mees, suhtuvad sakslastesse ja omakaitsesse eelarvamustega.

«Mul on äärmiselt piinlik, et ma ei suuda tasuda teie hoole, peavarju ja söögi eest,» oli Elias lahkumisel öelnud. «Esimesel võimalusel püüan selle heaks teha.»

Proua Feldman tõrjus kiiresti:

«Teie ei ole meile midagi võlgu.»

Elias jätkas:

«Jään teile igavesti tänulikuks. Soovin teile kõike head ja eriti seda, et teil minu pärast tagantjärele pahandusi ei tekiks.»

Nüüd avas ka kidakeelne aednik suu:

«Siis oleks maa peal põrgu lahti, kui inimene ei julgeks enam teist omasugust aidata.»

Rühkides mööda metsateed, millesse vankrirattad olid vajutanud sügavad rööpad, tundis Elias rahuldust, et ta polnud Kalevi tänava kõrgete akendega majalahmakasse läinud. Esimest korda üle kaua aja tundis ta end vabana, inimesena, kes teeb seda, mida ta ise õigeks peab. Rohkem kui kuu aega oli ta aina põgenenud ja end varjanud või siis talitanud teiste tahte kohaselt. Ikka määras tema käitumise olukord, millesse ta oli sattunud. Siinkohal ütles Elias endale, et see pole õige. Kui Roland talle püssi pakkus, oleks ta võinud selle tagasi lükata. Võib-olla tundis Elias praegu sisemist rahulolu just seepärast, et ta ei lasknud enam võõrastel ennast juhtida. Et tal jätkus meelekindlust ise valida ja otsustada.

Niisugune meeleolutõus ei kestnud kaua. Elias tajus äkki, et ta hellitab end asjatute lootustega. Hea õnne puhul võib ta lõppude lõpuks Tallinna välja jõuda, enkavedee ei pruugi teda isegi mitte vangistada, aga mis juhtub edasi? Nädal hiljem või varem vallutavad sakslased Tallinna, ja kui vabalt ta siis enam valida ja otsustada saab. Tal tuleb siis ikkagi hakata Oidekopitaoliste inimestega koos töötama. Sest niipea kui Saksa sõjavägi Tallinna marsib, on oidekopid ja harjased platsis.

Elias katsus tagasi tõrjuda mõtteid, mis uuesti kippusid ta tuju halvaks muutma. Mispärast ta peaks end Oidekopi masti tegelastega siduma? Ta ei ole poliitik

ega sõjaväelane, ta on insener ja jätkab tööd insenerina. Talle ei lähe korda ei fašism ega kommunism, tema teeb vaid oma tööd ja elab oma elu. Õnnelik saab inimene tänapäeval olla niivõrd, kuivõrd suudab end poliitikast isoleerida. Üksikindiviid ei saa ise valida ühiskondlikku korda, milles elab, see ei sõltu tema tahtest. Oma vahekorda antud võimuga võib ta aga teatava määrani ise kujundada.

Metsavahetee ühines kitsukese ja tolmuse maanteega. Elias ei orienteerunud hästi, kas ta peab pöörama paremale või vasakule. Kaalutles ja käänas siis paremale. Ta ei jõudnud veel võsaveerelt teepervele tõusta, kui kuulis paisuvat mootorimürinat. Elias taganes puude varju. Varsti kihutasid ta eest läbi kolm saksa veoautot, mis vedasid enda järel pikki peenetorulisi suurtükke. Autod tulid paremalt, sealt, kuhu ta oli kavatsenud minna.

Elias ootas veel. Esimesele patareile võib järgneda teine. Ta istus põõsa varju ja suitsetas. Rohkem autosid ei möödunud. Tõusis ja hakkas edasi minema. Elias ei läinud maanteele, vaid sammus piki rabaveert minevat jalgrada.

13

Tallinna jõudis Endel Elias ilma vahejuhtumiteta. Ei siin- ega ka sealpool rinnet kontrollitud teda. Elias ei saanudki õieti aru, millal ta ühelt poolelt teisele jõudis. Alles siis, kui Punaarmee autokolonn talle vastu sõitis, taipas Elias, et rinne on seljataha jäänud.

Nüüd tundis Elias end pisut rahulikumana. Mispärast, seda ei mõistnud ta ise endale seletada. Enam ei vältinud ta suuri maanteid. Kuigi ta esialgu oli kavatsenud Raplast mööda minna, suundus ta nüüd otse läbi aleviku. Söökla töötas ja ta sõi mõnuga kuuma suppi. Pärast arve tasumist jäi talle veel kakskümmend seitse rubla.

Raplas liikus rohkesti sõjaväelasi. Kahe veoauto juures askeldasid tumesinistes tunkedes relvastatud mehed. Elias mõtles, et need on vist hävituspataljonlased. Igaks juhuks keeras ta enne autosid kõrvale, tegi ringi ja tuli siis uuesti peateele.

Mida lähemale ta Tallinnale jõudis, seda ärevamaks Elias muutus. Kaalutles, kelle juures peatuda. Otsustas, et läheb kõigepealt Irja poole. Ta ei tohi kuskil viivitada ega aega raisata, sest Irjat peab ta tingimata nägema, enne kui midagi juhtub.

Hea meelega poleks Elias viimasel ööl enne Tallinna jõudmist üldsegi mitte puhanud. Hoolimata sellest, et tal oli juba vähemalt sada viiskümmend kilomeetrit seljataga, et ta oli käinud järjest kolm päeva, oleks ta kõndinud ka kogu viimase öö. Mõistus hoidis teda tagasi. Öine teekäija äratab kahtlust, ja kukkuda kärsitusest sisse nüüd, kus ta oli oma eesmärgile nõnda lähedal, poleks ta ühegi hinna eest soovinud.

Pimeduse saabumisel otsis Elias endale varjulises paigas heinasao ja puges sellesse. Nõndaviisi oli ta ka eelmistel õhtutel talitanud. Metsaheinamaa sopis tundis ta end kindlamana kui kuskil katuse all. Milleks paluda umbusklike taluperemeeste käest peavarju, kui võib kedagi tülitamata öö mööda saata.

Kas põhjustasid seda pikad rännakud või muu, aga ta oli viimased ööd hoopis rahulikumalt maganud. Ka sedakorda suikus ta võrdlemisi kiiresti. Teda ei häirinud teispoolt võsa kostvad koerahaugatused, mootorimürin maanteel ega ka inimeste hääled, mida tuul tema kõrvu kandis. Millestki välja tegemata vajus ta unne.

Kell seitse hommikul jätkas ta teed. Varem ta minema hakata ei tahtnud. Ikka sellesama ettevaatuse pärast, et mitte ilmaasjata tähelepanu äratada. Esimese jõe ääres tegi pikema peatuse, pesi end korralikult, ajas habeme ära, kloppis kuue puhtaks ja noppis pükste küljest viimasegi heinapebre. Mitu tundi hiljem Liiva männikus kontrollis ta end veel kord üle, pühkis samblatuustiga kingad tolmust puhtaks ja läks Järve jaama. Sealt sõitis Lillekülla ja suundus mööda Väike-Ameerika tänavat Pärnu maanteele. Siin astus trammile ja kell seitse õhtul koputas Irja Liive korteriuksele.

Keegi ei tulnud avama.

Pool üheksa käis Elias uuesti seal. Ka nüüd jäi uks tema ees suletuks.

Kaalutles hetke, kas mitte pöörduda kõrvalkorterite elanike poole, aga ei teinud seda siiski.

Nüüd kiirustas Elias arhitekt Külmeti juurde. Seal ei

läinud tal paremini. Nagu oleksid kõik inimesed kokku rääkinud ja tema eest ära põgenenud.

Meeleolu halvenes. Tundis end üksikuna ja võõrana oma kodulinnas. Optimismist polnud enam jälgegi. Tallinna-tulek näis korraga mõtlematusena. Tasakaalu kaotanud inimese järjekordse eksisammuna.

Mida ette võtta? Kuhu minna?

Tuttavaid polnud Eliasel Tallinnas vähe. Hakata mööda sõprade uksetaguseid käima? Selleks ei jäänud tal enam aega. Kehtis öise liikumise keeld. Rutata uuesti linnast välja ja ronida jällegi kuhugi saadu? Ja siis, mis saab edasi?

Elias otsustas koju minna.

Kas tal on üldse enam Tallinnas kodu?

Vaevalt. Tema korteris elavad kindlasti võõrad inimesed. Varandus on rekvireeritud ja korter teistele antud.

Elias mõtles küll nii, kuid sammus siiski oma elukoha poole. Kuhugi pidi ta ometigi minema.

Ärevus, mis teda pikal teekonnal kogu aeg tagant kihutas, oli nüüd asendunud ükskõiksusega. Ta oli valmis kõigeks. Mõtted hajusid laiali. Teadvus registreeris mehaaniliselt väljast tulevaid muljeid. Umbes niisuguseid, et aknad on kleebitud paberiribadega ja et kuskilt ei paista tuld. Või et linnas pole ühtki purustatud hoonet, et väljakuile on kaevatud varjend-kraave ja nii edasi. Hetkekonstateeringud tekkisid ja lagunesid otsekohe, riivates ainult tema teadvuse pealispinda, tungimata sügavamale, kus kõik oli nagu tardunud.

Elias jõudis oma tänavale. Kompas pilkudega kolmekordset kivimaja, kus ta viimased aastad oli elanud. Ka siin olid aknad paberiribadega risti-rästi täis kleebitud ja niisama pimedad kui mujalgi.

Oma aknaid Elias ei näinud, need jäid õue poole. Kui minna kõrvalmaja hoovi ja vaadata sealt? On ka tema korteri aknad paberiribadega dekoreeritud, siis ei maksa üles minna. Siis elavad tema korteris uued peremehed.

Elias ei läinud siiski naabermaja õuele piiluma. Avas välisukse ja astus trepikotta. Siin oli jahe ja lõhnas lubja järele. Kas kuskil korteris tehti remonti?

Majas valitses vaikus. Nagu ei elakski siin inimesi. Varem üürgas esimese korra vasakpoolses korteris alati

raadio. Eliasele meenus samas, et raadioaparaadid on rahva käest kokku korjatud.

Siis, paar-kolm astet enne oma ukse taha jõudmist, hüppas Eliase mõte jällegi Irjale. Kus Irja on? Kas ta polnud lihtsalt kodus või on kuhugi kaugemale sõitnud? Evakueerunud koguni?

Elias otsis taskust sneprivõtit. Leidis selle. Kaalutles veel pisut, kas poleks mõistlikum koputada. Kuulatas. Vaikus. Doktor Hormandi vannitoas pahises kraan. Muidu oli täiesti vaikne. Tema ukse tagant ei kostnud ühtki häält. Ei kõnekõminat, ei samme, mitte midagi.

Elias pistis võtme lukuauku. Võti keeras. Lukku polnud vahetatud.

Avastus, et lukk oli vana, mõjus Eliasele tugevasti. Ta vabanes tardumusest. Muutus hoobilt ärevaks ja rõõmsaks. Mida see tähendab? Kas . . .

Ta ei läbenud lõpuni mõelda, keeras luku lahti ja surus käepidemele. Uks avanes.

Uks avanes.

Ninna lõi sumbunud, tolmune õhk.

Elias sulges enda järel ukse ja jäi esikusse seisma.

Ta seisis niiviisi mitu minutit. Silmad neelasid ahnelt viimast kui pisiasja.

Kõik oli nii, nagu see temast oli maha jäänud. Esiku nagis rippus kevadmantel, mille ta oli kavatsenud kappi panna, aga siiski välja unustanud. Pisut porised mustad kingad ja kalossid. Kaabu, mille ta pidi viima puhastada ja vormida. Ajalehed ja riidehari peeglilaual. Väike kohver toolil. Toatuhvlid. Läbi poikvel köögiukse paistis kiiruga koristatud laud, millele olid jäänud kohvikann ja suhkrutoos.

Elias lükkas tasakesi lahti elutoa ukse.

Sealgi polnud mitte midagi muutunud. Paksu tolmukorraga kaetud diivanilauakesel lebasid ajakirjad ja raamatud. Tuhatoos oli täis lömakslitsutud sigaretikonisid.

Sumbunud õhk, tolm, korratus — kõik see otse liigutas Endel Eliast. Pärast tema lahkumist polnud siin viibinud ühtki võõrast inimest. Korteris polnud käinud ei miilitsaid ega julgeoleku mehi. Kas teda siis taga ei otsitudki? Kas siis tema korterit ei kuulutatudki rahvavaenlase valduseks? Mida see kõik tähendab?

Kell võis olla juba üksteist, kui uksekell helises.

Elias pani kõrvale riideharja, millega ta parajasti uut pabeririba kliisterdas, pühkis käed rätti puhtaks ja avas ukse. Läbi esiku minnes tuiskas pähe igasuguseid oletusi. Kes talle nii hilja külla tuleb? Areteerijad? Vaevalt küll. Irja? Rumalus, Irja ei tea teda otsima tulla. Irja pole tema juures kunagi käinud. Arvatavasti on ukse taga doktor Hormand, ei keegi muu.

Elias ei eksinud. Halvasti valgustatud koridoris — koridorilamp oli tumesiniseks võõbatud — seisis arst, süli täis ajalehti, žurnaale ja kirju.

Elias avas hilise külalise ees ukse pärani.

«Tervist, seltsimees doktor. Palun, astuge sisse.»

«Tervist, tervist! Mul on hea meel teid näha, väga hea meel. Andestage, et ma nii hilja... Siin on teie post.»

Doktor Hormand asetas oma kandami esikulauakesele.

Elias pigistas tugevasti arsti kätt.

Veidi aega seisid nad vaikides.

«Vabandage, et ma teie postkasti juures pisut omavolitsesin,» hakkas doktor Hormand esimesena rääkima, «kuid see ajas üle ääre.»

«Tänan teid,» ütles Elias soojalt. Vana arst näis talle praegu sümpaatsena.

«Te olete toredasti pruuniks põlenud,» sõnas doktor Hormand.

Elias, kellele näis, et külalise viimastes sõnades peitus mingi varjatud vihje, ütles:

«Ma päevitun ruttu.»

Arst noogutas pead.

«Tugeva tervise tunnus. Ma olen alati veendunud olnud, et teil on hea tervis. Muide, kallis insener, ma ei lootnud teid nii vara näha.»

Jällegi vihjas doktor Hormand millelegi, ja nüüd ei kahelnud Elias enam, mida arst tahtis talle mõista anda. Kas tõesti Hormand aimab või koguni teab, kus ta viibis?

«Aimaku või teadku täpselt,» mõtles Elias. «Sel ei

ole mitte mingisugust tähtsust. Tähtis on, et minu korter oli puutumata.»

Elias puhkes naerma.

«Kuhu ma oleksin pidanud siis jääma?»

Külaline sattus nagu segadusse.

«Kui ma poleks olnud veendunud, et te tagasi tulete, kas ma siis oleksin teie posti kogunud ja hoidnud? Ei, armas naaber. Ma ei kahelnud, et te tulete. Mõtlesin ainult, et pisut hiljem.»

Doktor Hormand kõneles ikka nii, et ta sõnadest oli raske kinni võtta. Ta andis mõista, vihjas, jättis aga i-le punkti peale panemata. Alati oli tal taganemistee lahti, iga kord võis ta öelda seda, et just nõnda ma mõtlesingi.

Elias lausus:

«Ma pigem hilinesin, kui et liiga vara tagasi jõudsin.»

Ta jälgis vana arsti ikka veel naervate silmadega. Nõnda kergelt ja lõbusalt polnud Elias end enam kaua aega tundnud.

«Mispärast te siis üldse ära sõitsite, kui nüüd mõtlete, et hiljaks jäite?» küsis Hormand torkivalt. «Ei, te ei hilinenud, te saabusite liiga vara. Jah, liiga vara, uskuge mind.»

Arsti kangekaelne enda sõnades kinniolemine valmistas Eliasele nalja.

«Ma ei mõista teid,» tunnistas ta avameelselt.

«Ka mina ei saa teist aru,» ütles doktor Hormand.

Elias veendus, et tema külaline ei hakka selgemalt rääkima. Ta eksis, sest arst muutus samas avameelseks:

«Te oleksite palju targemini talitanud, kui oleksite venelaste lahkumise ära oodanud.»

Nõnda ühemõtteliselt polnud doktor Hormand viimasel aastal temaga kõnelnud. Ta küsis:

«Mispärast?»

«Teid taheti ju välja saata.»

«Kui mind oleks tõepoolest tahetud kinni võtta, siis ei viibiks ma praegu siin, oma vanas korteris. Siis elaksid siin hoopis teised inimesed. Tegemist oli tõepoolest eksitusega, seltsimees doktor.»

Hormand naeratas pilkavalt:

«Te rääkisite ka neljateistkümnendal juunil eksitusest, kuid kadusite siiski... nagu vits vette. Ning tegite

targasti. Kinnivõtjad käisid teid järgmisel päeval otsimas.»

«Mind käidi otsimas? Millal?»

«Pärast teie ärasõitmist. Needsamad mehed, kes juba esimesel ööl käisid, tulid uuesti.»

«Kas see on... tõsi?»

«Tõsi. Milleks peaksin valetama? Hoiatasin teid siis ja hoiatan ka nüüd. Te kiirustasite asjatult oma tagasitulekuga.»

Kuigi Eliase kerge ja isegi lõbus meeleolu doktor Hormandi sõnade mõjul kaduma hakkas, püüdis ta säilitada viimaseid optimismiraase.

«Tänan teid hoiatuse ja heade soovide eest,» ütles ta nii rahulikult ja muretult, kui suutis. Hakkas siis sorima ajalehti ja kirju, mis arst oli talle toonud. Selleks, et juttu mujale käänata, lisas Elias: «Tõite mulle rohkesti lugemist.»

Doktor Hormand jälgis teda natuke aega vaikides ja lausus siis peaaegu sosinal:

«Te leiate oma posti hulgast mobilisatsioonikutse. Jajah, välja on kuulutatud nii-öelda üldmobilisatsioon. Noored on juba ammu Venemaale saadetud, kutsealustele järgnesid reservohvitserid ja nüüd on järg kõigi teiste käes. Mobilisatsioon haarab ka teid. Teid kutsutakse püssi alla, mõistate, mida see tähendab?»

Elias sõnas:

«Sõja ajal mobiliseeritakse ikka mehi.»

Doktor Hormand ärritus.

«Muidugi mobiliseeritakse. Mind ongi juba mobiliseeritud. Jajah, ärge imestage. Kui arst ja reservohvitser olen ma juba paigale pandud. Erikorralduse põhjal jäeti mind Tallinna, opereerin haavatuid. Meie haiglates enam eraisikutele ruumi ei jätku, haavatud punaarmeelasi on kõik kohad täis... Kardan, et Tallinna mahajätmisel viiakse ka mind kaasa, mis oleks hirmus.»

Doktor Hormand omandas Eliase silmis oma tavalised värvid. Tema tungiv sosin, hirm võimu ees, ebamäärased vihjed, kartus, et midagi juhtub, — kõik see oli Eliasele tuttav.

Arst jätkas häält veelgi vaiksemaks muutes:

«Nõukogude Liit on sõja kaotanud. Uppuvalt laevalt põgenevad rotidki. Te tulite vara, liiga vara.»

Elias tundis, et kui Hormand veel kordab, et tema, Elias, tuli liiga vara, siis ei suuda ta end enam valitseda. Tas ärkas viha arsti vastu, kes korrutas üht ja sama, meenutades ikka ja jälle ohte, mis teda varitsesid. Üle kaua aja oli Elias tundnud end hästi, ja arst tuli ning rikkus kõik. Ta ütles jäiselt:

«Inimesed ei ole rotid, doktor.»

Hormand silmitses Eliast uurivalt.

«Kutsuksin teid hea meelega enda poole teed jooma, aga teil on vist kiire. Kleebite aknaid? Kavatsete tõepoolest Tallinna jääda?»

«Tänan kutse eest, aga ma just jõin kohvi,» ütles Elias. «Märkasite õieti, mul on tõesti akende kliisterdamine käsil. Kunagi, kui rohkem aega, kõneleksin kohvitassi juures meeleldi teiega. Head õhtut, doktor.»

Arsti pilk libises Eliasest mööda.

«Soovin ka teile rahulikku und. Muide, kui te praegu rahulikult magada saate, siis on teil närvide asemel terastraadid.» Hormand heitis Eliasele jällegi uuriva pilgu, hakkas tasakesi naerma ja sõnas pead vangutades: «Kas pole imelik, härra Elias? Alles me elasime õnnelikult Stalini päikese all, nüüd vappub ning vaarub kogu meie suur ja võimas kodumaa. Must reaktsioon murrab vägevasti eesrindlikele jõududele peale, helge sotsialismihoone ragiseb igast tapist. Heh-heh-hee... Kallist rahu. Igaks juhuks, ma pole siin käinud, te mõistate mind.»

Muie suul, tahtis doktor Hormand lahkuda.

Elias peatas teda viivuks ja küsis, kas tal pole käepärast unerohtu.

«Mu närvid pole hoopiski mitte terasest. Andke mulle midagi kangetoimelist ja mitte ainult üheks ööks.»

Doktor Hormand tõi talle unerohtu.

Elias jätkas segaste muljetega paberiribade kliisterdamist aknaklaasidele. Ta tegi seda pooleldi käsikaudu, sest toas, kuhu kleepimisjärg oli jõudnud, ei tohtinud elektrit põlema panna — valgus oleks välja paistnud. Mõtles, et rumalus oli üldse akendega jändama hakata. Tund aega tagasi oli ta aga otse poisikeseliku õhinaga kliistrit keetnud ja paberiribasid lõiganud. Et tema korteri aknad näeksid välja samasugused kui teiste omad. Sest ka ta ise on samasugune kui kõik teised.

Vähemalt nõukogude võim on teda oma vastaste, vaenlaste nimekirjast maha kustutanud. Poleks doktor Hormand teatanud, et teda käidi teist korda otsimas, siis oleks Elias ka praegu nõnda mõelnud. Sest egas rahvavaenlaste kortereid puutumatuna säilitatud. Nende mööbel ja muu kraam müüdi maha ning korterid anti uutele üürnikele. Tema tubadesse aga pole astunud ühegi võõra inimese jalg. Nüüdki, pärast seda, mida ta oli Hormandi suust kuulnud, ei suutnud ta lõpuni aru saada, mispärast miilits tema korterisse sisse polnud tunginud. Kas tõesti jäi tema korter seadusetäitjail lihtsalt kahe silma vahele? Sõda häiris NKVD aparaati, ja muud ei midagi?

Muidugi, nõnda võis lugu tõepoolest olla. Mitte see polnud eksitus, et teda areteerida oli tahetud. Eksitus oli see, et tema korter unustati. Või on asi siiski vastupidine?

Elias ei jõudnudki lõplikule selgusele. Mõistus ütles talle küll, et õigus on doktor Hormandil, kuid ometi säilis hinges terake lootust, et tema väljasaatmise otsusele on siiski kriips peale tõmmatud.

«Hüva,» ütles ta endale, «oletagem, et asi on tõesti nii, nagu ma seda näha tahan. Oletagem, et otsus minu väljasaatmise kohta on tühistatud. Mida see muudab? Tallinnas olin ma lojaalne kodanik, Valis sai minust nõukogude korra aktiivne vaenlane. Ära seda unusta. Kui seda teada saadakse, on kõik otsustatud. Sookask võis mind väga hästi ära tunda.»

Mida kauem Elias oma olukorrale mõtles, seda selgemaks talle sai, et ta ei tohi Tallinnas ühtki minutit asjata raisata. Enne kui tema jälile jõutakse, peab ta Irjaga kokku saama. Ta kavatses kohe varahommikul käia veel kord Irja juures, ja kui ta Irjat ka nüüd kodunt ei leia, minna rahvakomissariaati. Alles hiljem, kui Irja suhtes on kõik selge, otsustab, mida ette võtta.

Mobilisatsioonikutsele, milles teda kohustati viiepäevase toidumoonaga, kruusi, lusika, käteräti, kahe paari pesu, korralike jalanõude ja riietusega ilmuma Hipodroomile, ei mõelnud Elias üldse. Ta nagu unustas selle.

Sel ööl ei tulnud talle jällegi kaua und. Unerohtu ta aga ei kasutanud.

Hommikune käik Irja juurde ei andnud jällegi tulemusi. Ka nüüd ei leidnud ta Irjat kodunt. Keegi ei avanud Eliasele ust. Ta talitas nõnda, nagu oli õhtul plaanitsenud — läks rahvakomissariaati.

Teel sinna mõtles Elias, kas ei käitu ta ettevaatamatult. Kas poleks mõistlikum Irja naabrite käest selgust nõutada, kus Irja võib olla. Väikestes kahekordsetes puumajades tunnevad elanikud üksteist hästi, ta saaks kindlasti kõik teada. Pealegi on tal majaelanikelt ohutu Irja kohta teateid koguda. Rahvakomissariaadis võib kõike juhtuda. Kuigi kaine kaalutlus rääkis rahvakomissariaati mineku vastu, ei keeranud Elias ringi.

Rahvakomissariaadis, kus alati tungles inimesi, kus komissariaadi oma töötajad ja allettevõtete juhatajad, direktorid, varustajad ning kümnete teiste ametite pidajad sõelusid lakkamatult ustest sisse ja välja, kus ikka kostis telefonihelinat, kirjutusmasinate klõbinat, kõnekõminat ning kümneid muid helisid, valitses harjumatu vaikus. Elias läks plaaniosakonda, sisemiselt väga pingul, valmis taluma igasuguseid pilke ja sõnu ükskõik kellelt, ka Irjalt, ent ta ei pääsenud sisse. Plaaniosakonna uks oli lukustatud.

Elias muutus ebakindlaks ega suutnud otsustada, kelle poole pöörduda. Katsus veel paari ust, aga ka need olid kas lukustatud või siis leidis ta tubadest eest täiesti võõrad inimesed.

Rahvakomissari kabineti eesruumist kostis hääli ja Elias astus sinna sisse. Keegi Eliasele võõras keskealine naine rääkis telefoniga.

Elias ootas, kuni telefonikõne lõppes, ja küsis siis, kuidas ta võiks kokku saada plaaniosakonna töötajatega.

«Enamik meie inimesi on kindlustustöödel, seltsimees Elias,» seletas valveametnik või rahvakomissari sekretär.

Elias mõtles veidi ja küsis:

«Kas ka seltsimees Liive?»

«Seltsimees Liive evakueerub. Või ongi juba ära sõitnud.»

Elias ei pannud tähelegi, et teda oli nimepidi kõne-

tatud. Õigemini ta märkas seda, imestas isegi pisut, ent unustas kohe. See, mida ta Irjast kuulis, varjutas kõik muu.

«Teate seda kindlasti?»

«Täiesti kindlasti. Seltsimees Liive võttis lõpparve kolm päeva tagasi. Ma ise vormistasin selle.»

«Tänan väga.»

«Palun, seltsimees Elias.»

«Veel kord suur tänu teile. Head tervist.»

«Kõike head, seltsimees Elias.»

Eliasele, kelle meeled väga hellaks olid muutunud, näis nüüd, et rahvakomissari sekretär kasutas tema nime liialt rõhutades. Ent ka praegu ei hakanud ta selle üle pead vaevama. Konstateeris lihtsalt ja mõtles juba muule. Sellele, et ta jäi ikkagi hiljaks.

Irja on ära sõitnud, seepärast jäigi Irja uks tema ees suletuks. Niisiis oli ta Tallinna-tulek asjatu. Mida nüüd teha?

Elias ütles endale, et ta peab vaksalisse kiirustama. Võib-olla seisab Irja rong alles jaamas.

Balti vaksalisse rutates tundis Elias, et käik rahvakomissariaati oli talle tugevasti mõjunud. Tõsi küll, seal ei juhtunud midagi, üliviisakas ametnik kõnetas teda nähtavasti oma tavalisel moel, kuid ta oli valmis olnud kõige hullemaks. Elias oli ennast ette valmistanud ka selleks, kui teda kinni pidada kavatsetakse. Ta poleks põgeneda püüdnud, ei, seda mitte. Ta oli endale sisendanud, et peab igas olukorras rahulikuks jääma, juhtugu mis juhtub.

Kõige rohkem oli Elias kartnud Irja silmi. Neid silmi, mida ta kogu hingest näha tahtis. Ta oli kartnud ja ometi lootnud. Lootnud, et Irja teda kõigest hoolimata pole lõplikult hukka mõistnud.

Vaksalis selgus, et evakueerujate ešelonid ei välju mitte siit, vaid Ülemiste jaamast. Elias tõttas sinna.

Nüüd ei valmistanud Endel Elias end enam mitte millekski ette. Ta ei mõelnud enam oma väärikusest ega muust niisugusest. Talle oli tähtis ainult üks asi — et ta jõuaks Ülemistele enne, kui ešelon on sealt lahkunud.

Trammiga sõitis ta Tartu maantee lõpp-peatusesse. Lasnamäelt üles rühkides ei märganud ta, et tselluloosi-

vabrikust veidi edasi oli tehtud ettevalmistusi maantee sulgemiseks, kui lahingud peaksid jõudma Tallinna alla. Eliasel polnud silmi ümbruse jaoks, ta teadvus oli kõigest muust, mis polnud seotud Irjaga, just nagu välja lülitatud.

Elias ühtaegu lootis ja kartis. Lootis, et leiab Irja Ülemiste jaamas seisvast rongist üles, ja kartis samas, et on hiljaks jäänud. Lootis, et Irja teda mõistab, ning kartis, et naisel ei jätku tema jaoks enam isegi mitte kaastunnet. Lootis, et kõik võib veel heaks muutuda, ja kartis, et see viimanegi pidepunkt, mis teda pinnal hoiab, sõrmede all laiali pudeneb.

Juba eemalt nägi Elias teisel rööpapaaril pikka reisirongi, mille ees seisid jutlevad inimesed.

Ta kiirendas veelgi sammu.

Jõudis rongi juurde ja küsis, kas sellega sõidavad evakueerujad. Eliasele vastati, et tegemist on tõepoolest evakueerujate ešeloniga. Ta hakkas vaguneid läbi käima, küsides, kas sõitjate hulgas pole seltsimees Liivet. Teda juhatati ešeloni ülema juurde. Viimane osutus vastutulelikuks inimeseks, kes tükk aega ešelonis sõitjate nimekirja uuris ja siis pead raputas.

Elias palus nimekirja enda kätte ja ka tema silmad libisesid üle mitmesaja nime.

«Tänan,» andis ta siis täiskirjutatud paberilehed ešeloni ülemale tagasi. «Vabandage, et ma teile tüli valmistasin.»

«Ešelone lahkub iga päev,» trööstis teda kooliõpetaja välimusega vanapoolne mees.

Löödult hakkas Elias piki vagunirida tagasi minema. Polnud vähimatki kahtlust, et Irja oli juba eile või isegi üleeile ära sõitnud.

Ühest vaguniaknast möödudes tundus Eliasele, nagu oleks ta Irjat näinud. Et Irja istus vagunis seljaga tema poole ja ajas kellegagi juttu. Ta peatus, ruttas tagasi sama akna juurde ja vaatas sisse. Nüüd ei näinud ta enam Irjat. Elias muutus ärevaks ja astus vagunisse, inimeste vahel endale hoolimatult teed rajades.

Ei, ta oli eksinud. Vagunis Irjat ei olnud.

Ta jooksis aga sülle inimesele, keda hästi tundis. Nende trusti tehnikule Endel Niidasele.

«Tervist,» sirutas Niidas talle käe. «Rõõm teid üle mitme aja kohata.»

«Tervist,» surus Elias talle ulatatud kätt. Ootamatu kohtumine töökaaslasega viis teda pisut segadusse. Ta ei leidnud korraga, mida tehnikule öelda, tundis end ebamugavalt, püüdis naeratada, aga kõverdas ainult huuli.

«Näib, nagu otsiksite kedagi,» ütles Niidas, kes käitus sundimatult, justkui poleks vahepeal midagi juhtunud.

«Paraku hilinesin,» pomises Elias, suutmata ikka veel ennast koguda.

«Praegu, kus normaalne elu on pea peale pööratud, ei tea keegi, millal ta võib hiljaks jääda, millal mitte,» naeratas Niidas sõbramehelikult. «Kui see saladus pole, siis keda te nii kangesti leida tahate? Saan teid ehk aidata?»

Elias vaatas Niidasele otsa, kes naeratas kogu näoga, ja tunnistas eneselegi ootamatu avameelsusega:

«Tulin seltsimees Liivet saatma. Tema ešelon on aga juba ära sõitnud.»

Niidas küsis:

«Kas ta siis ei öelnud teile, mis ajale nende ešeloni väljasõit oli määratud?»

«Ma sain seltsimees Liive evakueerumisest teada teiste käest,» vastas Elias ja püüdis naljatada: «Parem hilja kui mitte kunagi.»

Niidas naeratas jällegi sõbralikult ja ütles:

«Olen valmis teie tervitusi talle edasi andma, kui te mind volitate. Muidugi siis, kui me Nõukogude tagalas kokku juhtume.»

Eliasele tundus, et ta ei tohi pakkumist tagasi lükata.

«Oleksin teile väga tänulik. Te ehk sõidate ühte kohta?»

«Kuhu seltsimees Liive pidi sõitma?»

Elias jäi ka nüüd avameelseks:

«Kahjuks ei tea ma seda. Kuulsin liiga hilja, et ta evakueerub.»

«Mina kihutan kaugele itta,» ei lasknud Niidas vestlust soikuda. «Uraalidesse välja. Mind komandeeritakse sinna. Kus teie olete viimasel ajal rassinud? Teie kohta keerutati igasuguseid jutte kokku, mina neid ei uskunud.»

Elias ei lausunud Niidase viimaste sõnade peale midagi. Vaatas temast mööda ja tundis ennast veelgi halvemini. Viimaks küsis:

«Mis siis minu kohta kõneldi?»

Niidas lõi käega.

«Ausalt öeldes pole mul tahtmist selle kõige kordamisega teie tuju rikkuda.» Ta tegi pausi ja jätkas justkui vastu tahtmist: «Räägiti, nagu oleks teid kavatsetud Siberisse sundasumisele saata. Teil olevat aga õnnestunud põgeneda. Naeruväärt, jumala eest, naeruväärt. Hiljem võtsid jutud veelgi hullema pöörde. Kinnitati, et teist on saanud bandiit. Kahju, et klatšijaid ja nende kergeusklikke järelekiitjaid praegu siin ei ole. Võiksid oma silmaga veenduda, et on uskunud ja ajanud tühja loba.»

Niidas kõneles kergelt, poolnaljatamisi, vabandust paluva ilmega. Elias tundis end järjest halvemini. Eliast ei üllatanud see, et teda oli põgenejaks peetud. Ei, see oli loomulik ja Tallinna tulles oli ta arvestanud võimalusega, et kuuleb umbes niisuguseid sõnu, mida töökoja juhataja rääkis. Üks asi on ette arvestada, sootuks teine lugu aga kuulda, mida sinust mõeldakse, kelleks sind peetakse. Veelgi masendavam oli tõdeda, et ka tema Vali tegudest teatakse. Et tema kuulumist metsavendade hulka ei tea mitte üks-kaks inimest, vaid et see on saanud avalikuks saladuseks, üldiseks jutuaineks. Ja kui kõik nende käitises sellest kõnelevad, siis kuulis seda ka Irja.

Elias polnud kavatsenud Irja ees midagi salata. Ei, ta oli tahtnud Irjale kõik üles tunnistada. Teadku Irja kõik. Teadku ja otsustagu. Tuli aga välja, et Irja teadis juba. Teadis ja oli teda hukka mõistnud, kindlasti hukka mõistnud.

Elias ei lausunud Niidase sõnade peale midagi. Vaikis, vaatas tehnikust mööda ja mõtles, et kõik on läbi. Täiesti ja lõplikult läbi.

«Näete, rikkusingi teie meeleolu,» katkestas vaikuse Niidas. «Ärge võtke mu loba südamesse.»

Elias ütles tasakesi:

«Kui te juhtute seltsimees Liivet kohtama, siis tervitage teda minu poolt ja öelge, et ma soovin talle kõige paremat.»

«Vabandage, seltsimees Elias, aga ma tean teie kiin-

dumust seltsimees Liivesse.» Niidas oli muutunud väga osavõtlikuks, ta hääl tungivaks. «Lubage seepärast, et ma teile midagi soovitan. Ärge jääge Tallinna. Sõitke Nõukogude tagalasse. Otsige seltsimees Liive ise üles. Nii-öelda jagage koos temaga sõjaraskusi. Võtke mu sõnu vana sõbra siira nõuandena... Idas, Uraalides, Siberis ja mujal on praegu suur puudus headest inseneridest. Pöörduge meie rahvakomissariaadi poole, kes korraldab evakueerumisformaalsused.»

Niidas vaatas Eliasele otsa, tõmbus samas tagasi, pomises: «Vabandage!» ja naeratas süüdlaslikult nagu ikka inimene, kes annab nõu mingis teisele väga hellas küsimuses.

Elias tundis tänulikkust tehniku vastu, kellega nad varem kunagi polnud hästi sobinud. Ta sõnas:

«Olge meheks. Mul on hilja evakueeruda.»

«Te teate seda ise muidugi paremini. Mõtelge siiski evakueerumisvõimalusele. Mis puutub asja ametlikku külge, siis lahendatakse see kolme-nelja päevaga.»

«Paraku ei saa ma siiski ära sõita.»

«Kahju. Teie tervitused seltsimees Liivele annan ma aga kindlasti edasi.»

Elias ütles korraga:

«Te tähendasite, et teate minu kiindumust seltsimees Liivesse. Andke talle edasi, et ma armastan teda endiselt.»

Järgmisel hetkel tundis Elias häbi nende sõnade pärast, mis olid iseenesest, tema tahet arvestamata mingi tohutu surve mõjul sisemusest välja pursanud. Ta näis endale hüsteerikuna, kes ei suuda ennast vaos hoida, tühise mehikesena, kes pasundab maailmale seda, mida tuleb suurima väärtusena iseendas kanda, inimesena, kes tegude asemel teeb ainult sõnu, sõnu ja veel kord sõnu.

Niidas kinnitas:

«Teen seda tingimata.»

«Suur tänu. Head reisi teile.»

«Tänan heade soovide eest. Nägemiseni.»

«Jumalaga.»

«Kõige paremat teile.»

Elias lahkus Ülemiste jaamast lõplikult löödud inimesena.

KOLMAS OSA

KUUES PEATÜKK

1

Marsime läbi Tallinna. Meile öeldi, et läheme üle Võidu väljaku, «Estonia» eest läbi, piki Tartu maanteed edasi. Lasnamäel istume bussidesse ja sõidame rindele, mis on Tallinnale üpris lähedale nihkunud.

Sajab vihma.

«Seenevihm,» ütleb keegi mu taga.

Minu meelest on seenevihm peenem, peaaegu nagu udu, aga ma ei hakka vaidlema. Rivis ei passigi lobiseda.

Tänavad läigivad. Kõnniteedel jäävad inimesed seisma ja jälgivad meid. Mõni lehvitab käega. Enamasti saadetakse meid aga vaikselt, pilkudega.

Rahvast pole palju. Iga kord, kui ma linna satun, tekib tunne, et sõja ajal on Tallinn inimestest lagedaks jäänud. Pilt on umbes niisugune nagu varem suvistel pühapäevadel, mil tuhanded voolasid randa või valgusid huvirongidega mööda maad laiali. Ka praegu on paljud väljaspool linna. Kõneldakse, et paarkümmend tuhat elanikku jätkavat ikka veel linna lähistel kaitsetöid. Siis veel mobiliseeritud mehed ja meiesugused. Ja need sajad, kes on Nõukogude tagalasse evakueerunud.

Täna liigub tänavail inimesi üsna harvalt. Seepärast, et sajab, ja võib-olla ka seepärast, et Saksa vägede rõngas läheneb Tallinnale. Fašistid tungivad peale kõiki maanteid pidi, nende peajõud on aga koondunud suunda, mille teljeks on Tartu—Tallinna maantee.

Ka meid paisatakse sinna.

Meid ei nimetata enam pataljoniks, vaid polguks. Esimeseks Eesti Kütipolguks. Jah, eraldi tegutsenud Tallinna ja teistest hävituspataljonidest on nüüd polk moo-

dustatud. Kui suur meie polk on, seda ma ei tea. Arvatavasti tuhat meest, kui mitte kaks tuhat. Polgukomandöri ma ei tunne. Räägitakse, see olevat omaaegne Viljandi hävituspataljoni komandör, kes hiljem hävituspataljonide operatiivgrupi ülemaks nimetatud ja nüüd meie komandöriks määratud. Komissari ma olen varem näinud. Enne sõda. Ta pidas kõnet ühel koosolekul, millest mind saadeti osa võtma. Siis oli ta linna parteikomitee sekretär, hiljem töötas aga Keskkomitees, vist niisamuti sekretärina. Ka Eesküla kuulub meie polku; kellena ta tegutseb, sellest pole ma siiani aru saanud. Tervitasime ja ajasime mõne sõna juttu; ta ise ei rääkinud oma ametist, ma ei pidanud sündsaks küsida.

Veetorni tänava õuel, mille kastanite ja vahtrate all ma eelmise öö magasin ja kuhu kogunesid formeeritava polgu üksused, kohtasin üle hulga aja Ruutholmi. Pärnu-Jaagupist saadik polnud ma teda enam näinud. Mul oli pagana hea meel ja ka Aksel rõõmustas. Ruutholm kõneles, et varsti pärast minu lahkumist olevat sakslased neid rünnanud, kuid löödud tagasi. Nad jäänudki Pärnu-Jaagupi, hiljem Valgu ja Järvakandi rajooni tegutsema ning löönud Saksa regulaarvägede eelosadega mitu lahingut maha. Nagu ma Ruutholmi jutust aru sain, pannud nad vaenlasele visalt vastu, sakslastel polevat nende lõigus õnnestunud läbi murda. Mitmel korral tegutsenud nad koos Punaarmee väeosadega ja nende üksus ühendatud teise hävituspataljoniga.

Ruutholm rääkis ja mina kuulasin. Me käitusime nagu vanad semud kunagi. Tema juures pole midagi muutunud. Ta on endine. Politrukile näis aga minu juures vist midagi lahti olevat, sest ta hakkas mind ikka uurivamalt ja uurivamalt silmitsema. Lõpuks heitis pilgu mu jalale ja küsis:

«Sa oled haavata saanud?»

«Kergelt,» vastasin. «Ammu paranenud.»

Ta ütles:

«Kas said Audru all pihta? Kuulsin, et meie pataljon olevat seal rängalt vatti saanud.»

Ruutholm peab meie üksust ikka veel oma pataljoniks, kuigi ta ei kuulu juba ammu enam selle koosseisu.

«Jah,» vastasin ma, «me saime seal kõva sauna.»

Ma jutustasin sõbrale Audru lahingust, milles ligi pooled meie pataljoni meestest said surma, haavata või jäid kadunuks. Läks tükk aega, enne kui toibusime rusutusest, mis meid pärast toda lahingut rängalt rõhus. Meile ei mõjunud mitte üksnes suured kaotused, vaid ka see, et me sõdisime halvasti. Sellest ei kõneldud valjusti, kuid see kõrvetas igaühe hinge. Tundsin liiga hästi oma seltsimehi, et seda mitte mõista.

Ma ei varjanud Ruutholmi ees midagi. Rääkisin talle, mida teadsin. Lahingu algust ma ju kaasa ei teinud, jõudsime hiljem sinna. Aga just lahingu algus olevat kõige masendavam olnud. Sakslastel õnnestunud ootamatu tulelöögiga meie pataljon segamini paisata. Esimene kümme minutit või veerand tundi valitsenud täielik peataolek. Lahingu alguse virvarr, paljude paanikassesattumine, tegutsemine umbropsu sõigi hiljem igaühe südant. Varsti küll pilt muutus, meie pärale jõudes kujutas pataljoni südamik endast juba jälle organiseeritud võitlusüksust, kuid kõiki võitlejaid ei suudetud enam koondada. Kui äkki kaelasadanud tulerahe all oleks säilitatud kindel lahingukord, oleksid ka kaotused olnud väiksemad. Nõnda arvasid hiljem mehed, ja see on õige.

Muidugi, me võiksime enda õigustuseks paljugi ette tuua. Et meil polnud lahingukogemusi, et sakslaste miinipildujate ja automaatide marutuli tabas meid nagu välk selgest taevast. Pataljoni ründas väljaõpetatud regulaarüksus, keda hiljem toetasid metsavennad. Vaenlase relvastus oli meie omast tohutult võimsam. Juba üksnes miinipildujad andsid neile otsustava ülekaalu. Vintpüssidega, kolme-nelja kergekuulipildujaga ja kahe raskekuulipildujaga on raske purustada vastast, kes külvab su positsiooni üle miinide, mürskude ja automaatrelvade tulerahega. Lausa ime, et pataljon survele üldse vastu pidas ja vaenlasele nii suuri kaotusi tekitas, et ei sakslased ega ka neile Pärnust abiks kupatatud eesti soost püssikandjad söandanud meid jälitada. Kas ei löödud tagasi mitu vaenlase rünnakut! Kohe algul oli pataljonikomandör — kahju, et ma seda meest õieti tundma ei õppinud —, kohe algul oli patal-

jonikomandör püüdnud mehi vasturünnakule viia. Ainult tänu sellele, et lage väli ei pakkunud ründajaile mingit kaitset, õnnestus sakslastel meie pealetung nurja ajada.

Jah, kõik see oli nõndaviisi. Vasturünnakut ma ise küll kaasa ei teinud — meie jõudsime kohale alles siis, kui metsaserval kaitse sissevõtnud poisid tõrjusid tagasi vaenlase atakke —, kuid ma ei kahtle, et see nii sündis. Pataljoni tuumik võitles tõepoolest mehiselt. Miinikildude vinguvas sajus «Vickersi» taga püsti seistes tulistada nõuab meelekindlust ja vaprust. Oleks meil olnud kas või paar-kolmgi miinipildujat, oleks lahingu tulemus võinud kujuneda sootu teistsuguseks.

Mehed siunasid veel seda, et me ise vaenlasele suhu jooksime. Ilma luureta, muudkui põrutati edasi. Egas eessõitvad mootorratturid veel luure ole. Sakslased lasksid mootorrattad ilusasti Pärnu piiril ära käia, ja kui autokolonn Audrus peatus, rünnati seda varem ettevalmistatud positsioonidelt. Mõistsin hästi võitluskaaslaste meelepaha. Meie rooduga oleks võinud Ares samasugune lugu juhtuda. Ka meie liikusime edasi luureta. Õnneks oli vaenlasel seal vähem jõudu ja nende kuulipildurite närvid ei pidanud vastu — meid hakati kaugelt tulistama. Seepärast ei kandnud me ka kaotusi.

Kõnelesin Ruutholmile isegi sellest, et pärast õnnetut lahingut süüdistas nii mõnigi mees kõrgemaid sõjaväeinstantse, kes halvasti relvastatud ja väljaõpetamata rahvaväesalku paiskavad Saksa regulaararmee üksuste vastu.

Me põhjasime küll olukordi ja hävituspataljonide läbimõeldamatut kasutamist, luure unarussejätmist ja halba relvastust. Aga me tundsime ka muud. Süüd, mis lasus meil enestel.

Neil päevil käisid poisid süngetena ringi. Õnneks ei hakanud me sõnadega üksteist sööma. Ka neid, kes teistest hiljem Lihulasse jõudsid või alles Tallinnas välja ilmusid, ei nöögitud. Asi oli liiga tõsine ja ühteviisi süüdlastena tundsime end kõik.

Kuigi Audru lahingust on möödunud juba peaaegu kuu aega, kuigi me oleme vahepeal täitnud paljusid muid ülesandeid, erutusin ma sellest Ruutholmile kõneldes, nagu oleks kõik alles eile juhtunud.

Ruutholm kuulas mind tähelepanelikult.

«Ma mõtlen, et targem oli siiski sakslasi Pärnu juures rünnata kui Harku rabas nende Tallinna alla jõudmist oodata,» arvas Ruutholm.

Ta üllatas mind oma sõnadega, jumala eest. Mitte seetõttu, et need oleksid olnud erakordsed ja ennekuulmatud. Hoopis vastupidi. Nõndaviisi olin ma ise kunagi mõelnud. Pärast Pärnu mahajätmist. Mäletan isegi seda, et ma lamasin siis heinasao ääres, turja torkisid teravad heinatüükad, kuid ma ei viitsinud ennast liigutada.

Tal on õigus. Me kõik oleme süüdi, et Audrus viltu vedas. Õigemini, keegi pole süüdi. Kurat küll, mis teha, kui Punaarmee väeosi kõikjale ei jätku.

Ma ei saanud teisiti ja ütlesin sõbrale:

«Meie sanitar jäi Audrusse.»

3

Ma kõnelesin Ruutholmile, et keegi ei tea, mis sai Helgi Uiboperest. Ma ei liialda. Olen rääkinud kõikide meestega, kes Audrust tagasi tulid, kuid ükski ei oska öelda, kas Helgi langes, sattus vangi või eksis vaenlaste eest põgenedes metsa. Paljud poisid, keda vahepeal surnuks peeti, ilmusid mitme päeva või isegi nädala pärast tagasi pataljoni. Ka need mehed, keda ootamatult puhkenud lahing oli oma üksuste juurest laiali pillutanud, kes polnud võõras ümbruses orienteerunud ning olid mitu päeva rabades ja metsades ringi ekselnud, kuni omade juurde välja jõudsid, ka need mehed olid pead raputanud. Nemadki polnud Helgit kohanud.

Helgi sõitnud sanitaarautos, seda kinnitas sanitaarauto juht. Edasise kohta laiutas ta käsi. Kolonni seismajäämisel tulnud ta kabiinist välja, ajanud teiste autojuhtidega juttu ja läinud siis maanteest pisut kõrvale vett viskama. Tagasi oma masina juurde polevat ta enam pääsenud. Maanteel lõhkenud juba miinid ja kahelt poolt, eest ning kõrvalt, antud kolonnile risttuld.

Kas sanitar Uibopere jäi autosse istuma või tuli maha? Sellele küsimusele jättis sohver täpse vastuse võlgu. Arvas aga, et Helgi tuli välja. Helgi olevat üldse keevaline tüdruk, vaevalt maldas ta umbsesse

autosse tukkuma jääda. Pealegi kamandati kõik autodelt maha.

Arst ei olnud targem. Rääkides puhkes ta mitu korda nutma. Arst rääkis nii: «Autode seismajäämisel läksin ma komissari juurde. Küsisin, mis koht see on; ta vastas, et Audru. Veel küsisin ma, kas jääme siia kauemaks peatuma või sõidame kohe edasi. Komissar ütles, et see selgub varsti. Ta lisas, et tee Pärnu on vist vaba. Komissar kiirustas kuhugi, mina märkasin maantee kõrval maasikaid ja hakkasin neid noppima. Maasikaid polnud palju, leidsin ainult pool peotäit. Siis see algas. Kaotasin pea. Unustasin, et olen arst. Paljud hakkasid jooksma metsa poole ja mina jooksin nendega kaasa. Oleksin pidanud oma auto juurde tõttama, aga... Auto ja Helgi ja kohustused tulid alles siis meelde, kui nägin esimesi haavatuid. Maanteele autode juurde polnud aga enam võimalust tagasi minna... Ma ei anna endale kunagi andeks, et sattusin segadusse. Tunnen end ka Helgi pärast süüdlasena. Tahaksin loota, et temaga ei juhtunud kõige halvemat... Ta elab, seltsimees Sookask, uskuge, ta elab.»

Ka mina tahtsin siis ja tahan ka nüüd uskuda, et Helgi ei saanud surma. Algul näis see mulle võimatuna, ma olin veendunud, et ta hukkus kas autos või maanteel. Kogu aeg viirastub mulle väike inimkogu, kes lamab minust kolm-nelisada meetrit eemal maanteekruusas. Kuigi see pilt mind praegugi vahetevahel vaevab, püüan endale selgeks teha, et tegemist polnud Helgiga. Maanteel lamav laip ei pruukinud sugugi olla teistest väiksem, see võis mulle üksnes nii tunduda. Ma jäin liiga kaugele, et täpselt kindlaks määrata, kas oli tegemist mehe või naisega. Ning egas meie pataljoni kõik poisid ole pikakasvulised ja turjakad lurichid või palusalud. Nende hulgas on päris kleenukesigi.

Kui mõtlen, et Helgi võis tõesti surma saada, kaob justkui maailm mu ümbert. Kõik taganeb, hajub kuhugi, jääb ainult tohutu üksindus, rusuv kurbus. Aga ka teine oletus ei ole kergem. Võimalus, et Helgi langes fašistide küüsi, ei valmista mulle põrmugi rohkem rõõmu. Fašistid ei halasta kellelegi, ka temasugusele õrnale ja haprale tüdrukule mitte. Vali bandiidid ei hoolinud vähimatki rinnalapsest ja selle emast,

mis kõnelda hävituspataljoni kuulunud noorest naisest.

Ma sisendan endale kangekaelselt, et Helgi ei hukkunud ega sattunud ka vangi. Ta põgenes maanteelt nagu paljud mehed, kaotas omad silmist, nagu see mõne teisegagi juhtus, või tekkis olukord, kus ta ei saanud pataljoniga liituda, pidi end kas kuulide eest varjama või sakslaste silmist kuhugi peitma. Kui sakslased või nendega koos tegutsenud bandiidid Helgit kohe kinni ei võtnud, siis ta pääses. Ma sisendan endale just viimast võimalust. Helgi ei saanud autode juures surma, ta jooksis mürskude ja kuulide eest pakku, eksis seltsimeestest kaugele ja oli sunnitud teispoole rindejoont jääma. Kõik lootused pole hoopiski mitte kadunud. Ta elab, ja kuigi tal on raske, ei vannu ta alla. Helgi on imeväärselt julge ja vastupidav tüdruk. Kas mammakese põllepaelte küljes rippuv tossike oleks hävituspataljoni astunud? Talle on hõlpus haiget teha, sest ta usub inimesi, kuid alla suruda pole teda hoopiski mitte kerge. Ka arst arvas sedasama. Teisedki rääkisid nii. Kõik.

Tollal ma kõnelesin tihti arstiga Helgist. Ükskord vaatas ta mulle otsa ja küsis:

«Te armastate Helgit väga?»

Oleks ta minult nõnda küsinud enne Audru lahingut või kui Helgiga poleks midagi juhtunud, oleksin ma vist kas naerma puhkenud, segadusest jumal teab mida padranud või üllatusest hoopis keeletuks jäänud. Siis ma ei mõistnud seda, mida hiljem mõistma hakkasin. Vastasin talle üheainsa sõnaga:

«Jah.»

Vaevalt ma endale kunagi ise oleksin tunnistanud, et armastan Helgit. Kui armastatakse, siis vist ei räägita sellest. Vähemalt iseendaga mitte. Ma polnud oma armastusest ise üldsegi mitte teadlik. Vähemalt selle hetkeni. Mul oli ainult ääretult kahju Helgist, tema saatus muutus mulle palju tähtsamaks iseenda saatusest. Ma ei mõelnud enam muust kui temast, ükspuha mida ma ka tegin. Ma ei analüüsinud oma tundeid ega põhjusi, mispärast mõte Helgi surmast või vangilangemisest mind nõnda vapustas ja kõik muu, mitteolulisema kõrvale tõrjus. Arsti küsimus, millest õhkus kaastunnet,

soojust, tahet mõista ja julgustada, aitas mul iseendas selgusele jõuda.

Koplimäe aimas, et see, mis juhtus Helgiga, tähendab mulle hoopis rohkemat kui hea seltsimehe kaotamist. Ta ei hakanud pärima, kas ma armastan Helgit või mis minuga lahti on, aga et minuga midagi lahti oli, seda märkas tollal igaüks. Taipasin ülihästi, et ka Ilmar tundis mulle kaasa ja püüdis mind omal kombel lohutada.

Ma kõnelen Ruutholmile kõigest. Välja arvatud ainult arsti küsimus, kas ma armastan Helgit, ja enda ülestunnistus. Niisugustest asjadest ei saa ega tohigi vist võõrastele kõnelda. Olgu see võõras kuitahes täitsamees. Olgu ta kas või Aksel.

4

Jõuame Võidu väljakule. Sadu on hõredamaks jäänud.

Ametiühingute Maja trepil seisab rohkesti inimesi, kes viipavad meile käega. Märkan, et suure, seitsmekordse hoone alumiste korruste aknaid on kindlustatud liivakottide, kastide, paberipakkidega, mis paneb muigama. Läbi klaasukse paistab püssi käes hoidev valvur.

Kas tõesti valmistutakse tänavalahinguteks?

Tuuleiil peksab vihmapiisku näkku.

Kuskil eespool sammub Taavet Tumme.

Küünitan ettepoole vaadata, aga ei näe teda. Lühikesekasvuline Tumme kaob teiste varju. Hoolimata oma paksude taldadega ja kõrgete kontsadega saabastest, mida ta pole siiani vahetanud säärikute vastu. Temaga oli mul väga raske kõnelda Helgist. Ta päris üksikasju, ma rääkisin kõik, mida teadsin. Mu sõnad mõjusid Tummele palju rohkem kui Ruutholmile. Helgi saatus vapustas ka politrukki, aga Tumme oli niisama õnnetu kui mina.

Istusime kaua aega põliste puude all ja vaikisime.

Viimaks ütlesin:

«Ta ei saanud surma.»

Tumme vaatas minust mööda, kuhugi kaugele, võibolla nägi ta oma silme ees Helgit tüdrukukesena kekskasti mängimas.

«Peaks sul õigus olema.»

«Ma tunnen, et ta ei hukkunud.»

Tumme kordas:

«Peaks see nii olema.»

Jätkasin erutatult:

«Mitte keegi pole näinud tema . . .» Pidin ütlema juba «surma», kuid neelasin selle sõna alla. Ma ei saa ega taha mõelda, et Helgit enam ei ole. «Usu mind, me kohtame veel kunagi teda.»

Ma püüdsin selles veenda mitte üksnes Tummet, vaid ka iseennast. Mul on üha raskem endale sisendada, et Helgi pääses. Mida päev edasi, seda vähem ma usun. Kuid uskuda ma tahan, kõigest hoolimata.

«Kui ta elama jäi, siis ta peab vastu,» lausus Taavet.

«Kindlasti peab,» kinnitasin mina.

Ma kõnelesin Tummele kõigest, ainult mitte väikesest inimkogust, kes lamas Audru maanteel autode läheduses. Kardan, kui ma talle ka sellest räägiksin, kaotaks Tumme igasuguse lootuse. Ja see rööviks ka minult viimase usuraasu.

«Eile Tallinna jõudes läksin koju,» hakkas Tumme rääkima. «Majaelanikud küsisid, mida ma Uibopere tütrest tean. Nende jutust selgus, et Helgi oli viimati juuli keskel oma korteris käinud. Hiljem pole teda enam nähtud. Ütlesin naistele, et me ei kuulu Helgiga enam ühte üksusesse; et me teenivat ühes ja samas pataljonis, seda kõnelnud neile Helgi ise. Seletasin veel, et ega hävituspataljonid Tallinnas paigal püsi. Küllap Helgi tuleb siis, kui mahti saab. Oleksin sinuga varem kokku juhtunud, siis poleks tühja lobisenud.»

«Võib-olla on paremgi, et me kohe eile teineteist ei kohanud,» arvasin mina.

«Mul on Helgist nõnda kahju, nagu oleks ta mu oma laps olnud.»

Tumme sõnadest õhkus sügavat kurbust. Mõtlesin, et aastate poolest sobiks Helgi tõepoolest meie raamatupidaja tütreks.

«Imelik,» jätkas Tumme, «kui ta lapsena õuel hullas või hiljem kooliplikana mulle koridoris vastu tuli, suhtusin ma temasse nagu igasse teisessegi majas elavasse tüdrukusse. Omamoodi hellitasid teda peaaegu kõik,

aga et ta mulle nii südamesse on kasvanud, seda ei oleks osanud arvatagi.»

«Midagi või kedagi kaotades mõistame ennast alati paremini.»

Kas kostis mu häälest midagi või äratasid mu elutargad sõnad tema tähelepanu, kuid Taavet Tumme hakkas mind justkui uute silmadega vaatama. Ta vist aimab.

Jällegi istusime tükk aega vaikides.

Suur aed, mis ulatus omaaegse Saksa saatkonna eest Tui tänava koolihooneni, kihas mitme hävituspataljoni võitlejaist. Istuti, seisti või pikutati tihedaleheliste kastanite, vahtrate ja pärnade varjus. Ootavate ja juttuajavate meeste hulgas sõelusid komandörid, käskjalad või muidu kärsitud inimesed. Eri pataljonid ja nende allüksused moodustasid omaette rühmitusi, kelle vahel askeldasid need, keda kas teenistusülesanded või lihtsalt rahutus tõukas alatasa siia-sinna keerlema. Ka mina ei läbenud paigal püsida, rübelesin ühe meestegrupi juurest teise juurde. Alles Ruutholmi kohates maldasin puu alla istuma jääda.

Meie juurest möödus Mürkmaa, kuid ma ei teinud temast välja. Ka tema ei andnud millegagi märku, et oleks mu ära tundnud. Võib-olla ootas, et ma püsti kargaksin ja aupaklikult tervitaksin. Mõtlesin veel, et Mürkmaa-taolistega ei juhtu midagi, küll aga heade inimestega, nagu Helgi ja Külamees. Külamees oli langenud, sellest kõnelesid mulle nii Ruutholm kui ka Tumme.

5

Möödume «Estonia» eest ja suundume Tartu maanteele. Vihma tibab ikka veel.

Sillutuskivid jalge all on libedad. Vahetevahel kipub mu vasak jalg vääratama. Haav on ammu paranenud, kuid miski pole nii nagu varem. Ma vist vean vasakut vänta pisut järel. Järsku jäängi lonkuriks. Mul on päris kama kõik, kas läbilastud säärega jalg hakkab normaalselt funktsioneerima või ei. Ka niisuguse kossiga saab läbi. Isegi ujuda võib. Poksiringiga tuleb aga vist jumalaga jätta.

Kui viimati kodus käisin — Tallinnas olles käin ikka kodus, ehk on ema kirja saatnud —, agiteeris majaperemees mind tükk aega, et ma viimaks ometi aru pähe võtaksin ja kaotajate killast lahku lööksin. Egas igakord nii vea, et luu jääb terveks. Sagedasti võtab kuul või miinikild hingegi. Praegu oleks paras juhus kõrvale põigata. Tark mees hangib niisuguse jalaga igasuguseid tõendeid, ja ükski koer ei haugu.

«Koerad jätaksid mind ehk tõesti rahule,» vastasin tema õpetussõnade peale, «kuid fašistid on hullemad kui koerad.»

Ta sai minust aru, ta pole hoopiski mitte juhm inimene.

«Sul vist pole enam midagi parata jah,» ütles majaperemees. «Ega sakslased sinusugust, kes sa neil püssiga vastas käisid, rahule jätaks.»

«Ega sakslased üksi. Need meie oma soost Hitleriootajad kah.»

Imelik, majaperemees võtab minu sõnu viimasel ajal hoopis tõsisemalt. Ka nüüd nõustus ta minuga, pidas aga tarvilikuks lisada, et tema ja teiste majaelanike pärast ei tarvitseks ma karta, vaevalt keegi mind üles andma jookseks.

Majaperemees seda ei teeks ja võib-olla teisedki mitte. Kuid ma ei võtnud püssi selleks kätte, et seda samas maha visata. Midagi niisugust ma talle ütlesingi.

«Teie korterit ma hoida ei saa,» lausus ta nüüd. «Mööblit ja muud kraami hoian.»

Tähendab, peremehe arvates on Tallinna saatus otsustatud. Kuid ta on siiski otsekohene taat, et viib jutu niisugustele asjadele, millest tal endalgi pole meeldiv rääkida.

«Mis sellest mööblistki,» arvasin mina.

«Sa oled alles noor inimene, Olev. Mööblile ja muule kraamile ei maksa käega lüüa, olgu võim missugune tahes. Seda läheb alati vaja. Venemaalt tagasi jõudes on hea midagi eest leida. Pärast sõda tulevad inimesed ikka oma elukohta tagasi. Eks keegi teistki, kellel eluvaim sisse jääb.»

«Mina ei ole veel Tallinnast lahkunud.»

Need sõnad põrutasin ma ülemäära ägedalt.

«Täna ei ole, homme oled,» ei kõigutanud vanameest miski.

«Tallinna nõnda kergesti käest ära ei anta,» jäin ka mina endale truuks.

Peremehe hääl muutus korraga kohkunuks.

«Kas te kavatsete tõesti Tallinnast küünte ja hammastega kinni hoida? Siis ei jää ju linnast kivi kivi peale.»

Hammustasin:

«Puumajad põlevad maha, kivihooned lastakse sodiks.»

«Sina, poiss, ära räägi nii. Poliitika on poliitika, inimeste eluase on inimeste eluase.»

«Tallinna kaitstakse viimse võimaluseni,» kordasin mina. Mitte üksnes jonniajamisest, vaid nõnda see on. Seda räägitakse meile hävituspataljonis, nii kirjutavad ajalehed. Punaarmee vastupanu on muutunud järjest tugevamaks. Sakslased jõuavad edasi ainult samm-sammult. Kõikjal mujal liiguvad nad kiiremini edasi kui siin. Ma oleksin võinud peremehele, kes oma majaloksust kaugemale näha ei suuda, terve poliittunni maha pidada, mispärast Tallinna ei saa ega tohi kergelt käest ära anda, kuid mul polnud aega temaga jännata. Enne lahkumist küsisin talt nagu möödaminnes, kus ta poeg on.

Peremees kehitas õlgu.

«Kas Petrogradi taga või mere põhjas.»

Ma ei taibanud korralt, mispärast mere põhjas.

«Kõneldakse, et laev, millega mobiliseerituid Leningradi saadeti, pommitatud põhja.»

Ühmasin, et pole sellest kuulnud. Ja veel, et kõike loba ei maksa uskuda. Oleksin hea meelega tahtnud tema kartused kummutada, aga ei osanud. Minu suhtumine meie maja peremehesse muutus äkki. Minut tagasi olin ma temas näinud ainult pisikodanlast, kellele ei ole midagi tähtsamat kui tema vara. Kes kui mitte just ei oota sakslasi, siis kellele on täiesti üksköik, mis värvi lipp Toompeal lehvib. Peaasi, et tema maja alles jääb, peaasi, et tema peas juuksekarv ei kõverduks. Nüüd nägin ma temas murelikku inimest, kes on oma poja sõjaväkke saatnud ja tema saatuse kohta halbu sõnumeid saanud; meest, kes valutab

südant linna pärast, mille tänavail varsti hakkavad kärgatama mürsud ja miinid; inimest, kes mõtleb lihtsalt sellele, kuidas edasi elada. Edasi elada aga tuleb.

Mulle mõjus veel see, et viies jutu pojale, olin ma tahtnud peremeest valusasti tabada. Olin juba ette kindel, et see on talle kõige ebameeldivamaks küsimuseks. Arvasin, et Hugo hoiab mobilisatsioonist kõrvale. Seepärast ta ju poja raudteele tööle sokutas. Vastus, mille ma oma küsimusele sain, üllatas mind. Mul on paljudele inimestele nii omane närune komme mõelda teistest ikka halvasti.

Meie kolonn hakkab jõudma tselluloosivabriku juurde.

Vihm on siiski lakanud. Hea oleks, kui uuesti sadama ei hakkaks. Öö tuleb kuskil metsas mööda saata ja halb on, kui külje all pole kuiva kohta ning ülevalt kogu aeg kaela tilgub. Meil pole tihedaid sineleid ega telke, mille alla varjule pugeda.

Inimestele, kes meid pilkudega saadavad, võime jätta mõneti veidra mulje. Osa on erariides, paljud kannavad tööjõureservide kooliõpilastele määratud siniseid tunkesid, ei puudu aga ka roodud ja rühmad, kes on rõivastatud Punaarmee võitlejate puuvillastesse gimnastjorkadesse ja kalifeedesse. Meie relvastus on niisama kirju: vene, inglise ja jaapani vintpüssid, nõukogude ja välismaa päritoluga kerge- ja raskekuulipildujad. Meile on lubatud anda ka miinipildujaid, isegi suurtükke, praegu neid veel ei ole.

Vasak jalg libastab jälle.

Pisut hiljem ei märka ma lompi ja partsatan sellesse. Hea, et mulle anti säärikud, kuradi hea.

6

Sel ööl ei juhtu vist midagi. Nõnda sain ma aru ülemustest. Homme tuleb ka meil pihta hakata.

Hommikul lugesin ajalehesõnumist, et vaenlase vastu paisatud Punaarmee võitlejad läksid rünnakule hüüetega «Kodumaa eest!», «Surm fašistlikele röövlitele!» ja «Stalini eest!». Mõtlesin, et kas ka meie hulgast keegi nii hüüab. Ma tahaksin, et hüütaks. Et ka meie

sõdiksime nii nagu teised. Kardan aga, et seda ei sünni. Meie, eestlased, oleme hirmus tagasihoidlikud oma tunnete väljendamisega. Mõnikord on mul sellest kahju, kuigi ma pateetikat eriti ei salli.

Meie rühm ööbib taevale tänu katuse all. Kõigil poistel ei vedanud nii. Paljud peavad magama väljas, seal kus juhtub. Ööd pole küll külmad, kuid hiljutine vihm on metsaalused märjaks teinud, kuiva kohta on raske leida. Hooneid kõikidele roodudele ja rühmadele aga ei jätku.

Sõjaväelist terminoloogiat tarvitades viibime Perila rajoonis. Üsna meie lähedal, Kiviloo ja Perila vahelises metsas asuvad sakslased.

Siinsed külad ja asulad, mis jäävad suurtest maanteedest kõrvale, on mulle võõrad. Olen uidanud Kosel ja Kehras, millest üks jääb meist paremale ja teine vasakule, aga Perilasse ja Kiviloosse ja Suureväljale ja Alaveresse pole mu jalg varem sattunud. Kuulnud olen, et Alavere mõisas, mis nüüd on juba sakslaste käes, asus varem samasugune suvekolonii nagu Kose-Uuemõisas.

Tulles paistis üle metsade Kehra vabriku kõrge korsten. Arutasime veel poistega, mis korsten see on, ja jõudsime ühisele arvamusele, et uue tselluloositehase toru.

Vahetevahel kostab kuulipildujavalanguid, harva sekka ka kõvemaid kärgatusi. Kes laseb ja kust tulistatakse, pole kerge kindlaks määrata. Mõnikord on tunne, et igal pool toimuvad kokkupõrked: ees, tiibadel ja isegi selja taga. Tegelikult lugu nii pole. Sakslased paiknevad meist ida pool, arvan, et kuskil Kose ja Kehra joonel. Keegi pole meile olukorda üksikasjalikumalt seletanud, niipalju ainult teatati, et fašistid on tunginud Kiviloo ja Perila vahelisse metsa.

Sakslased ründavat siin üldse väga tugevate jõududega. Punaarmee diviis, kelle komandöri käsutusse meie polk olevat antud, pidanud kogu päeva ägedat võitlust. Tulles kuulsime oma kõrvaga lahingukära, mis kord vaibus, samas aga uuesti paisus. Videvikus muutus vaiksemaks. Nüüd kuuldub vaid hõredaid valanguid, üksikuid pauke ja mürsuprahvatusi.

Homme tuleb vist niisama palav, kui mitte veelgi tulisem päev.

Kahju, et ma ei oska vene keelt. Läheksin hea meelega meist sadakond meetrit eemal podiseva välikatla juurde, mille ümber punaarmeelased söövad, ja ajaksin nendega juttu. Huvitav oleks.

Põiki üle välja ruttavad Ruutholm ja meie polgu komissar. Oleks Ruutholm üksi möödunud, ma oleksin teda peatanud. Komissari pärast ei hõika ma sõpra. Vaevalt tal üldse aega oleks minuga lobiseda, nähtavasti kiirustavad poliittöölised mingile nõupidamisele.

Istun palginotil, millele olen konutama jäänud. Jumala eest konutama. Võiksin sisse minna ja heintele pikali heita, aga miski on mind palgivirna külge justkui kinni tinutanud. Poisid kutsuvad juba, ühman neile, et varsti, kuid ei liiguta end paigast.

Nüüd tuleb kaevule Tumme ja ma saan end viimaks palgi küljest lahti. Londin ta juurde ja küsin, kuidas ka läheb.

«Jooma ajab,» ütleb Tumme, laseb pange kaevu, vinnab üles ja joob pika janu. Vahin kõrvalt ja räägin:

«Meil vedas, magame rehetoas heintel nagu härrad. Peremees tõi heinu, et külje all pehmem oleks. Teie rood kupatati kuusikusse? Kuuskede all pole vist maa nii niiske nagu mujal... Tänaõhtune tulisoolane heeringas ajab ka mind jooma... Augustis läheb vara pimedaks, kell pole veel üheksa, aga juba nõnda hämar et... Siin on päris hea vesi, eks ole?»

Tumme pühib käeseljaga suu puhtaks.

«Tihedate kuuskede all pole häda midagi.»

Ma arvan nüüd sedasama.

Mul on täna jälle kuradi imelik meeleolu. Meenuvad igasugused asjad. Varem oli nii: mis möödas, see ka meelest. Mitte et ma mingi juhtumi oleksin täiesti unustanud, ei, mälu on mul hea. Ma lihtsalt ei mõelnud nii palju olnule. Nüüd tulevad hiljutised sündmused kogu aeg meelde ega anna rahu. Otsustasin Tummele rääkida ka Niidasest, kellega ma veel kord kokku põrkasin. Siis, kui käisin juuli lõpus ema ja õdesid Ülemiste jaamas taga otsimas. Ja insener Eliasest.

Evakueerujad istusid oma kohvrite, pakkide ja pampude juures ning ootasid ešeloni väljumist. Naised, lapsed, taadid või siis hoopis poisikesed. Keskealisi mehi nägin vagunites harva. Neid kohates mõtlesin, et tegemist on nähtavasti väga suurte spetsialistidega, keda tagala vajab rohkem kui rinne. Või nahahoidjatega, kes hädaohu eest jalga lasevad. Tundsin ära ühe kunstniku, kelle kõrval istus minuvanune noormees. Nähtavasti poeg.

Puurisin pilgu poisisse, kes silmad kõrvale keeras. Läbi pea sähvatas, et meie aastakäik kuulub ju mobilisatsiooni alla. Hävituspataljoni võitlejana ei tarvitsenud minul mobilisatsioonipunkti minna, aga mispärast tema niisama ringi hulgub?

Trügisin kompsude, kottide ja kastide vahel edasi. Kurat temaga, selle selliga. Küllap papa kombineeris oma võsule evakueerumisloa.

Mida vagun edasi, seda rohkem ma veendusin, et minu ema ja õdesid ešelonis ei ole. Arvatavasti sõitsid nad juba eile ära. Jaamakorraldaja ütles, et eelmisel päeval olevat kaks evakueeritavate rongi väljunud.

Nüüd, kus järjest rohkem veendusin, et ma oma peret enam nii pea ei näe või üldsegi mitte ei näe, oli mul tohutult kahju, et nad nõnda ära sõitsid. Kõik kukkus rumalalt välja. Audrust Tallinna jõudes oleksin ma pidanud emale kohe sõna saatma. Või laskma end Koplimäel koju sõidutada. Viivitasin niikaua, kui hiljaks jäin. Ma ei tahtnud, et ema minu haavatasaamisest enne teada saaks, kui ma juba vabalt käia võin. Muidu muretseb üleliia. Emad on juba kord niisugused, tühine kriimustus paistab neile jumal teab missuguse kohutava vigastusena. Arvasin paari päevaga kõik korras olevat, paranemine aga võttis rohkem aega.

Ühest vagunist teise trügides mõistsin, et talitasin rumalalt. Kahtlemata valutab ema nüüd palju rohkem südant minu pärast. Õedki ehk muretsevad. Mind ootas kodus kiri, milles ema teatas, et nad sõidavad Uljanovskisse. Ema kahetses, et nad ei saa minu kojujõudmist ootama jääda, ja ma tundsin end viimase luruna. Kas ma poleks suutnud seotud säärega kodus käia?

Kahtlemata oleksin. Mis siis, et jalg valu tegi ja arst kõndimise ära keelas. Hävituspataljoni ruumides lääpasin ringi, kojuminemise aga lükkasin edasi.

Mõistsin veel midagi. Sain aru sellest, et kartus värske haavaga ema silme ette ilmuda polnud ainuke põhjus, miks ma kojuminekuga venitasin. Neil päevil mõtlesin ma väga vähe omastele. Mu peas polnud kellelegi ruumi peale Helgi.

Tundsin end halva pojana ja halva vennana. Üldse inimesena, kes ei suuda toetada ja hoida neid, kes on talle kõige kallimad.

Otsides ema, sattusin silm silma vastu Niidasega. Jajah, jällegi temaga. Kuhu ma ka ei läheks, ikka leian tema eest.

Endel Niidas istus akna all. Riiulil, istepingil, pingi all, vahekäigus, kõikjal ta ümber paiknesid mahukad, head ja tugevad kohvrid. Ei ühtki riidest pampu, ei kasti ega muidu kompsu, ainult kõvad ja kindlasti ka lukustatud fiiberkohvrid. Niidase ümber hõljub ikka ehtniidaslik atmosfäär.

Tema siinviibimine üllatas mind. Mul oleks kergem kujutleda Niidast metsavendade seltsis kui evakueerujate seas. Mul oli jäänud temast mulje kui inimesest, kellel ei ole sisimas mitte midagi ühist nõukogude võimuga. Nüüd aga losutab ta oma kohvrite keskel rongis, mis viib ausaid inimesi itta.

Ma oleksin edasi läinud, sest mul polnud aega ega tahtmist niisuguse mehega jännata. Ta ise pidas mind kinni.

8

«Tervist, Olev!» hüüdis ta mulle nagu oma kõige paremale sõbrale.

Niidases polnud enam kübetki meie viimase kohtumise ebakindlusest. Mu ees ei istunud närviline, end kõigest hingest õigustada püüdev mees.

Ma ei öelnud talle sõnakestki. Ma ei jõudnud otsusele, kuidas käituda, kas temast üldse mitte välja teha või kõnelda temaga.

Niidas tõusis püsti, astus sammu minu poole ja talle tee andmiseks pidin ma mööda vahekäiku edasi as-

tuma. Ta tuli mulle järele. Niidas justkui pukseeris mind edasi. Kui ta mind vaguniplatvormil peatas, taipasin, et ta ei soovi sõidukaaslaste keskel minuga juttu alustada. Pelgas, et võin mingisuguse tembuga hakkama saada. Miks ta aga mulle üldse läheneda püüdis?

«Su jalaga on midagi juhtunud,» ütles ta nüüd osavõtlikult. «Oled haavata saanud?»

Niidas oskas mult relvad võtta.

«Tühine täke,» pobisesin temast mööda vaadates.

Niidas rääkis:

«Mind saadetakse Uraalidesse. Idas hakatakse ehitama uusi tehaseid, insenere ja tehnikuid on seal hädasti vaja.»

Nüüd ütlesin mina:

«Sa ei tulnud meie juurde tagasi.»

Niidas puhkes naerma. Nagu oleksid mu sõnad talle tõepoolest nalja valmistanud.

«Sa imponeerisid tol õhtul mulle. Pidasid mind argpüksiks ja reeturiks. Sul oli omajagu õigust nii kõnelda, sest sa ei teadnud kõike ega uskunud mu sõnu. Võibolla ei usu sa ka praegu mind? Palun, loe!»

Niidas kiskus oma põuest suure, punnis külgedega rahatasku, otsis sealt välja mitmesuguseid dokumente ja toppis neid minu kätte.

Lükkasin paberid tagasi.

«Loe siiski,» käis Niidas peale. «Ma ei taha, et sina või ükskõik kes mõtleks minust ei tea mida.»

Tema tõendeid ja tunnistusi ma siiski uurima ei hakanud.

Niidas jätkas:

«Me kaldume liiga kergesti oma kaaslasi hukka mõistma. Teist hukka mõista on kerge, hoopis raskem on mõista. Kuid mõistma me üksteist peame, Olev. Sinu kahtlustused solvasid tol õhtul mind nii, et ma ei suutnud sulle midagi selgeks teha. Võib-olla kahtlustad sa mind ka praegu? Ütlen sulle ainult üht: mobilisatsioonist ei vabastata praeguses olukorras kergesti kedagi ja evakueerumistõendeid ei anta inimestele asja ees, teist taga. Ma ise pole taotlenud ei üht ega teist. Mina täidan ainult rahvakomissariaadi ja direktiivorganite korraldusi.»

Mispärast ta mulle seda kõike rääkis? Kas minu või

Ruutholmi või Tumme arvamus talle tõesti midagi luges? Mispärast ta minuga juttu alustas?

«Kuidas teil läheb?» pööras ta kõne mujale. «Kas Tumme ja direktoriga on kõik korras?»

Ta vaatas mind äkki mõistaandva kõrvalpilguga, pilgutas silma ja küsis veel:

«Kuidas elab teie noor sanitar?»

Seda poleks ta pidanud küsima, seda viimast mitte. Ma vaatasin talle otsa ja laususin raskelt:

«Seltsimees Uiboperet ei ole enam.»

«Mis temaga juhtus?»

Niidase häälest kostis paljas uudishimu, mis haavas mind.

«Helgi sai kas surma või langes fašistide kätte vangi.»

Niidas vangutas kahetsevalt pead. Ta teeskles, jumala eest teeskles. Niidasel ei olnud Helgist enam sooja ega külma. Sama vähe oleks ta kaasa tundnud Akselile või Taavetile, kui nendega oleks midagi juhtunud. Tajusin seda. Ja ka seda, et kõik ta sõnad ja kinnitused olid valed. Küllap ta oli suurt vaeva näinud, et endale vajalikke pabereid hankida.

«Meie mehed on tervise juures?»

Ma ei vastanud Niidase viimasele küsimusele. Ütlesin talle hoopis midagi muud:

«Imestan, et sa tagalasse sõidad. Ausõna, imestan. Kas sa siis enam ei arva, et sõda on juba kaotatud?»

Niidase pilk muutus külmaks.

«Ma ei kavatse teist korda su häbematusi kuulata. Hüvasti.»

Ta tahtis ümber keerata ja vagunisse minna. Haarasin tal õlast kinni ja tõmbasin tagasi enda juurde.

«Kas sa ei karda, et sakslased jõuavad Volga äärde, Uraalidesse, Siberisse? Vasta!»

Mu hääl värises erutusest.

Niidas tõukas mu käe õlalt maha.

«Poisike!» sõnas ta vihaselt. «Kasvatamata poisike!»

Ägedus rauges. Jätsin ta sinnapaika ja hüppasin perroonile.

Ta jooksis mulle järele. Peatas mind ja ütles kiiresti:

«Sa kahtlustad mind! Bandiite aga kaitsed!»

Ma ei taibanud midagi.

«Enne sinu tulekut nuhkis siin insener Elias. Ära

imesta, insener Elias. Metsavend, kelle kohta sa tõtt ei julge rääkida.»

Nüüd mõistsin. Arvatavasti oli Niidas kõnelnud veel kord seltsimees Liivega, kellele valetasin, et ma pole insener Eliast näinud. Jah, sellest ma sain nüüd aru. Kuidas sattus aga Elias Tallinna?

«Kas ka Elias kavatseb evakueeruda?»

Taevale tänu, et ma vähemalt nõnda oskasin öelda ega jäänud Niidasele ammuli sui otsa vahtima. Seda oleks võinud kergesti juhtuda, sest ta viimased sõnad rabasid mind tõesti.

Niidase hääl muutus korraga tungivaks:

«Me võime teineteisest kõige halvemini mõelda, kuid klassivaenlaste vastu peame üheskoos tegutsema. Insener Elias on Tallinnas, see on tõsi. Kindlasti saadeti ta siia teatud eesmärkidel. Tarvis on vastavaid organeid kiiresti informeerida, et vaenlane õigel ajal kahjutuks tehtaks. Üks hetk!»

Niidas soris jällegi taskutes. Seekord võttis ta välja väikese nahkkaantega taskuraamatu, lehitses seda, tõmbas siis märkmikust ühe lehe välja, kirjutas midagi ja ulatas paberi mulle.

«Kõlista sellel numbril. Teata, et insener Elias, keda sa nägid Valis bandiitide hulgas, tegutseb praegu Tallinnas. Võib-olla jõutakse ta õigel ajal kahjutuks teha.»

Ma silmitsesin rebestatud servaga väikest taskuraamatu lehekest, millele oli kirjutatud telefoninumber, ja tõstsin siis pilgu Niidasele. Küsisin vaikselt:

«Kas see on enkavedee number?»

Ta noogutas pead.

«Mispärast sa ise ei helista?»

«Ešelon võib iga minut välja sõita. Pealegi on telefon jaamakorraldaja juures. Tundmatute inimeste kuuldes ei kõlba niisuguseid jutte ajada.»

Jälgisin Niidast tähelepanelikult. Mispärast oli niisugune telefoninumber tema märkmikus? Mida see tähendab?

«Kas sa kõnelesid Eliasega?»

«Jah. Ta nägi mind ja kõnetas mind ise.»

«Mis ta rääkis?»

«Ütles, et otsib seltsimees Liivet. Ma ei uskunud teda.»

«Mispärast?»

«Tunnen inimesi liiga hästi. Naiste pärast joostakse peaga tulle ainult filmides.»

Ma tajusin füüsilist vastikust Niidase vastu. Ta peab olema õudselt halb inimene, et teisi niisuguste silmadega vaadata. Esitasin Niidasele veel ühe küsimuse:

«Kas sa oled seda telefoni juba kasutanud?»

Niidas muutus ettevaatlikuks.

«Mulle anti see number kevadel... rahvakomissariaadis. Arvasin, et seda kunagi tarvis ei lähe, kuid nüüd kulub marjaks ära.»

Jälle näis Niidas minu silmis suure lurjusena. Ta ju valetas. Rahvakomissariaadid ei varusta niisuguste numbritega oma allasutuste töötajaid. Mispärast Niidas põikleb? Mulle meenus Niidase omaaegne vaidlus Ruutholmiga, see, mida ta oli rääkinud insener Eliase kohta, ja mul tärkas kohutav mõte.

«Järsku olid sina see,» ütlesin ma ärritust vaevaga maha surudes, «kelle pärast meie peainsener pidi Tallinnast põgenema?»

Jah, niisugune mõte tärkas minus. Otsisin Niidase silmi, et näha, kas ta räägib tõtt või valetab jälle. Oleksin tahtnud, et ta mu kahtlustuse ümber lükkaks. Sest kui Elias otsustati Niidase andmete põhjal välja saata, on viimane ju tuhat korda kahjulikum inimene, kui ma seni olin arvanud.

Niidas ei vastanud mulle. Ta libises mu küsimusest kõrvale.

«Talita oma südametunnistuse kohaselt,» lausus ta jäise ilmega. «Mõtlesin, et sa astusid hävituspataljoni selleks, et võidelda bandiitide vastu.»

Ta lahkus minust üleolevana. Ma ei suutnud enam ta enesekindlust kõigutada. Nende ees, kes mind solvavad, jään ma nähtavasti elu lõpuni abituks. Oleksin võinud teda lüüa, aga siis oleks ta tundnud end märtrina. Oleksin võinud talle näkku paisata, et kui mina astusin hävituspataljoni paljast seiklushimust, mida ta ju mulle mõista andis, siis tema põgenes pataljonist argusest. Kuid mida ma oleksin sõimlemisega saavutanud? Mitte midagi. Nüüd, kus tal on õnnestunud endale soetada vajalikud paberid, ei suuda enam keegi teda kõigutada.

Niidas pani mu pähe kärbse, mis mind kohutavalt häiris.

Ma olin tulnud ema ja õdedega hüvasti jätma, aga Ülemiste jaamast lahkudes mõtlesin ma rohkem insener Eliasele kui neile.

Kas helistada või mitte? See küsimus hakkas mind lausa piinama.

Minus süvenes veendumus, et Niidas oli seotud Eliase asjaga. Kui ägedalt ta Eliast tagaselja süüdistas, nimetades inseneri omaaegse Teede Ministeeriumi purikaks, kes olevat kogu aeg meie tehases loonud Nõukogudevastast meeleolu, nimetanud stahhaanovlikku liikumist töösangarite fabritseerimiseks paberil ja valimisi võidujooksuks, kes jõuab varem. Ta võis niisuguseid ja hullemaidki jutte kõnelda ka julgeoleku töötajaile.

Siis, kui Niidas ja Ruutholm insener Eliase üle vaidlesid, näis mulle, et õigus on Niidasel. Praegu ma enam nii ei mõtle. Nüüd tundub mulle, et õigus oli Ruutholmil. Nähtavasti seepärast, et olen töökoja juhatajat liiga hästi tundma õppinud. See inimene on valmis enda huvides kõike tegema.

Kõneldakse, et enkavedeel on mitmesuguseid silmi ja kõrvu. Olgu. Kodanlikul võimul oli oma poliitiline politsei, ja ega töörahva võimgi selleta läbi ei saa. Kuid meie silmadeks ja kõrvadeks peavad olema ausad ning omakasupüüdmatud inimesed, mitte Niidase-taolised silmakirjateenrid-karjeristid.

Hüva, Niidas võib olla ja kindlasti on närukael, kuid ma nägin Eliast oma silmaga Vali bandiitide hulgas. Tal oli püss käes ja küllap ta sellest ka lasknud on. Temast on saanud vaenlane. Minu vaenlane. Erapooletu inimene ei võta relva pihku ega tegutse koos metsavendadega. Rääkimata sõbrast. Ning vaenlast ei saa ega tohi haletseda.

Ma võtsin mitu korda mulle antud plokilehe taskust välja, sellele kirjutatud number sööbis mulle pähe, kuid miski takistas mind telefoni juurde minemast ja helistamast.

Oleks mulle andnud selle telefoninumbri keegi teine, siis ma oleksin telefoneerinud.

Teiseks ma uskusin seda, mida Niidas tõena võtta ei saanud. Insener Elias võis tõepoolest Tallinna tulla ainuüksi seepärast, et kohtuda Irja Liivega. Mida rohkem ma selle üle mõtlesin, et Elias tõttas oma vabadusega riskeerides Irja Liivega jumalaga jätma, seda suuremaks ta minu silmis kasvas. Veendumus, et ta on vaenlane, lõi aga kõikuma.

Ma ei jõudnud oma kaalutlustes kuhugi välja. Tammusin nagu pahmast sõtkuv härg ringi.

Pagana kahju, et ma ei saanud siis Ruutholmiga nõu pidada. Ruutholm ja kogu minu vana rood tegutses ikka veel kuskil Pärnu-Jaagupi kandis, meid Koplimäega sinna tagasi sõita ei lastud. Ruutholm oleks teadnud, mida ette võtta. Üksinda oli raske otsustada. Koguni niisugune mõte sähvatas läbi pea, et kas poleks kõige targem Eesküla üles otsida. Öelda, et Niidas mustas Eliast, ja küsida, mida nüüd teha, et inimene saaks rahulikult edasi elada. Jätsin selle mõtte siiski katki. Esiteks poleks Eeskülat kerge olnud üles leida — taevas teab, kus maailma otsas ta oma staabiasju parajasti ajab. Teiseks ma oleksin pidanud talle kõnelema ka Eliase Vali tegudest. Seda ma aga ei tahtnud.

Lõpuks puistasin oma südant Koplimäele. Eliast ta küll ei tundnud, aga Niidas polnud talle võõras. Näitasin ka paberilehekest telefoninumbriga.

Ilmar ütles Niidase kohta väga raskelt. Kolm ainukest sõna küll, kuid ta hääl andis neile kaalu juurde.

«Siga. Suur siga.»

Ka Koplimäe meelest on Niidas lurjus.

Kuni tänase hommikuni pidasin ma Niidast tavaliseks argpüksiks, kuid ta on palju ohtlikum. Ma ei kahtle, et pärast sõja lõppu esineb ta kangelasena. Ta petab kõiki ja ronib pettes kõrgele kohale.

Mul tekivad viimasel ajal kuradi veidrad mõtted pähe. Kui keegi oleks enne sõda mulle öelnud, et nõukogude inimeste hulgas on ka tühiseid ja alatuid tüüpe, ma oleksin talle näkku irvitanud. Paraku on see nii. Egas tehnik Endel Niidas ole tahtlik vaenlane, ometi on ta viimane närukael. Inimesena on insener Elias palju suurem kui tema, kuigi tõstis püssi meie vastu. Hirmus tore oleks, kui kommunismi pooldajad oleksid eranditult head, targad ja suured inimesed ning kodanliku

korra taganutjad lurud. Et meie hulgas on niidaseid, see raskendab olukorda.

Kutsusin Koplimäe kaasa ja me läksime Eliast otsima. Tundsin vajadust, enne kui midagi ette võtta, temaga rääkida. Olin varem inseneri elukohas käinud, võin seda veelgi teha.

Kõlistasime ja kloppisime kaua Eliase ukse taga. Nii nagu poolteist kuud tagasi. Ainult et nüüd oli kell vaevalt seitse õhtul, tookord aga südaöö. Ja veel, et siis oli mu kaaslaseks Ruutholm, nüüd aga Koplimäe, kes Eliast pole iialgi näinud. Ka nüüd ei tundnud ma end hästi. Mul ei olnud Eliase suhtes kindlat seisukohta. Kord oli ta mu silmis bandiit, samas inimene, kelle me ise vaenlaseks tegime, nagu ütles kunagi Aksel. Isegi niisugune mõte sigines pähe, et võib-olla saab Eliasest veel meie võitluskaaslane.

Eliast polnud nähtavasti kodus. Kas pole üldse naiivne Eliast tema vanast elukohast otsida?

Helistasin veel kord pikalt ja kaua. Hasartiläinud Ilmar põrutas rusikaga vastu ust. Kõik jäi tagajärjeta.

Vajutasin siis naaberkorteri kellanupule. Otsekohe avanes siin uks. Lävele ilmus seesama vanamees, kes oli mulle esimesest pilgust vastumeelne olnud. Ka seekord mõjus ta mulle ebasümpaatselt.

«Tervist, seltsimehed,» naeratas ta meile mesimagusalt. Ta tundis mind ära. Pidas meid vist julgeoleku töötajaiks ja püüdis meeldida. Öeldakse küll, et hallpead austa ja kulupead kummarda, kuid vanad variserid on kõige vastikumad.

«Vabandage,» pöördusin jahedalt ta poole, «me sooviksime teiega kõnelda.»

Vanamees palus meid sisse. Ta tahtis meie järel ust sulgeda, aga ma jätsin ukse poikvele. Järsku püüab Elias varvast visata. Sel hetkel mõtlesin oma vanast peainsenerist kõige halvemini.

Me jäime esikusse, kuigi korteriperemees meid ülilahkelt tahapoole kutsus.

Küsisin:

«Millal insener Elias viimati kodus käis?»

Küsisin seda niisuguse nõudliku ja ametliku tooniga, nagu töötaksime tõepoolest riikliku julgeoleku rahvakomissariaadis.

«Kodanik Elias saabus pärast pikemat äraolekut eile õhtul uuesti koju. Juhtusin koridoris olema, kui ta tuli.»

Vanamees muutus korraga ärevaks. Nüüd ta vist enam ei teeselnud.

«Ta peab kodus olema. Ma jõudsin haiglast tagasi — töötan sõjaväehaiglas arstina —, kui teda ka täna trepil nägin. Ta kõndis mu ees. Peaaegu korraga avasime oma korteriuksed. Ta tervitas mind ja astus oma tuppa. Vaevalt ta jõudis vahepeal uuesti ära minna.»

Helistasime veel Eliase korteri uksekella. Keegi ei tulnud ka sedakorda avama.

Arst seisis meie selja taga. Jumala eest, ta oli tõepoolest ärevuses.

Pidasime omavahel nõu.

«Ta ei ole lahkunud,» kinnitas arst.

Otsustasime ise ukse lahti muukida.

Koplimäe tuli snepperlukuga hõlpsasti toime. Kas sobis harukordse juhuse tõttu meie korteri võti, mille ma talle andsin, või aitas miski muu, ma ei jälginud seda. Silmitsesin arsti, kes rahutuna jalalt jalale tammus.

Astusime sisse. Arst ei jäänud meist maha.

Esimese pilguga ei näinud me midagi. Keegi ei rääkinud sõnagi. Üks hetk valitses täielik vaikus. Lükkasin lahti esimese toa ukse.

Nüüd paistsid diivanil lamava mehe jalad. Pikutaja ülakeha jäi laua varju. Kas tõesti magas Elias nõnda raskelt, et ta koputusi ja kellahelinat ei kuulnud?

Minust ruttas mööda arst. Järgmisel silmapilgul seisime kõik diivani ees. Tundsin hinges pitsitust.

Doktor Hormand konstateeris Endel Eliase surma mürgituse tagajärjel.

Telefoneerisin arsti korterist miilitsasse.

10

Insener Eliase enesetapp masendas mind. Ma ei kõnelnud miilitsatele, et nägin teda Valis. Minu meelest polnud sellel enam mingit tähtsust.

Ma ei rääkinud Taavet Tummele kõiki üksikasju. Jutustasin lühidalt, et kohtasin Niidast evakueerujate

hulgas rongis, ja ka seda, et Niidase enda kinnituse kohaselt läkitavat teda itta direktiivorganid. Tagaselja ma ei sõimanud Niidast Tumme ees. Ka tema võimalikest sidemetest NKVD-ga vaikisin. Ütlesin ainult niipalju, et minu meelest klanis Niidas evakueerumispaberid ise kelleltki välja.

Eliase surmast kõnelesin nii, nagu oleksin seda kuulnud teiste käest. Kuidas ma oleksin saanud üles tunnistada, mida mõtlesin meie peainsenerist enne tema surma ja mispärast ma teda otsimas käisin. Hoian oma kunagised halvad mõtted ja kahtlustused endale.

Ma ei aseta Eliast enam ühele pulgale meie vastu võitlevate kodanlastega. Olen nüüd surmkindlalt veendunud, et me ise tõukasime inseneri oma vaenlaste kilda. Seda ütlesin ma ka Tummele. Võib-olla oleksin pidanud ka Niidase osast Eliase saatuses rääkima, kuid ei teinud seda siiski. Tähendasin ainult niipalju, et Eliase-taolised kaaluvad niidased sajakordselt üles.

«Mispärast ta enese tappis?» küsib Tumme.

Ma ei oska selle peale muud vastata, kui et küllap ta elu ummikusse jooksis. Meie kuulutasime ta vaenlaseks, bandiitidest lõi ta ilmselt lahku. Naist, kellega ta kavatses abielluda, enam Tallinnast eest ei leidnud. Ka Ruutholm arvas sedasama, kui ma talle Eliasest rääkisin.

Õnneks ei hakka Tumme pärima, kellega Elias tahtis abielluda. Ta kas teab seda või on pagana peenetundeline mees, kes ei tunne uudishimu võõraste intiimelu vastu.

Me ajame tükk aega kaevu ääres juttu. Lõpuks ütleb Tumme:

«Uiboperedele tuleks kirjutada.»

Selle peale ei lausu ma otsekohe midagi. Ma ei olnud täna Helgist kõnelnud. Tumme sõnad üllatavad mind.

«Jah, Uiboperedele on tarvis kirjutada,» kordab Tumme. «Või on neile juba teade saadetud?»

«Kas on mõtet enne kirjutada, kui täpselt teame, mis Helgiga juhtus,» lausun ebakindlalt.

Tumme vaatab mulle otsa.

«Vaevalt keegi nii pea rohkem teada saab.»

Tal on õigus. Pomisen:

«Kuhu kiri saata?»

«Mul on aadress,» ütleb Tumme. «Helgi ise andis.»

Ka ma ise olin mõelnud Helgi vanematele kirjutamisest, kuid iga kord otsustamise edasi lükanud. Mulle näib, et kirja kirjutamisega matan ma maha kõik nende ja ka oma lootused näha kunagi veel Helgit elavana.

«Mina kirjutan,» sõnab Tumme, sest ma vaikin. «Halba sõnumit on raske saata, aga veelgi hullem on, kui midagi ei teata.»

Nüüd lausun:

«Kirjuta. Aga nii, et nad viimast lootust ei kaota. Ta ju ei saanud...»

Ma ei lõpeta. Taavet Tumme mõistab niigi.

Pärast Tumme lahkumist lähen küll poiste juurde ja heidan heintele, kuid tean ette, et und ei tule.

Nõnda sünnibki. Seltsimehed norskavad ammu, mina aga laman avatud silmadega. Läbi ukse, mille jätsime lahti, et umbne ei hakkaks, läbi avatud ukse paistavad tume metsaserv ja pisut heledam riba taevast, kus vahetevahel vilgub pilvede vahelt tähesilmi. Kuulen valvuri samme, hobuste hirnumist ja venekeelset kõnet. Kuulipildujavalangud on peaaegu lakanud. Aeg-ajalt kannab tuul kõrvu tumedat mootorimürinat — urisevad vist saksa tankid. Veoautomootorite turtsatusi ja undamist kostab ka Tallinna poolt.

Meenub meie viimane kohtumine Helgiga. See, kuidas ma viivitasin, et näha sanitari. Ja kõik sõnad, mis me rääkisime, ning see, et Helgi mind vennaks nimetas ja palus ettevaatlik olla, mis mu tuju suurepäraseks tegi.

Siis tuleb jällegi painav pilt kruusatatud maanteest, väikesest kogust maanteel, ja hinges hakkab pitsitama.

Mõtlen, et ma oleksin pidanud roomama bussideni. Kõigest hoolimata. Või siis jääma varitsema Audru metsa. Mis sellest, et säär läbi lasti, ma sain longates liikuda. Öösi oleksin võinud lahingupaiga ristipõigiti üle käia, vaevalt sakslased sinna valve välja panid.

Insener Elias ei hoolinud millestki. Ta tuli Tallinna, et Irja Liivega kohtuda. Mina hoidsin oma nahka, ja

kui ma nüüd öösiti magada ei saa, siis olen selles ise süüdi. Ma olin vilets vend oma kolmandale õele.

Enne uinumist mõtlesin veel sellest, mispärast ma eile Akselile Niidasest ja Eliasest ei kõnelnud. Jutustasin ainult Audru lahingust ja Helgist. Helgist rääkima hakates unustan ma ikka kõik muu.

11

Lahing kestab juba kolmandat või neljandat tundi. Võib-olla on meie vastupealetungi algusest möödunud koguni viis tundi, võib-olla aga ainult kaks. Olen kaotanud ajataju. Ma ei tunnegi huvi kellaaja vastu. Mind huvitavad hoopis teised asjad. Kuidas jõuda järgmise puuni, kust tulistab sakslaste kuulipilduja, mis surub meid ninapidi maha, kas ma jõuan üle peopesasuuruse metsalagendiku joosta, enne kui mind tabatakse, ja muu niisugune.

Kuulid plaksuvad ja rabistavad kogu aeg vastu tüvesid. Miinid lõhkevad okstes ja ümberringi tuiskab sammal nende kildudest.

Eemalt vaadates mõtlesin, et metsas kasvavad ainult kuused, nüüd, kus me oleme padriku sügavusse tunginud, näen okashiiglaste keskel kaski ja üksikuid haabu. Jalad vajuvad paksu samblasse, mustikavarred vihtlevad põidasid.

Mu eest põgeneb hirmunult kas nastik või rästik, mul pole aega tema seljavööte uurida. Uss tundub mulle praegu hädaohutu ja süütu vingerdajana, kuigi ma siiani olen siuge peljanud. Unustan roomaja otsekohe, sest pea kohal katkeb äkki undamine, ja ma viskun pikali ning litsun end mätaste vahele. Kärgatus kurdistab kõrvad, nii et ma ei kuulegi kildude vihisemist. Selga variseb oksapuru, käbisid, samblatorte, mullakamakaid. Upitan end püsti, jooksen kümmekond sammu, peatun ja jooksen jälle.

Meie ülesandeks on sakslased metsast välja tõrjuda ja Kiviloo mõisa jõuda. Rühime visalt ja kangekaelselt edasi. Vasakul tungivad peale kuueteistkümnenda diviisi teised üksused. Hommikul ütles Koplimäe mulle, et meid on allutatud kuueteistkümnendale diviisile.

Niisuguseid asju teab ta täpselt. Minu jaoks pole diviisi numbril mitte mingisugust tähtsust, kuid hea on tunda, et kõrval tegutsevad Punaarmee väeosad ja me mitte segaduses ei tagane ega põgene nagu Pärnu päevil, vaid võitleme.

Peast on kadunud kõik muud mõtted peale nende, mis on seotud antud momendiga. Ka hommikune ärevus on hajunud. Metsa laialihargnemise ajal erutusin. Eriti siis, kui vaenlane tulistama hakkas. Üsna kõhe oli ja imelik ja ka ärritas. Ma ei harju vist kunagi kuulidega. Egas see, et ma praegu võrdlemisi rahulikult puude vahel liigun, veel tähenda, et ma sakslaste kuulidele ja miinidele vilistan. Viskun üleliia sageli käpuli ja miini lõhkemist oodates tõmbun viiulikeelena pingule. Ka siis, kui kuulid hakkavad tüvedesse naksuma, peidan pea samblasse ja ootan, millal vaiksemaks jääb.

Ka täna veendun, et ma ei oska vaenlase tulepunkte avastada. Enamasti lasen huupi. Ainult kahel korral olen sakslasi näinud. Üks soldat tõusis umbes viiskümmend meetrit minust eemal püsti ja jooksis puude vahel põigeldes eemale. Tulistasin talle järele, kuid ei tabanud. Teine oli raskesti haavatu, kelle otsa ma oleksin peaaegu komistanud. Ta lamas madala puhma varjus, ja ma ei märganud teda enne, kui ta mu jalge ees liigutas. See oli nii ootamatu, et ma ehmusin ja tagasi hüppasin. Äärepealt oleksin ta tapnud, nõnda ajas ta mu pabinasse. Õnneks nägin vereloiku ta kõrval ja ta heledaid silmi, mis hirmunult mulle otsa vahtisid. Jätsin ta sinnapaika ja kiirustasin edasi. Mõttes välgatas küll, et teda peaks aitama, kuid ma ei peatunud. Rahustasin end sellega, et tagant tuleb veel mehi, kelle hulgas on ka sanitare. Me leiame alati, kuidas oma südametunnistust vaigistada.

Järsku karjutakse mu kõrval, et üks on puu otsas. Ma ei avasta kohe puud, kuhu sihib hüüdja käsi. Koplimäe tõstab aga püssi palge. Korraga raksatab mitu pauku, ka Koplimäe tulistab. Kostab okste praksatusi. Siis näen inimkogu, kes hõreda kuuse okste vahel laperdades, pea ees, allapoole langeb ja samas vastu maad prantsatab.

Koplimäe jõuab kõige enne sinna.

«Surnud,» ütleb ta ükskõikselt.

Ulatab siis oma karabiini mulle ja hakkab kiiresti sama kuuse otsa ronima. Jälgides sõpra, satub mu pilk okste külge rippuma jäänud konele, ja ma taipan, mispärast Koplimäel on ronimisega kiire.

Varsti laskub ta puu otsast alla. Koplimäe jalad peaaegu riivavad laipa, ta nagu ei märkagi seda ja läheb edasi, õnnelik poisinägu peas, käigul trofeerelva lukku lõgistades.

Mulle meenub meie kunagine ühine sõit läbi hommikuse Tallinna ja vaidlus teel. «Hea, et ma valetama ei pidanud.» Just nõndaviisi ta ütles. Minus tärkas veel vimm Ilmari vastu, kes rõõmustas, et ta polnud tapnud. Täna tulistas ta vähematki viivitamata «kägu», võib-olla surmas just tema püssist väljunud kuul saksa soldati. Ent ta jätkab metsasügavusse tungimist, nagu poleks midagi juhtunud.

Imelik, kuidas vaenlase laibad meid ükskõikseks jätavad. Nagu ei olekski tegemist inimeste surnukehadega. Nii vist peabki sõjas olema? Aga mis siis, kui me hakkame ka seltsimeeste surmaga harjuma? Kas siis ei juhtu midagi õudset? Kas fašism juba praegu ei nakata meid oma roiskumislehaga?

Ei, ei, ei! Me ei tohi harjuda surmaga, sest me ju kaitseme elu. Sul oli õigus, Ilmari õde! Me peame tapma, me ei saa teisiti, kuid see on kohutav, inimvaenulik paratamatus, mis ei tohi meie südameid muuta kivitombuks.

Metsaalune muutub valgemaks. Jõuame lagendiku servale. Vaenlane on nagu maa alla kadunud. Kas tõesti puhastasime metsa sakslastest?

12

Üks hetk tõmbame metsaserval hinge.

Ees on avarad põllud, mis poolkaares ümbritsevad Kiviloo mõisat. Ma ei näe häärberit, vaid ainult kõrgeid kaharaid puid. Arvatavasti on need pärnad, võib-olla ka vahtrad või kastanid, nagu ikka mõisaparkides ja -hoonete ümbruses. Et tegemist on Kiviloo mõisaga, seda ma rohkem aiman, kui tean. Nüüd avastan puude vahelt hoonemügarikke, millest üks suur ja raske raudkiviehitus seisab otse põllu ja puude piiril.

Meist mõnisada meetrit paremal läheb metsast mõisa peaaegu otsejoont mööda maantee, mis umbes poolelt väljalt muutub puiesteeks. Vasakul langeb maa ja mul on niisugune tunne, et nõo põhjas peab voolama jõgi.

Keset põldu on kivimürakas, suur nagu vaese mehe saun.

Ma silmitseksin siit metsaservalt hea meelega veel ees laiuvaid välju, puudekobarat mõisahoonete ümber, taamal paistvat tumedat metsa, teed ja nõgu ja kivi ja kõike, mis näha on. Seda teha pole aega. Pealetung jätkub.

Valgume metsast põldudele ja suundume otsejoones mõisasüdamiku poole. Esimesed paarkümmend sammu läheb kõik ilusasti. Siis hakkavad potsatama miinid. Neid langeb ikka tihedamini ja tihedamini. Viskume maha ja tormame samas edasi. Kärgatused järgnevad kärgatustele, õhk on täis miinikildude vihinat, maapind justkui keeb. Ees, taga ja kõrval, kõikjal kerkivad mullasambad, midagi sajab pähe ja selga. Tunnen end korraga kuradi abituna, läbi pea välgatab, et siit kaera- või odrapõllult — ma ei oska nende viljade vahel vahet teha — pole enam teed ei edasi ega tagasi.

Rohkem hirmu kui millegi muu mõjul hüppan püsti ja jooksen, nõnda kuidas jalad võtavad. Kivimüraka taha heidan maha. Kivi näib pagana kindlana ja rõõmuvirvendus läbib hinge.

Kivi juurde jookseb veel teisigi, isegi liiga palju. Mõistan, et me ei tohi siia kauaks jääda, sest meestesumm kivi taga äratab varsti sakslaste tähelepanu.

Kõige enne tõuseb Koplimäe. Siis veel keegi, ja nüüd sööstan mina kivi varjust välja. Silmad otsivad ahnelt maapinnalohku või kaitsvat pinnakühmu, mille taha end peita. Põld on neetult tasane, kuid ka tihe vili varjab ja pakub kaitset. Heidan maha, kuhu juhtub, ja jooksen jälle edasi.

Siis ei lase vaenlase tihe automaatrelvade tuli meid enam peadki tõsta. Siit, kus me lamame, jääb mõisasüdamikuni veel sada või sada kakskümmend meetrit.

Minust kümmekond sammu eespool on Koplimäe ja temast veel eespool keegi, keda ma selja tagant ära ei tunne.

Üle pea vihiseb valang valangu järel. Kuulid tulevad

nagu teravad piitsalöögid, kurjalt siutsudes ja mingi kuuma hingusega mu turja paitades.

Vahetan roomates asukohta, sest püsti tõusta ei tohi. Niipea kui seda teen, hakkab muld mu ümber tuiskama.

Litsun end nii tihedalt vastu maad kui suudan. Surun pea käte vahele ja ootan. Ootan, mida toob järgmine silmapilk. Muud ma ei oska teha.

Aeg jääb justkui seisma.

Kui hüppaksin püsti ja tormaksin edasi? Ehk veab? Mõistus ütleb, et ei vea. Üleskargamine tähendaks kindlat surma.

Mida teha?

Enesetunne on närusest närusem. Vali magasiaidas oli mul tuhat korda rohkem optimismi. Ka Audrus ei lahkunud minust lootus. Seal ma justkui trotsisin kuule, nüüd kardan neid.

Jah, ma kardan. Mitte miski muu kui surmahirm hoiab mind maakamara küljes kinni. Pooleldi alateadlikult tajun kaht asja. Esiteks seda, et minu tahtest ja tegudest ei sõltu enam mitte kui midagi. Teiseks ronib hinge mõistust halvav arusaamine, et siit ei pääse me enam edasi. Hea, kui roomates tagasi metsaservale jõuaksime. Püstitõusmine tähendab kindlat lõppu.

Võib-olla olekski see kõige parem. Kas pole kama kõik, kus see juhtub. Kas siin, Kiviloo mõisa põllul, või Tallinna tänavail. Nüüd, kus tuhanded surevad, pole kellelgi õigust endale igavest elu nõuda.

Ei, ei, ei!

Ma tahan elada ja pean elama! Ma ei taha kärvata abitu rotina.

Ei ja veel kord ei.

Kuradile kõik!

Me peame püsti tõusma ja ründama. See on ainuke võimalus, mis päästa võib.

Samal hetkel hakkab Koplimäe automaat tärisema. Ka mina vajutan päästikule.

Põllu ääres asetseva küüni või aida või talli või lauda katusel ja suurte puude all lõhkevad mürsud või miinid.

Meie mürsud või miinid!

Kargan püsti ja torman edasi. Ma ei hooli, mis toi-

mub järgmisel silmapilgul. Tunnen ainult üht: ma ei saa ega tohi passiivselt oodata. Ma pean midagi tegema.

Sel silmapilgul saab mulle selgeks, et kui inimene tahab jääda inimeseks, ei tohi ta kunagi alistuda. Olgu olukord kui lootusetu tahes.

13

Kogu rünnaku aja ma uskusin, et kui jõuame üle välja, siis on kõik otsustatud. Nüüd aga, kus me talli nurga tagant kõrvuti Tummega tulistame häärberi alumise korra akendesse, tajun, et me vist ei jaksa Kivilood sakslaste käest tagasi võita.

Mõisahooneteni jõudsid meist vähesed. Paarkümmend meest, mitte rohkem. Enamik roodusid takerdus paigale sadakond meetrit enne maju. Oma rühma poistest ma ei näe siin ühtegi. Koplimäe jooksis küll veerand tundi tagasi siinsamas, mõisaõue puude vahel, aga nüüd olen ta silmist kaotanud.

Meil pole siin kindlat lahingukorda, iga mees tegutseb nagu omaette. Siiski paistab, et kõige rohkem madistab siin Tumme roodu poisse, kelle hulgas on minu omaaegseid võitlusseltsimehi. Tumme roodul oli vedanud — mingit nõgu kasutades olevat nad mõisahoonetele hästi lähedale pääsenud. Mõni teine rood kaotanud lagedal põllul pooled oma meestest.

Vaenlase tuli, mis vahepeal nagu rauges, tugevneb järjest. Lautade, tallide ja aitade vahel hakkavad prahvatama miinid. Üha tihedamini täksivad seinu kuulid.

Meie juurde jookseb keegi. See on Mürkmaa.

«Ilma minu käsuta ei tohi te siit sammugi taganeda,» karjub ta meile.

Kuigi ma mõistan, et Mürkmaa peab karjuma, et ragina ja mürina tõttu me tema tasasemat häält ei kuulekski, äratab tema lõugamine minus vimma. Pööran pilgu talt ära, nagu mõistaandmiseks, et tema sõnad ei tähenda minule midagi.

Mürkmaa ei jää meie juurde kauaks. Ta kiirustab kuhugi mujale ja ma pean tunnustama tema toimekust ning otsusekindlust.

Umbes poole tunni pärast muutub korraga vaiksemaks. Miinide kärgatused ei kurdista enam kõrvu.

Mulle näib, et sakslaste vastupanu nõrgeneb ja et nad on otsustanud mõisa maha jätta. Veel mõtlen, et võibolla tungisid meie mehed kuskilt mujalt edasi, olukord muutus ja seepärast peab vaenlane targemaks tagasi tõmbuda. Tahan seda just Tummele öelda, kuid ta osutab samas käega vasakule.

Varjudes puude taha, lähenevad meile sakslased. Tumme ja mina tulistame neid peaaegu korraga. Ja arvatavasti mõistame korraga ka seda, et miinipildujatule lakkamine ei tähenda hoopiski mitte vaenlase taandumist, vaid vastupidi — nende rünnaku algust.

Ärevus kipub jällegi kõike muud varjutama. Kirun mõttes vintpüssi, millest ei saa kiirtuld anda. Oleksid Tummel ja minul koned, siis me lööksime sakslased tagasi, nüüd aga...

Meie lasud ei peata hallikasrohelistes mundrites sakslasi. Laseme ilmselt halvasti, sest ma ei märka, et keegi neist oleks kukkunud. Nüüd langes üks käpuli, Tumme vist tabas. Teised aga lähenevad, kuulidest välja tegemata. Neid lahutab meist vaevalt poolsada meetrit.

Erutus kasvab.

Olen oma püssi tühjaks lasknud. Topin uusi padruneid lukukotta. Kas sellest, et ma liialt kiirustan, või ärevusest või tont teab millest, kuid padrunid ei taha kuidagi oma kohale minna. Jändan laadimisega kuradi kaua, muutun veelgi närvilisemaks ja mõtlen, kas poleks targem jalga lasta.

Surun selle mõtte maha, viimaks kuulavad ka padrunid sõna ja ma sihin suurekasvulist sakslast, kes käigult tulistades kõige ees tuleb. Samal silmapilgul, kui ma tahan päästikule vajutada, hüppab ta puu taha.

Ka teised kaovad äkki mu silmist.

Kõrvad püüavad kinni tuttava tat-tat-tat-taa. Meie kuulipilduja, jumala eest!

Meie kuulipilduja vaikib varsti.

Sakslasi ma enam ei näe. Ei seda suurekasvulist, kelle ma olin kirbule võtnud, ega kedagi teist.

Pöördun küsivalt Tumme poole.

Paistab, et ka tema on nõutu.

Meil pole mingit ülevaadet olukorrast. Näeme ainult kitsast lõiku mõisaõuest. Nurka eluhoonest, mille olen oma mõttes häärberiks ristinud, sest igal korralikul

mõisal peab ometi olema härrastemaja, jämedatüvelisi puid, mille vahel sagisid ennist sakslased, taamalt paistvat põldu ja veelgi kaugemal metsaviiru, muud ei midagi. Siia joostes jäi mul meelde, et talli või lauda taga asub veel teisigi majapidamishooneid, mille vahele ja varju tormas meie poisse. Minu kujutluse järgi peaksid nad praegugi seal olema. Millegipärast ei kosta sealt aga pauke. Laskude ragin on kaldunud vasakule ja meie selja taha. Mida see tähendab?

Mulle tundub, et me oleme jäänud tallide vahele päris üksi. Ütlen seda ka Tummele, kes minu sõnade peale õlgu kehitab.

Me jälgime mõlemad valvsalt puid, mille tüvede vahel vilksatasid ennist vaenlase soldatid. Seal on praegu kõik rahulik. Peaaegu ühekorraga vaatame selja taha. Ka nüüd ei avasta meie pilgud midagi.

Ümberringi aga paugub, ragiseb ja prahvatab. Ei, mitte ümberringi. Ees on vaiksem. Paugud lajatavad ja valangud tärisevad rohkem külgedel ja selja taga. Vahetevahel käriseb õhk lõhkemistest.

Tumme vannub:

«Kuradi kurat.»

Mõistan ta siunamist hästi. Me ei saa enam millestki aru. Meid kästi siin viimseni vastu panna. Mida aga nüüd teha?

Kumbki meist ei soovita midagi ette võtta. Mina tõusen esimesena ja siis ajab ka Tumme end püsti. Hoidudes tallimüüri ligi, hiilime hoone teise otsa. Varsti saab selgeks, et mõisaõues enam omasid ei ole.

Tumme kirub jälle:

«Kuradi kurat.»

Kui Mürkmaa praegu mu käeulatuses viibiks, virutaksin talle ühe obaduse. Korraliku haagi, hoidku teda ja mind taevavägi. Viha minus kipub üle ääre kobrutama.

Roomame, jookseme, hiilime ja eksleme mõisahoonete vahel. Iga hetk saab selgemaks, et oleme omadest ära lõigatud. Meie üksus on taandunud, lahing käib jällegi põldudel.

Just siis, kui ma Tummele ütlen, et Mürkmaa on siga mis siga, näen sirelipuhma all lamavat kogu. See on meie poiss, mida tunnistab sinine vormipluus. On see

langenu või haavatu? Kiirustades jooksen lamaja juurde. Enne kui ma kohale jõuan, hakkab rinnus äkki kitsas. Silmili kukkunud poisilik kogu on mulle nii tuttav. Tema kangestunud liikmed lasevad oletada kõige halvemat.

Jah, sirelipuhma kõrval lamab surnu. Ma ei eksinud, see on... Ilmar.

Tema.

Keeran selili ja põrkan tagasi. Ilmari näo asemel on ainult verine tomp, millelt tõusevad lendu suured porikärbsed. Kust said kärbsed nii ruttu siia?

Seisan lööduna. Mu sisemuses on kõik nagu pahupidi pöördunud. Ma ei taha Ilmari laipa siia jätta. Sakslased viskavad ta keha kuhugi kiiruga kaevatud auku. Kaasa me teda võtta ei saa. Kas me üldsegi kuhugi jõuame, võib-olla jääme niisamuti kuskile verise tombuna lamama, kärbseparv kihisemas ümber?

Kõige parema meelega kaevaksin talle haua ja mataksin ta maha, aga ka see vähene, mida ma tema heaks veel üldse teha suudaksin, jääb ainult mõttevälgatuseks. Tajun, et olen võimetu, ja see rõhub hinge.

Taavet Tumme asetab Ilmari näole kaks suurt kobrulehte.

Siis võtab ta Ilmari rinnataskust kõik, mis seal leidub, ja topib mulle pihku. Ka püksitaskud vaatab läbi, aga neis ei ole muud kui taskurätik ja kamm ja tikutops.

«Hüvasti,» ütleb ta Ilmarile. Mul pigistab kurgus.

«Hüvasti,» ütlen ka mina. Läbi pea välgatab veel, et keegi on varem siin olnud ja tema kone kaasa võtnud, sest relva ma ei näe.

Me läheme. Kuhu, ma ei tea. Taavet sammub kiiresti, küürutõmbunult ees, ma tõttan talle järele.

Tänu Tummele ma pääsesin üldse. Ta talutas mind nagu last, mu enda pea hakkas tööle alles siis, kui meie ümber uuesti kuulid vingusid. Õnneks avastasid sakslased meid hilja, kui olime piki jõekallast hiilides neist juba mööda jõudnud.

Me ei sattunud oma polgu juurde, vaid ühte Punaarmee üksusesse. Jäime sinna ja taganesime koos nendega läbi metsa. Ma ei või vanduda, kas see oli sama mets, mille me hommikupoolel sakslastest puhastasime, või ei. Ent ka siin kasvavad kuuskede seas harvad kased ja haavad ja veel teisigi lehtpuid.

Meist Tummega said kuulipildurid. Otse meie nina all hukkusid «Maksimi» juures kaks punaväelast. Miin potsatas neile peaaegu sülle. Puruksrebitud kehasid oli õudne vaadata, ma otse põgenesin sellest paigast. Taavet hüüdis mulle järele, et kuulipildujat ei tohi maha jätta. Imekombel oli «Maksim» terve. Me vedasime paar kilomeetrit endaga ühes raskekuulipildujat, mille rattad takerdusid kogu aeg mätaste ja puujuurte taha, sest me ei kõndinud mitte maanteel ega tasasel metsarajal, vaid rügasime läbi padriku. Kaks korda me isegi tulistasime «Maksimist». Selgus, et Tumme tunneb relva. Õiendas lindiga, lõksutas vänta, haaras käepidemed pihku ja vajutas päästikule. «Maksim» rappus ja valang oligi antud. Ma heitsin küll kuulipilduja kõrvale maha, nagu olin teisi näinud tegevat, ja katsusin laaduri ülesannetega toime tulla, kuid osutusin käpardiks. Rohkem segasin, kui aitasin Taavetit.

Ma isegi imestasin veidi, et punaväelased meid «Maksimiga» jännata lasksid. Muidugi, nad olid täitsamehed, et suhtusid meisse kui omasugustesse võitlejatesse ega hakanud pärima-uurima, kes me oleme. Ning miks nad ei võinud raskekuulipildujat meie kätte jätta, Tumme sai ju sellega hakkama.

Peale muu olid nad väga väsinud. Nägin seda nende astumisest, ilmest, kogu olekust. Arvatavasti olid nad sakslastega pidevalt lahinguid löönud, kes teab, millal said viimati end rahulikult välja puhata. Videvikus, kui üksus peatuma jäi ja teeristil kaitse sisse võttis, suikusid neist mõned peaaegu püstijalu magama.

Arutasime Tummega, kas ööbida sellesama üksuse juures või minna oma polku otsima. Otsustasime jääda siiasamasse. Pimedas pole kerge omasid leida, võime teab kuhu kukkuda.

Punaväelased toovad meile katelokitäie putru ja kannika leiba. Üks neist meenutab mulle kangesti Sergeid. Mereväeleitnant Sergei Arhipovitš Denissovit. Kõik toredad venelased meenutavad mulle teda. Ma tahaksin uutele seltsimeestele jutustada oma sõbrast Sergeist, kes minu eest oma elu ohverdas, aga mul ei jätku ikka veel vene keeles sõnu.

Sergeid meenutav mees õhutab meid sööma, ütleb meile, et me oleme malatsõ, täitsamehed, ja et tal on kuradi hea meel, et jälle kokku juhtus niisuguste eesti poistega («rebjata» tähendab vist eesti keeles «poisid»), keda ta võib oma vendadeks nimetada. Põltsamaa lahingus kohtunud ta esimest korda meietaoliste meestega, kes vihaselt sakslasi rünnanud. Enne seda arvanud ta, et kõik eestlased ootavad fašiste. Riia alt läbi Lõuna-Eesti taganemisel tulistatud neid mitu korda võsast ja kuskil alevikus, mille nime ta olevat unustanud, löönud nad eesti bandiitidega päris korraliku lahingu maha, seepärast ta nii mõelnudki.

Punaväelased küsivad, kas me oleme kommunistid. Tumme, kes kõneleb sorinal venet, vastab, et ta pole partei liige, mina ütlen:

«Ja komsomolets.»

Ütlesin seda liiga valjusti, isegi nagu praalivalt, ja mul hakkab Taaveti ees pisut piinlik. Ma ei tahtnud oma komsomoli-kuulumisega põrmugi hoobelda, vaid mul oli lihtsalt hea meel, et sain ka enda poolt jutu sekka sõnakese poetada.

Sergei — ma kutsusin Sergeid meenutavat punaväelast oma mõttes Sergeiks — tähendab, et ka tema on kommunistlik noor ja et Tumme on oma hingelt ja tegudelt tõeline (nastajaštši on vist tõeline) kommunist. Ta ütleb seda pagana õigesti ja ma kinnitan: «Verna.» Märkan, et meie tunnustus ajab Taaveti segadusse, ja mõtlen, et mispärast on küll nii, et head ja ausad mehed kaotavad kiitust kuuldes enesekindluse, ülespoole trügivad karjeristid seedivad aga ülistussõnu suure endastmõistetavusega. Viisakusest ainult tõrjuvad tsipa tagasi, et mis te nüüd, sisemiselt peavad aga kõike õigeks.

Sergei küsib minu käest, mis on mu nimi ja isanimi. «Olev Jaanovitš,» vastan talle, tundes head meelt, et

mu vene keel üha ladusamaks läheb, ja pärin omakorda tema nime («Kak tõi sovut?»).

«Sergei.»

Oligi Sergei!

«Otetšestvo?»

Punaväelased muigavad, vist ütlesin valesti. Ainult Sergei jääb tõsiseks ja vastab:

«Mihhailovitš.»

«U menja bõl horoši drug Sergei Arhipovitš Denissov,» pursin venet, nagu oskan, ja jutustan loo mereväeleitnandist, mille Tumme meie uutele seltsimeestele tõlgib. Nimetan ka seda, et üks meie retkest osavõtja, Ilmar Koplimäe, sai täna Kiviloo mõisas surma.

Punaväelased jälgivad mu juttu tähelepanelikult.

Me sobime suurepäraselt.

Puhkama heidame alles südaööl. Magamispaigaks valime tiheda kuuse, mille alla asetame paksu korra oksi, et maa niiskus kontidesse ei tungiks. Hoiame Taavetiga hästi teineteise ligi, sest õhk on jahedaks tõmbunud.

Enne magamajäämist tekib mul tunne, nagu lamaksin teele visatud kuuseokstel, mida mööda kantakse puusärke. Ja et surnuile puusärkides on pandud laiad kobrulehed näole. Arvatavasti tekib mul niisugune kujutlus sellest, et valmistasime endale aseme kuuseokstest ja et Ilmari surm mulle tugevasti mõjus.

15

Järgmisel päeval toimub Mürkmaa ja minu vahel kokkupõrge. See juhtub kohe hommikul, kui me oma polku jõuame.

Ta on üks esimesi mehi, keda kohtame. Mürkmaa kiirustab kuhugi, ta oleks meist möödunud, kuid ma astun talle teele ette.

Ma ei tervita, ütlen kohe ilma igasuguse sissejuhatuseta:

«Me tulime küsima, kas tohime Kiviloo mõisast taganeda?»

Ta ei saa midagi aru või teeskleb, et ei mõista mind.

«Mis jama see on!» röögib ta. Mürkmaa on mees, kes ägestudes alati jämedaid sõnu kasutab.

«Te ei lubanud meid ilma korralduseta sammugi taganeda,» lausun aeglaselt.

Ta hakkab naerma:

«Sa oled ju siin.»

Minus hakkab kõik keema.

«Koplimäe jäi sinna!»

Ma peaaegu karjun. Tumme püüab mind rahustada.

Mürkmaa käratab:

«Ümberpöörd! Marss oma roodu!»

Ma ei lase end käsutada.

«Miks te ei andnud meile taganemiskäsku?»

Nähtavasti saab Mürkmaa aru, et mind on raske hirmutada, või arvab ta, et hullu peale ei maksa karjuda. Igatahes muudab ta tooni ja ütleb päris hariliku häälega:

«Lahingus ei saa kõike ette näha. Komandör pole lapsehoidja. Koplimäe ei olnud minu roodu mees ja ka sina pole seda.»

Mida ma veel pidin ütlema või tegema? Virutama talle vastu vahtimist? Mürkmaa vääriks seda. Juba Koplimäe pärast, kes jäi meist maha Kiviloo mõisahoonete vahele, suur kobruleht näol. Või linavalge peaga poisi pärast, kes ta jalge ees surmakrampides heitles. Ja seetõttu, et ta meid unustas.

Tunnen, et ma põlgan ja vihkan seda inimest. Põlgan ja vihkan sellest hoolimata, et me võitleme ühel poolel.

Ma astun kõrvale. Ta ei hakka kohe minema, vaid ähvardab:

«Kas sa tead, mis tähendab lahingute ajal komandörile vastu hakata? Seekord jätan ma niisama. Teine kord . . .»

Ta ei lõpeta, vaid patsutab puusal rippuvat kabuuri.

Seda ta poleks pidanud tegema, seda mitte. Mu silme ees läheb kirjuks ja ma löön. Hoop tabab ta lõuapära pisut allpool kõrva.

Mürkmaa vaarub jalgel, aga ei kuku.

Näen, kuidas ta käed püüavad nagaani kabuurist kätte saada.

Ma ei tea, mis oleks juhtunud, kui Tumme ja meie

ümber kogunenud mehed poleks vahele astunud. Torman roodukomandörile kallale, kuid mehed kisuvad mind eemale.

Sõimates, vandudes ja ähvardades läheb Mürkmaa minema. Poisid hoiatavad, et Mürkmaa seda asja nii ei jäta. Tumme arvab, et ta võib vahejuhtumile tõesti ametliku käigu anda. Komandörile kallaletungimine eesliinil polevat naljatamine, meeste omavaheline kemplemine ega kaklus.

«Ta on elajas,» kohman sõbrale.

«Sa pead ennast taltsutama,» noomib mind Taavet. «Hoia oma närve. Kõige raskemad päevad selles sõjas on alles ees.»

Mu enesetunne on sant. Taavetil on õigus — ma oleksin pidanud ennast vaos hoidma. Kas või nende kõige raskemate päevade pärast, mis meid ootavad. Hakkan mõistma sedagi, et mul võib tõesti halvasti minna, kui Mürkmaa mu peale kaebab. Ma ei kujuta ette, kes niisuguseid vahejuhtumeid lahendab, kuid arvatavasti jääksin ma süüdlaseks pooleks.

Ma ei vaeva kaua selle üle oma pead. Mul polegi mahti seda teha, sest sakslased hakkavad meie positsioone pommitama.

Tunni aja pärast on lahing täies hoos. Nad suruvad meile tugevate jõududega peale. Miinid lõhkevad vahetpidamata. Kuulipildujate ja automaatide tärin ei vaiki hetkekski.

Kas me suudame nende survele vastu seista?

Peame jaksama.

Kas Mürkmaa annab mind välikohtu alla?

Kas Punaarmeel on oma välikohtud?

Mis asi on välikohus?

Järsku saab meist täna üks pihta ja kõik jääb niisama?

Tunnen sedagi, et ma oleksin rõõmus, kui Mürkmaaga midagi juhtuks.

Oma nahk on inimesele ikka kõige kallim.

Paar sammu kaugemal kasvava kuuse okstes prahvatab miin. Õhk on äkki täis kildude kurja vingumist.

Seekord veel veab.

Kuni tänaseni ma mõtlesin ikka veel, et Tallinna sakslastele ära ei anta. Mõtlesin sellest hoolimata, et vaenlase suurtükimürsud lõhkesid juba südalinnas. Ootasin ikka veel imet. Nagu laps. Nüüd ma enam ei oota ega looda. Tallinna langemine on paari päeva küsimus. Ma tajun seda. Mitte mina üksi, vaid seda mõistavad vist kõik.

Ääretult mõrudat nõrgub hinge teadmisest, et me ei suuda linna kaitsta, senikaua kui sõja käiku pööre tuleb. Võib-olla läheks selleks tarvis ainult nädal või paar, kõige rohkem kuu või kaks. Kunagi ju peab murrang toimuma. Me ei saa lakkamatult taganeda. Sakslased on vallutanud Baltimaad, Moldaavia, Valgevene, kaugelt üle poole Ukrainast. Viimastes minu kätte sattunud Informbüroo teadetes kõneldakse vihastest võitlustest kogu rindel, eriti aga Käkisalmi, Smolenski, Gomeli ja Dnepropetrovski suunas. Käkisalmi ei ütle mulle midagi, nime järgi otsustades asub see kuskil Laadoga kandis või mujal Karjala aladel. Smolenskist Moskvasse on aga ainult umbes niisama palju maad kui Riiast Tallinna või pisut rohkem. Mõned kinnitavad, et Smolensk olevatki juba võetud ja Saksa väed lähenevat peatamatu voona Moskvale. Ukrainas on fašistid jõudnud Dnepropetrovskini, Kiiev pidavat veel vastu, kuid lõunapoolne Ukraina on varsti tervenisti sakslaste valduses. Kui sõjasündmused nii edasi arenevad, kui mingit pööret ei tule, mis siis juhtub? Murrang peab ometi tulema, ja kas me ei peaks selle murranguni siiski püüdma Tallinna kaitsta? Iga hinna eest, nagu kirjutas «Kommunist» mõni päev tagasi.

Jah, ajaleht õhutab, avaldab üleskutseid, kinnitab, et Tallinna ei jäeta iialgi maha, ometi jäetakse. Kas toimetuses istuvad tõepoolest minust veel naiivsemad inimesed, kes endale tunnistada ei söanda, et Tallinna saatus on otsustatud? Või taipavad nad seda väga hästi, ainult kirjutavad teisiti? Kas mina, kui ma oleksin kirjameeste käsutaja, söandaksin neile öelda — trükkige tõtt, teatage, et Tallinn langeb mõne päeva pärast, veel enne augustikuu lõppu?

Tallinna reid on sõjalaevu ja muid aluseid täis. Nägin

seda oma silmaga eile Lasnamäelt alla taganedes ja mõtlesin, et kui kõik madrused maale tuleksid, siis suudaksime kaua vastu pidada.

Mõte madruste maalesaatmisest jälitab mind visalt. Kuid kas seegi abinõu enam aitaks? Kõneldakse, et rindele on saadetud kõik, keda saata annab: madrustesalgad, miilitsa- ja julgeolekuüksused, Tallinna töölistest formeeritud polk. Eile nägin meresõjakooli kursante, pikki hästitreenitud noori poisse, kes äsja olid rindele jõudnud. Õhtuks ei jäänud nende üksusest palju järele.

Ka meie polk on kõvasti rappida saanud. Esimest Eesti Kütipolku kui iseseisvat võitlusüksust õieti ei olegi enam. Viis päeva tagasi lahingusse astunud väeosast on järele jäänud vaid üksikud salgad ja grupid. Vähemalt pooled meestest on rivist välja langenud.

Rinne kujutab endast üldse mitmesuguste väeosade ja üksuste kirjut segu. Üleeile kuulusin veel meie, hävituspataljonide poiste koondsalka, kes võitles merejalaväe brigaadi koosseisus, eile paigutati meie rühm, kakskümmend meest, koos läti miilitsate väikese grupiga kaitsele lennuvälja äärde, ja täna ma ei teagi, millisesse üksusesse kuulun. Me asume Kadrioru rannas, Tallinna Jalgpalliklubi väljaku ääres. Siin on meie poisse, punaarmeelasi, madruseid, kümmekond meest mu selja taga kõneleb läti keelt. Samas lähedal on rühm sadamatöölisi, kes kuuluvad vist Tallinna töölispolku. Meie komandöriks on mereväeleitnant, ja kuna ma ta nime ei tea, ristin ta oma peas jällegi Sergei Arhipovitšiks, sest ta näib olevat mõistlik ülem.

Minu vanadest seltsimeestest on siin ainult Aksel Ruutholm, kes on meie, kütipolgu meeste vanem. Muud nimetust ma ei oska talle anda. Omal ajal oli ta politruk ja ka kütipolgus jäi ta roodu poliitiliseks juhiks, nüüd aga, kus meie üksused on mitmele poole laiali jagunenud, on ka inimeste ülesanded muutunud. Narva maantee lõiku oli eile abi vaja, sinna saadeti ka meilt nelikümmend meest, kelle juhiks määrati Ruutholm. Meie rühm allutati lennuvälja rajoonis tegutsevale piirivalveüksusele, kes omakorda allus mereväesalgale. Võib-olla ma ajan midagi segi, ent ausalt öeldes pole allüksuste ja väeosade struktuuril praegu minu silmis mingit tähtsust. Normaalsed lahingukorrad on ammu

segamini läinud, võitlusüksusi formeeritakse vastavalt vajadusele kiiresti ümber, moodustatakse lööksalku ja toetusgruppe, luuakse kaitserühmi ja katteosi, kes päeva või isegi mõne tunni jooksul jällegi operatiivselt ümber paigutatakse. Neis ümberpaigutustes on Ruutholm poiste silmis jäänud meie vanemaks ehk komandöriks ehk ülemaks, mida arvestavad ka üksuste juhid, kelle juurde meid on antud.

Mürkmaad pole ma viimastel päevadel kohanud. Pärast Perila juurest taganemist jäi Mürkmaa oma roodukomandöri-kohast ilma. Tema rood oli nii väikeseks jäänud, et see liideti teise rooduga, ja Mürkmaa määrati kuhugi mujale. Niipalju tean ma veel, et Mürkmaa on minu peale kaevanud. Ruutholm kõneles sellest. Ütles veel, et ma pean Eeskülale tänulik olema. Eesküla lõpetanud minu asja uurimise. Nad kõnelnud minust Eeskülaga päris pikalt. Eesküla tulnud nimelt Ruutholmi käest minu kohta lähemaid teateid hankima. Et missugune on minu sotsiaalne päritolu, kuidas ma suhtun nõukogude võimusse ja nii edasi. Eesküla öelnud ise, et ta ei saa kuidagi uskuda, et ma võin olla vaenlase agent. Ju siis Mürkmaa oma kaebekirjas mind niiviisi nimetas.

Kuradi kahju, et ma ise enam Eeskülaga kõnelda ei saa. Ta langes Peningi mõisa kaerapõllul, kus said surma ka meie polgu komandör ja komissar.

Nüüd, kus Eeskülat enam ei ole, on ta muutunud mulle väga lähedaseks. Inimene peab enne surema, siis alles hakkame me ta hinda mõistma.

Ka Taavet Tummet ei ole enam meie hulgas. Ta sai väga raskesti haavata.

17

Taavet Tumme haavatasaamist nägin ma oma silmaga pealt. See juhtus üsna Tallinna külje all. Neli päeva olime lakkamatult sakslastega lahinguid löönud. Meie polk oli siis juba üksikuteks osadeks lagunenud. Läbi Lehmja tammiku Tartu maanteele taganenud mehed koondati kokku ja paigutati kaitsele. Linna jäi siit viis-kuus kilomeetrit, mitte rohkem. Meie kõrval asusid madrused ja me mõlemad Taavetiga rõõmus-

tasime, et mereväeüksused on sakslastele vastu saadetud.

Lamasime Taavetiga elanike poolt varem valmiskaevatud kaitsekraavis ja tundsime end kindlana. Nii head positsiooni polnud meil viie päeva jooksul veel olnud. Kiviloo all ja hiljem Peningi mõisa juures pidime tungima üle lagedate põldude. Alati oskasid sakslased kindlustuda varjatud positsioonidel, meie aga jäime neile headeks märklaudadeks. Seekord oli olukord vastupidine.

Pärast Kiviloo lahingut hoidsime me Taavetiga ühte. Meil polnud raske kokku jääda, sest roodud ja pataljonid olid pärast Peningi nurjunud vasturünnakut oma esialgse kuju lõplikult kaotanud.

Kell polnud veel kaheksa, kui algas suurtükitule ettevalmistus. Ma ei teadnudki, et enne pealetungi algust vastase kaitsepositsioonide tulistamist nimetatakse suurtükiväetule ettevalmistuseks, Tumme selgitas mulle seda. Igale normaalsele pealetungile eelnevat suurtükituli. Tumme kõneles raamatupidaja pedantsusega mitmesugustest suurtükitule liikidest — pommitus- ja hävitustulest, mahasuruvast tulest, tõkketulest, metoodilisest tulest, ja ma kuulasin teda, südames veider tunne. Meie läheme rünnakule ilma erilise suurtükiväetule ettevalmistuseta. Meil on vähe suurtükke. Mitte üksnes meil, rahvaväelastel, vaid ka Punaarmee regulaarväeosadel. Ka miinipildujaid on meil kuradima vähe. Sadu kilomeetreid taganedes on meie väeosad kaotanud rohkesti suurtükke, seepärast ongi meil raske sakslasi peatada. Poleks reidil seisvaid sõjalaevu ja rannapatareisid, mis pommitavad sakslaste positsioone, siis triumfeeriksid fašistid juba Tallinna tänavail. Ka seekord ootasime, millal laevasuurtükkide tuli meid toetama hakkab.

Ümberringi lõhkesid sakslaste miinid. Mitu mürsku langes meie läheduses kaevikurinnatisele, paisates üles mullasambaid. Õhusurve kergitas mind isegi maast lahti, kuid hullemat ei juhtunud.

Siis tulid sakslased rünnakule. Kunagi polnud ma korraga nii palju vaenlase soldateid näinud. Ma olen alati hädas olnud vastase tulepunktide avastamisega. Su ümber vinguvad kuulid, aga kust tulistatakse ja kes

laseb, seda sa ei näe. Hea, kui mitme tunni jooksul paari vaenlase soldatit märkad. Nüüd aga lähenesid nad tihedas ahelikus, käigult tulistades.

Ma jälgisin neid ja minus ei tekkinud mitte mingisugust erilist tunnet. Ei ärevust, ei hirmu ega ka viha. Kõik jäi ütlemata harilikuks. Peas sähvatasid umbes niisugused mõtted, et loll oleks mõnest juhuslikust kuulist pihta saada, või millal oleks paras aeg tulistama hakata. Tule avamise suhtes polnud meile mingisuguseid erilisi korraldusi antud, nähtavasti tuleb jällegi igaühel oma parema äranägemise järgi talitada. Me sõdime üldse ütlemata individualistlikult, mitte komandöride juhtivate korralduste järgi.

Meiepoolne laskmine algas üsna minu lähedalt, varsti ragises kogu kaevikurida. Mina viivitasin päästikule vajutamisega. Vahemaa näis mulle ikka veel liiga suur olevat. Tumme tulistas kaks korda.

Lahing muutus järjest ägedamaks.

Sakslased kordasid mitu korda oma rünnakut. Miine ja mürske sadas meile ikka tihedamalt kaela. Mõtlesin jälle, et hea oleks, kui laevasuurtükkide tuli meid toetaks.

Me pidasime fašistide survele kindlalt vastu.

Taavet Tumme sai haavata väga rumalalt, oma mürsu killust. Meid oma tulega toetama hakanud sõjalaeva või rannapatarei esimene kogupauk langes meie positsioonidesse. Kaks suurekaliibrilist mürsku prahvatasid otse kaeviku taga. Kuulsin nende lähenevat undamist ja tundsin head meelt, et lõpuks ometi. Arvatavasti mõtles nõndaviisi ka Taavet, kui ta üldse selja tagant unnates lähenevatele oma mürskudele tähelepanu pööras. Me olime nendega harjunud. Nad lendavad kõrgelt üle ja lõhkevad sakslaste positsioonides. Sedapuhku aga katkes undamine järsult ja samas kärgatas kaks korda. Mõtlesin, mida see tähendab? Niisugune eksitus võib kurat teab mida maksma minna. Läkski. Suitsu ja mullasammaste hajudes nägin, et Taavet oli vajunud silmili. Jooksin kiirustades ta juurde. Tumme oli teadvuse kaotanud.

Veel kaks mürsku lõhkesid siinsamas. Ma ei pannud seda tähele, poisid kõnelesid neist pärast. Mina otsisin sanitari, keda ei leidnudki. Madruste käest saadud

esmaabisidemed mähkisin, nii nagu oskasin, ümber Taaveti, kelle selg oli pikalt lõhki rebitud. Veri ei jäänud seisma, vaid imbus läbi marliribade. Ma olin nõutu, õnnetu ja vihane. Võtsin Tumme sülle ja kandsin ta eesliinilt ära. Ta oli kerge, uskumatult kerge. Hoidsin teda kätel nagu last. Tunni aja pärast õnnestus sõber panna autole, kus lamas teisigi haavatuid ja mis pidi sõitma linna. Tumme ei tulnud meelemärkusele, ta nägu oli tõmbunud väga kahvatuks, ta kaotas kogu aeg verd. Jäi ta elama või jooksis verest tühjaks, seda ma enam ei tea.

18

Me saame käsu vastupealetungile minna, sakslased Kadriorust minema peksta ja Lasnamäe veerule välja jõuda. Mõni päev tagasi oleks niisugune käsk tundunud mulle kindla tõendusena, et algab meie suur vastupealetung. Nüüd aga mõistan, et meie rünnaku eesmärgiks on lihtsalt vaenlase pealetungi pidurdada, aega võita. Hoolimata kõigest tõstab see mu tuju.

Lasnamäe jalamile jõuame kiiresti. Me ei kohtagi erilist vastupanu. Üle meie peade vihisevad küll kuulid, aga need lendavad puude latvade kõrguselt. Sakslaste kuulipildujad ei tulista meid, vaid saadavad oma valanguid kuhugi mujale.

Hundikuristiku juurest me üles ei pääse. Vaenlase tuli sunnib meid paigale. Nende kuulipildujate ja automaatide valangud muutuvad järjest tihedamaks. Ümber hakkavad lõhkema miinid.

Õnneks kostavad ka Lasnamäe veerul lõhkemisraksatused. Seal prahvatavad meie sõjalaevade ja kitsarööpmelisel raudteel edasi-tagasi manööverdava soomusrongi suurtükkide mürsud.

Õhtupoolikul tungime siiski Lasnamäe veerule. Mitte Hundikuristiku nõlvakut pidi, vaid märksa paremalt, Peetri majakese kohalt, kus tänav üles keerab. Paerinnakul kohtame madruseid, kes on kas enne meid siia jõudnud või on kogu aeg seda positsiooni enda käes hoidnud. Igal juhul on nad ääretult visad ja surmapõlglikud poisid, kes kuulivihmas ja miinisajus pead ei kaota ja taganemisele ei mõtle.

Jällegi elustub mu peas mõte, et madrused suudaksid linna veel palju päevi kaitsta. Sedakorda vabanen ma ruttu meeleolu rikkuvaist targutustest, tarvis on edasi rühkida. Otsin silmadega sobivat kohta, kuhu joosta. Kuradi hea, et pole aega jõudemõlgutusteks.

Veelgi paremale jääva tselluloositehase juurest tulistatakse meid. Nähtavasti varjavad vabrikumüüride vahel end sakslased. Mõned madrused jooksevad sinna. Meie suundume edasi.

Lõpuks jääme positsioonile vana paemurruaugu kaldale. Paar korda katsuvad sakslased meid tagasi suruda, aga me suudame püsima jääda. Siis jätavad nad meid rahule.

Tartu maantee rajoonist kostab ägedat raginat ja lakkamatuid mürsu- ja miiniplahvatusi. Taipan, et sakslased püüavad just sealt all-linna läbi murda.

Pimeneb.

Lahingukära jääb nõrgemaks. Paistab, et me suutsime sakslaste pealetungi tõkestada. Ka Tartu maantee lõigus.

Nüüd, kus pinge järele annab, tulevad jällegi igasugused mõtted.

Siis meenub, et me pole päeva jooksul midagi söönud.

Ronin Ruutholmi juurde ja küsin, kas meile toitu ka tuuakse.

«Tuuakse,» arvab ta. «Ma lähen vaatama.»

Ruutholm on pool tundi või rohkemgi ära.

«Enne hommikut ei saa me iva hamba alla. Ma ei leidnud majandusmehi ega ülemaid, kes oleksid teadnud. Kuradima pime kah.»

Siin on tõesti pime.

Meist vasakul, kaldanõlvaku all, põleb midagi, vist mõni elumaja, aga tulekahjukuma ei ulatu kogu kaldapealset ja Kadriorgu valgustama. Samas tundub mulle uskumatuna, et ma võin eluhoonete põlemisest nõnda igapäevaselt, isegi mingist praktilis-kasulikust seisukohast mõelda. Nähtavasti hakkan harjuma tules lõõmavate hoonetega.

Taevas linna kohal punetab mitmes paigas. Sadama jaama tagant ja sadamast tõusevad paksud suitsusambad. Lutheri vabriku piirkonnas kumab, seal leegitse-

vad laod ja puuriidad. Ka meie külje all asuva tselluloosivabriku hoonete juurest valgub suitsu ja vahetevahel lahvatab midagi punetama. Niisuguste pahvakute ajal on ka meie juures valge. Tulekahjukumasid paistab veel mujaltki ja me püüame mõistatada, kus midagi lõõmab.

«Mina unustasin päevases raginas oma ja teiste vatsad hoopis ära,» kurdab politruk.

Egas minulgi ole kõht kogu aeg meeles olnud. Isegi nüüd kõnelesin ma toidutoomisest rohkem suusoojaks. Et lihtsalt midagi öelda. Et eemale peletada mõtteid, mis kipuvad jällegi meeleolu rikkuma. Nende mõtete mõjul pahvatangi:

«Ajalehed on paska täis.»

Ma ei näe Ruutholmi nägu, kuid arvatavasti vahib ta mind praegu nagu arukaotanut.

Jätkan:

«Tallinna pidi kaitstama viimse veretilgani, kuid... Mispärast ei saadeta kõiki madruseid maale? Me jõuaksime Tallinna talveni kaitsta. Kui veel saartelt kogu sõjavägi siia koondada...»

Mu õhin raugeb ja ma jätan lause pooleli.

Enesetunne on närusest närusem.

«Tallinna langemine ei tähenda veel, et kõik on läbi,» rahustab mind Ruutholm.

Midagi niisugust ta pidigi ütlema. Kas või juba oma politrukiameti pärast. Ei, Aksel ei räägi moepärast, üksnes seetõttu, et peab nii kõnelema. Küllap ta ise nõnda mõtlebki. Või vähemalt sisendab endale julgust ja kindlust, kui taganemine hinge matma kipub. Ma olen ammu aru saanud, et Ruutholm usub kõigutamatult meie võitu. Ka mina pole oma lootusi kaotanud, kuid midagi minus mässab, ei anna rahu, tõukab igasuguseid sõnu keelele.

«Ära keera juttu mujale,» raiun edasi. «Mispärast me Tallinna lõpuni ei kaitse?»

Ma tajun isegi, et niiviisi on rumal sõbrale kallale tormata, kuid ei suuda ennast pidurdada.

«Ma virutaksin sulle praegu kõige parema meelega vastu lõugu. Mispärast ja mispärast... Justkui Niidas.»

Aksel rabab mind tummaks. Hea, et ta mu läbi sõi-

mas, kuradi hea. Oleks Ruutholm püüdnud mulle targa jutuga hakata asju selgeks tegema, ma poleks järele jätnud. Ma ei talu inimesi — olen seda eespool vist juba nimetanud —, kes aina õpetada armastavad. Aksel on täitsamees, ehtne sõber, jumala eest. Hoolimata sellest, et ta mulle praegu liiga tegi. Ma ei ole Niidas, kurat võtaks. Nii ei oleks ta tohtinud mulle siiski öelda. Või on tal õigus? Kas ma pole hakanud enda ja teiste hingedes urgitsema? Kas see, kui me endalt ja teistelt kogu aeg pärime, mispärast ja mispärast, aitab sakslasi kinni pidada?

Vaikime tükk aega.

Meist paremal ja vasakul ketravad kuulipildujad. Üle pea vinguvad üksikud mürsud või miinid. Vaikushetkedel kostab leekide praginat või ma lihtsalt kujutlen seda. Pöördun uuesti Ruutholmi poole:

«Niidas ma ei ole.»

Ta ei kiirusta vastamisega. Nähtavasti vihastasin teda tõsiselt. Tundun endale vitsasaanud kutsikana.

Ta ei jõuagi mulle vastata, sest meie juurde on ilmunud madrus, kes annab Ruutholmile edasi mingi korralduse.

19

Me sammume läbi öise linna. Meid pole palju, viisteist meest, kõik võõrad peale Aksel Ruutholmi. Viiskuus kütipolgu võitlejat, keda ma nimepidi ei tunne, sama palju punaväelasi, paar madrust, mõni töölispolgust. Nii Kadriorust kui ka Nõmme poolt kostab harvu valanguid ja püssipauke. Harku kandiski ragistab ning üksikuid lajatusi kuuldub vahel üsna ligidalt. Aeg-ajalt lendavad unnates üle meie peade laevasuurtükkide mürsud, mis lõhkevad kuskil Lasnamäel või Pääsküias. Me ei tee paukudest ega prahvatustest välja, nagu ei puutuks see kõik meisse, nagu me ei teakski, et hommikul jäetakse linn maha.

Imelik, nüüd, kus kõik on otsustatud, ei tunne ma enam mingit ärevust. Algul, kui Ruutholm seletas, et meil tuleb oma positsioon paemurrukarjääri kaldal vaikselt, ilma kärata ja vaenlase tähelepanu äratamata maha jätta ning Kadriorgu koguneda, oleksin ma jällegi

äärepealt tasakaalu kaotanud. Teist korda ei tahtnud ma aga Niidase nime ära teenida ja surusin hambad kokku. Lõppude lõpuks, mis aitaks vingumine ja virisemine, mis päästaks hädaldamine ja vandumine — sakslaste jõud on praegu Tallinna all tugevamad. Ma suutsin oma keelt küll taltsutada, kuid Lasnamäe nõlvakult teed alla otsides nööris miski mu kõri. Kõik tuli korraga meelde: Pärnust põgenemine, nurjunud rünnak Are juures, Audru lahing, Kiviloo kaerapõld — kõik. Ma nägin selgesti väikest kogu maanteel, kobrulehte Koplimäe näol, tohutut haava Taaveti seljas. Ka Niidas tungis mu kujutlusse — ta seisis oma tugevate kohvrite juures ja silmitses mind üleolevalt. Eliaski meenus, silme ette kerkisid ta kangestunud jalad. Diivani ots ja jalad, nii nagu nägin neid siis, kui ta korterisse sisse murdsime.

Kadrioru tammede alla kogunes ainult kümmekond meest, mitte rohkem, ilmselt olid teised mujale koondunud. Ootasime, muutusime nõutuks ega osanud midagi ette võtta. Ruutholm käis kogu aeg kuskil, otsis meie poisse, kes olid nagu maa alla kadunud, ja ülemaid, kes teaksid, mis edasi saab. Viimaks jooksis meile otsa üks mereväeleitnant, kes pistis sõimama, et oleme Kadriorgu tilkuma jäänud, ja käskis jalamaid Miinisadamasse rutata, kus ootavat laevad. Ruutholm küsis, kes ta on, et niisuguseid korraldusi annab. Tegemist oli laevastiku staabi mehega, ühega neist, kes organiseerisid üksuste ja võitlejate äratõmbamist tulejoonelt ja suunamist sadamasse. Tema käest kuulsimegi seda, mida igaüks aimas: öö jooksul püütakse linna kaitsjad laevadele paigutada ja hommikul algavat merereis Leningradi.

Leitnant rääkis rahulikult ja loogiliselt, ta näis olevat väga külmavereline ja toimekas poiss, kuid ta ajas mu marru. Ta ütles nimelt niiviisi, et Tallinna mahajätmine olevat praegu paratamatu ja strateegiliselt võttes ka loogiline. Leningradi kaitsmise seisukohalt olevat võitlused Tallinna all juba oma ülesande täitnud — me hoidnud siin kinni viit saksa diviisi — ja laevastikku ning maaväge vajavat Leningrad praegu ise hädasti. Lasta Tallinna all laevastik uputada ja elavjõud viimse meheni hävitada olevat sõja üldise käigu seisukohalt

mõttetus. Pealegi ei suutvat me ka suurimate ohvrite hinnaga Tallinna edasi kaitsta. Leitnant kõneles seda kõike minu pärast, sest mina olin ta nina alla karanud ja sõnade peale, et sõjanõukogu on otsustanud linna maha jätta, ägedalt küsinud: «Patšemu?»

Ma võisin teda üksikasjades ka valesti mõista, aga umbes niiviisi ta seletas. Oleksin tahtnud talle, ei, mitte talle, vaid sõjanõukogu kindralitele ja admiralidele vastu vaielda, ütlesingi midagi noorukesele mereväekomandörile, kuid jäin omadega kohe puntrasse. Ta ei saanud minust aru, arvas, et ma pelgan merereisi, ja püüdis mind rahustada. Nii ei saanudki ma talle selgeks teha, mis mind tema jutus riivas. Ma ütlesin seda piki Narva maanteed südalinna poole sammudes Ruutholmile. Tallinna ei tohi vaadelda ainuüksi strateegilise objektina, mille tähtsus sõltub mingi teise suurema keskuse olukorrast. Kas siis eesti rahva saatus ei loe midagi? Tallinna langemine tähendab ju Eestimaa täielikku okupeerimist hitlerlaste poolt. Juba seepärast tuleks meie noore liiduvabariigi pealinna kaitsta viimse meheni, viimse padrunini.

Ruutholm ei lausunud mu pateetiliste sõnade peale silpigi. Sedakorda ei ristinud ta mind Niidaseks. Ilmselt oli tal niisama raske kui minulgi tajuda Tallinna langemise paratamatust. Mu jälle väljapursanud protestiõhin rauges. Hakkas häbi. Peaksin olema tuhat korda mehisem.

Weizenbergi tänava otsa raudteeliipritest ehitatud barrikaadi vahelt läbi pugedes ühinesid meiega madrused ja erariides mehed, keda ma pean töölispolgu võitlejaiks.

Sammume tummalt.

Sadamast ja Sadama jaama tagant, kus on naftatsisternid, tõuseb endiselt paksu suitsu, mida tuul üle kogu linna kannab. Taevas punetab nii sadama kohal kui ka mujal. Kogu aeg tungib ninna suitsu ja põlemise kõrbevingu.

Olen enesevalitsemise täielikult tagasi saanud. Kardan isegi, et langen teise äärmusse, lootusetusse üksköiksusse.

Kas minust saab kunagi kindlameelset meest, kes igas olukorras alati ennast valitseb?

Töölispolgu mehed hakkavad meist maha jääma.

Me kohtame harva kedagi. Viru väljakul näeme Tartu maantee poolt tulevat suuremat sõduritesalka. Ka nemad suunduvad Mere puiesteele.

Kuulatan. Kuulipildujavalangud on veelgi harvemaks jäänud ja kostavad hoopis tuhmimalt. Rindel pole vist enam kuigi palju meie mehi. Kes hoiab üldse veel sakslasi kinni? Nad võiksid praegu vist eriliste pingutusteta südalinna tungida.

Ruutholm ütleb:

«Kere on kuradima hele.»

«Hea kõhutäis kuluks marjaks ära.»

Nii lausun mina.

Võin kihla vedada, et me kumbki ei tunne enam nälga ja õõnes vöövahe valmistab meile praegu kõige vähem muret. Politruk hakkas söögist rääkima hoopis muu pärast. Et kõnelda millestki niisugusest, mis viiks mõtted mujale, mis kergendaks hinge. Või lihtsalt, et lobiseda midagi. Tummalt edasi rühkida on raske. Ja hakata meile jutlustama lõpuvõidust oleks praegu lollimast lollim. Ta on täitsapoiss, see Ruutholm, direktor ja politruk.

Mere puiesteel muutub liikumine elavamaks. Tivoli aia putkad põlevad. Sadama poolt kihutavad kolm veoautot metsiku kiirusega Põhja puiesteele. Kustki sadamaaitade juurest kostab tugev plahvatus. Elektrijaama ees seisab madrustesalk.

«Ilmarise» tehase juures peame pisut nõu, missuguseid tänavaid pidi edasi minna. Keegi meie hulgast seletab laia häälega, et kõige kavalam oleks keerata Patareisse, sealt Jahu tänavasse ja nii edasi. Ruutholm tunneb aga Tallinna liiga hästi ja me valime kõige lühema tee Miinisadamasse. Möödume tehasest ja pöörame Uus-Kalamaja tänavale, mille kaudu saab kõige otsemini sinna, kuhu meid on kästud minna.

Kahekordsed puumajad on pimedad ja tummad.

Mida mõtlevad praegu neis elavad inimesed?

Risti üle Vana-Kalamaja tänava minnes ütlen sõbrale:

«Põikan korraks Graniidi tänavasse sisse. Viie minuti pärast olen tagasi.»

Ruutholm jääb seisma ja silmitseb mind küsivalt.

Tunnen sõõrmetes kibedat suitsuvingu. Kuskil läheduses põleb. Vist Küti tänava metsaladudes. Ka mingid õlitsisternid peavad lõõmama, sest vahetevahel ajavad paksud kleepuvad tahmapahvakud kõhima.

Sõber sihib mind nii imeliku pilguga, et ma lisan kiiresti:

«Minge rahulikult edasi, küll ma teile järele jooksen.»

«Kuhu sa... minema pead?»

Meil pole ju aega pikemaks jutuajamiseks, mispärast Aksel seda ei mõista?

Ütlen lühidalt:

«Ma ei saa teisiti.»

Ma ei valeta, ma pean minema. Mida lähemale Kalamaja tänavale jõudsin, seda selgemini tundsin, et ma ei saa teisiti. Muidugi, ma ei leia teda, ainult laps võiks uskuda, et ta on vahepeal koju ilmunud. Kui ta ei pääsenud tagasi varem, siis nüüd, kus Tallinna juba paar nädalat kägistab saksa väeosade tulerõngas, polnud tal selleks enam mingit võimalust. Kuid miski, mis on minust ja minu kainest mõtlemisest tugevam, tõukab mind tagant. Mõistan veelgi rohkem: kui ma Helgit ei leia — ja et ma teda ei leia, see on kindlamast kindlam —, siis kõveneb minus kartus, et maanteekruusal lamas tema. Kõigest hoolimata ei jaksa ma ennast tagasi hoida.

Ruutholm ei päri enam midagi.

Ta käitumises on midagi võõrast. Ta vist ei usu mind.

Tahaksin Akselile öelda, et ärgu ta minus kahelgu, aga ei tee seda. Pikkadeks seletusteks pole aega. Pööran kõrvaltänavale. Ma ei jõua paari sammugi teha, kui keegi mulle järele tõttab ja õlast kinni hakkab.

See on Ruutholm.

Direktor. Politruk. Sõber.

«Ära tee lollusi,» ütleb Aksel mulle vihaselt.
Mispärast ta nii räägib?
Miks ta vihane on?
Lausun üheainsa sõna:
«Helgi.»
«Helgi?»
«Helgi.»
Ruutholm nagu kaalutleks midagi.
«Mine, kui sa teisiti ei saa,» sõnab ta viimaks. «Ainult tee kähku. Aega meil pole.»
«Teen. Oodata mind pole vaja, püüan teid ise kinni.»
Mul on hea meel, et Aksel lõpuks mõistis. Pistan jooksu. Akselil on õigus, aega pole raisata.
Maja, kus Uibopered elasid, ei asu kaugel. Viies või kuues hoone tänava nurgalt, peaaegu kohe teispool Girgensoni tänavat, mis nüüd kannab Tööstuse tänava nime. Ma ei tarvitse seda otsida, sest olen siin ennegi käinud. Uiboperede korteri uks jäi tollal minu ees suletuks. Lahke näoga vanamutike seletas mulle, et Uibopered on juba rohkem kui kuu aega tagasi ära sõitnud. Tänasin ja tulin tulema. Tean, et ka täna on kõik samamoodi. Keegi ei vasta minu koputusele. Vaevalt aga ma nüüd, öösel, kedagi koridoris kohtan. Lahkete silmadega mutike kindlasti magab. Ei, inimesed ei saa vist täna öösel rahulikult puhata.
Hoovivärav on lukus. Pikemalt kaalutlemata ronin sellest üle. Koridoriuks on õnneks avatud. Kohe siitsamast tõuseb kõver ja kägisev puutrepp. Mõne kiire hüppega jõuan teisele korrale. Korter number kuus. Koridoris on pime, ma ei näe numbreid uste kohal. See pole aga tähtis, sest mulle on meelde jäänud, et Uiboperede korteri uks oli paremat kätt viimane.
Koputan. Tasakesi ja ettevaatlikult, nagu kardaksin kedagi ehmatada. Ootan. Vaikus. Koputan uuesti, nüüd juba kõvemini. Ikka vaikus.
Pärast kolmandat asjatut koputust tulen trepist alla. Alumisel korral paotab keegi ust ja vaatab mulle järele. Kui ma sammu tagasi astun, suletakse uks otsekohe ja kostab snepri klõpsatus. Ma ei hakka minu nina all lukkupandud ukse taga uuesti koputama.
Õuele on inimesi siginenud. Kaks naist ja üks mees, kes kannavad suuri kompse. Minu ilmumine ehmatab

neid. Nad on äsja kuskilt oma pampudega tulnud, sest värav on nüüd lahti.

Astun nende juurde ja küsin:

«Kas olete selle maja elanikud?»

«Ei,» ütleb mees.

«Jah,» sõnab üks naistest.

«Oma kraam,» seletab millegipärast teine naine.

«Mis sa latrad,» nähvab talle mees.

«Kas te teate midagi Uibopere rahvast?» pärin mina.

«Ei me tea midagi,» vastab mees.

«Nad sõitsid Venemaale,» teatab sama naine, kes ütles, et ta siin elab.

«Tütar läks vist...» tahab teine naine midagi seletama hakata.

«Tühja kumu pole vaja ajada,» lõikab tal mees sõnad suust.

Uurin edasi:

«Mis te tütrest teate?»

«Ei rohkemat, kui juba räägitud,» lausub mees.

«Ei-jah,» kohmab esimene naine.

«Nõnda see on,» ütleb teine naine.

Proovin veel kord:

«Kas tütar pole kodus käinud?»

«Ei, ei,» justkui kohkub esimene naine.

«Kus ta nüüd koju,» tõrjub teine naine.

«Lähme,» kamandab naisi mees.

Ma ei saa nende käest mitte midagi rohkemat teada. Minu otsesele küsimusele, kas nad on Uibopere tütre kohta halbu sõnumeid kuulnud, vastavad nad niisama põiklevalt. Naised nagu oleksid tahtnud kõnelda, kuid mees hoiab neid tagasi. Üks on aga kindel — koju pole Helgi jõudnud. Kuigi ma püüan ennast rahustada, et vaevalt võisid naised Helgi kohta midagi täpsemalt teada — mulle, võhivõõrale inimesele, lihtsalt peljati rääkida Helgi astumisest hävituspataljoni —, süveneb minus tunne, nagu oleksin saanud surmasõnumi. Nagu oleks mulle nüüd öeldud seda, mida ma olen kogu aja kartnud.

Jah, ma kaotasin oma viimasedki lootused.

Kõik läbielatu valgub kokku ja seguneb üheksainsaks masenduseks. Veendumus, et Helgi on surnud. Teadmine, et me Tallinna kaitsta ei suuda. Et tulevik ei tõota

mulle mitte midagi rõõmustavat. Me muudkui taganeme ja head inimesed langevad. Hukkuvad nagu Helgi, nagu Sergei, nagu Ilmar, nagu Taavet. Nagu on hukkunud sajad ja tuhanded.

Äkki ei ole mul kuhugi kiiret. Sisendan küll endale, et ma peaksin viivitamatult seltsimeestele järele ruttama. Lubasin nad ju kinni püüda, kuid praegusel kombel jalgu järel vedades ei saa ma neid kunagi kätte. Ometi ei pista ma jooksu. Ei kiirenda isegi käiku.

Mõistus ütleb veel, et sellele tänavanurgale, kus ma oma kaaslastest lahku läksin, pole tark tagasi minna, vaid vaja oleks otsekohe Girgensoni tänavale keerata. Võidaksin nii sadakond meetrit. Ma ei tee aga ka seda.

Viimaks jõuan Soo tänavale tagasi. Ruutholmi ja teisi ma siit eest ei leia. Ei võigi leida, sest esiteks ei pidanud nad mind ootama ja teiseks raiskasin ma mõne minuti asemel vähemalt veerand, kui mitte pool tundi. Linna poolt läheneb kiirmarsil madrustesalk.

Ka mina ei tohi kauem aega viita. Mulle on aga justkui juured alla kasvanud.

Samas muutun rahutuks. Mispärast ma mõtlen kogu aeg sõprade kinnipüüdmisele, Miinisadamale, enda pääsemisele? Helgi ei pääsenud... Paljud ei pääse... Kes hoiab Kadriorus, Pääskülas ja mujal sakslasi kinni? Selleks, et tuhanded saaksid Tallinnast ära sõita, ohverdavad praegu kümned, võib-olla koguni sajad oma elu linna piiril. Mispärast ei võiks mina olla nende hulgas, kes viimastena Tallinna kaitsevad? Kas pole see otseselt minu kohus? Kui keegi peab surema, siis mis õigus on minul iga hinna eest oma elu hoida?

Muidugi, ühte ihkaksin ma näha — meie võitu. Paljud nende hulgast, kes praegu piki Soo tänavat alla valguvad, ehk näevadki seda. Nad rõõmustavad siis ka minu eest. Hea oleks, kui Aksel elaks võiduni. Ta usub nõnda kindlasti võidusse, ta on selle heaks juba nõnda palju ära teinud, et on teeninud õiguse võitu näha. Oleks tal rohkem õnne kui Helgil ja minu teistel sõpradel, kuid vaevalt tal seda rohkem on. Ma olen mõistma hakanud, et inimesed peavad veel tohutult kannatama. Tuhanded ja miljonid peavad surema, ja ma tahan olla üks neist, kes julgeb surra.

Pääsegu laevale minu asemel keegi teine, mina lähen Kadriorgu tagasi. Mispärast ma peaksin kartma seda, mis tulla võib. Ma ei tohi karta.

Kaubasadamast kostab terav plahvatus. Kuulen ka kuulipildujatärinat. Mulle näib, et tulistatakse võrdlemisi lähedal. Kuskil kilomeetri kaugusel. Kas Mere puiesteel või Narva maantee alguses. Ons sakslased juba südalinna tunginud?

Saan nüüd jalad maa küljest lahti ja hakkan kiiresti sinnapoole minema, kust kostis paukude ragin.

Soovin ainult üht — et mul lõpuni jõudu jätkuks. Ja et Aksel minust halvasti ei mõtleks.

Valgeneb.

Куусберг Паул Аугустович
В РАЗГАРЕ ЛЕТА
Роман

На эстонском языке

Оформление: Х. Ларетей
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja M. Käbin
Kunstiline toimetaja A. Raja
Tehniline toimetaja V. Kann
Korrektorid L. Golberg ja E. Väljataga

Laduda antud 10. VIII 1966. Trükkida antud 24. X 1966. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 20,5. Tingtrükipoognaid 17,2. Arvestuspoognaid 17,31. Trükiarv 24 000. MB-08885. Tellimise nr. 2299. Trükikoda «Ühiselu». Tallinn Pikk t. 40/42. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik.

Hind 76 kop.

7—3—5

Elias valis vallamajja minekuks sellesama teeraja, mida mööda nad tol hommikul Üloga olid käinud. Ka nüüd ei sammunud ta vilistades. Nagu siis, nii häiris teda tänagi püss. Relv tundus ta käes koguni raskemana kui vallamaja ülevõtmise hommikul. Tegi endale jällegi ettepeiteid, et laseb ennast kamandada, nagu teeniks nekrutina Oidekopi kompaniis.

Ta oli juba poole teed käinud, kui kuulis korraga kogupauku. Ta sai aru, et raksatus kostis vallamaja tagant karjamaalt. Ta kiirendas sammu, taipamata, mis on juhtunud.

Karjamaaservale jõudis ta teise kogupaugu ajal.

Kõigepealt nägi ta meesterida. Mehed seisid selgadega tema poole ja lõgistasid püssilukkudega. Samas nende rivi lagunes. Muist astusid ettepoole ja vahtisid maha, mõni pöördus ringi ja hakkas talle vastu tulema. Püssimeeste tegevust jälgis neliviis relvadeta inimest. Ka need kogunesid millegi ümber, mida Elias ei näinud, kuid juba aimas. Äkki tärganud aimus oli nõnda kohutav, et mõistus tõrkus seda vastu võtmast.

76 kop.